

3160
P.L. 1939
W. S. G. 1939

TAJNE

1939

Nr spr. 318
Pik.kontr. Kazim nek -
sprawa przydziału.

Insteb Główny
Oddział II-gi

drogą pocztową

w Warszawie.

Meldując, iż do składu pokojowego 26.D.P. właściciel pik. kontr. Kazim Bek obywatel polski, który dąbił w dywizji stamowski Gówdy P.D.

Ponieważ w obsadzie wojennej 26.D.P. stanowisko takie nie jest przewidziane - pik. Kazim nek został bez przydziału.

Nie otrzymaliśmy w tej sprawie żadnego rozkazu, a uważając za swój obowiązek jako pokojowy dowódcy pik. Kazim neka sprawę przydziału jego wyjaśnić - skierowałem go w dniu 24.V. b.r. za L.dz. 1548/TJ do szefa Pers. M.S. w Krak. z załącznikiem na przesiedlenie pik. Kazim neka do Państwowego Urzędu P.F. i P.S. w Warszawie, o który to przydział pik. Kazim nek podobnie się ubiegał i - jak mi nie upewnił - otrzymał w tym kierunku zgodę Komendanta P.U.S.P. i P.S., generała Świdkiego.

Odpowiedzi w tej sprawie dotychczas nie otrzymałem, a pik. Kazim nek pozostał nadal bez przydziału.

Meldując o powyższym, proszę o spowodowanie odpowiedniego w tym kierunku zarządzenia.

216

WYKONANO	W	W	W
1939	10	28	
47238			Pis

Dowódca Dywizji

Sikorski
Brygadier - oficer dyplomowany

TAJNE

Warszawa.

Warszawa, dnia 2 sierpnia 1939 r.

PAK MINISTERSTWA SPRAW WOJENNYCH
Biuro Personalne

W A T E R S K I

Postupieniem dotychczas ugroła oficerów kontraktowych obywatelskich w razie mob. wreszcie instrukcja Wob.L.6600/Ab.37 Rozd.II, § 14 pkt 9 a.

W uwagi na zupełną przestarzałość powyższej sprawy do decyzji.

3180

19	19
3	29

a.

W. W. W.

1939

1939

1939

1939

1939

1939

6690A

Ministerstwo Spraw Zagranicznych
Departament Polityczno-Ekonomiczny
Wydział Wschodni
[10,761i]

[ZSRR. Emigracja polityczna, głównie
z Zakaukazia - współpraca z Polską.
Korespondencja, opracowania, notatki,
wycinki prasowe. Tom II.]

[1930-1932]

CHWILA I ST. NOWYER

6690A

NƏSİMAN YAQUBLU

**AZƏRBAYCAN-POLŞA
ƏLAQƏLƏRİNDƏ
M. Ə. RƏSULZADƏNİN ROLU**

(Kitabda AXC dövründə - 1918-1920-ci illərdə əsası qoyulan Azərbaycan-Polşa siyasi əlaqələrinin mühacirətdəki geniş fəaliyyət sistemi araşdırılır)

**ROLA MEHMEDA EMINA
RASULZADEGO W ROZWOJU
STOSUNKOW AZERBEJDZANSKO-
POLSKICH**

(W ksiqzce opisane sq azerbejdzansko-polskie stosunki polityczne, ustanowione w okresie istnienia Azerbejdzanskiej Republiki Demokratycznej, a takze dzialalnosc azerbejdzanskiej emigracji politycznej w Polsce)

"ADİLOĞLU"
Baki-2007

İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!

M.Ə.Rəsulzadə

"Məğlub olub, təslim olmamaq - bu əsl qələbədir!"

Marşal Pilsudski

Y 15 Nəsiman Yaqublu. **Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M. Ə. Rəsulzadənin rolu**
Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı-2007. 212 səh. (50 səh. şəkil)

Dərs və əlavə oxu vəsaiti kimi nəşr edilən bu kitab mühacirət dövründə (əsasən 1920-1930-cu illərdə) Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Kitabda diqqət yetirilən başlıca məqam - Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin formalaşmasındakı əvəzsiz xidmətləridir.

Bundan başqa, əsərdə azərbaycanlı mühacirlərin Polşada siyasi fəaliyyətlərinə də geniş yer ayrılmışdır. Azərbaycanlıların digər Qafqaz xalqları təmsilçiləri ilə birgə "Prometey" klubunda çalışmaları, öz ölkələrinin bolşevizmədən xilasını üçün fəaliyyətləri, geniş mühacirət mətbuatını yaşatmaları, qəzet və jurnal nəşr etmələri tədqiq olunmuşdur.

Bundan əlavə, kitabda azərbaycanlı mühacirlərin Pilsudski hökuməti ilə yazışmaları da ilk dəfə olaraq araşdırılır.

Kitabda Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı yazılarının təhlili verilir, onun Polşada nəşr edilən kitabları haqqında oxucular məlumatlandırılır.

Bu kitab dərs və əlavə oxu vəsaiti kimi təkcə müəllim, aspirant və tələbələr üçün deyil, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün və beynəlxalq əlaqələr sistemimizin, eləcə də diaspora təşkilatlarımızın inkişafı üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

ISBN - 978-9952-25-052-7

©N. Yaqublu, 2007

Wolność ludziom, niepodległość narodom!
M.E. Rasulzade

Być zwyczajnym i nie ulec - to zwyczajstwo!
Józef Piłsudski

Książka „Stosunki azerbejdżarisko-polskie w pierwszej połowie XX wieku” jest poświęcona osobie Mehmeda Emina Rasulzadego - wybitnego działacza politycznego Azerbejdżanu, ściśle związanego z Polską, z przedstawicielami polskiej dyplomacji i kultury. Nacisk położony został na polski okres emigracyjny M.E. Rasulzadego, w tym na jego działalność w klubie „Prometeusz”, skierowaną przeciwko bolszewizmowi. Opisana została także działalność azerbejdżanskich oficerów kontraktowych służących w Wojsku Polskim. Autor oparł się na materiałach źródłowych, którymi zgromadził podczas delegacji naukowych do Polski i Turcji, m.in. na korespondencji Rasulzadego z Marszałkiem Józefem Piłsudskim oraz z przedstawicielami Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ministerstwa Spraw Wojskowych, przebadal również azerbejdżariskie piśmiennictwo emigracyjne. Praca pokazuje też związki łączące Azerbejdżan i Polskę mają długą bogatą historię.

Rəyçilər: **Nəsib Nəsibli** - *tarix elmləri doktoru, professor*
Vaqif Sultanlı -*filologiya elmləri doktoru, professor*

Gülər Abdullabəyova -filologiya elmləri doktoru
Xaləddin İbrahimli - tarix elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor: Sabir Məmmədli - tarix elmləri namizədi

Kitab Polşa Respublikasının Azərbaycanadakı səfirliyinin köməyi ilə nəşr edilmişdir.

Müəllif və M.Ə.Rəsulzadə ailəsi kitabın nəşrinə kömək etdiklərinə görə aşağıdakı şəxslərə təşəkkürlərini bildirir:

Cənab Kşiştof Krayevski - Polşa Respublikasının Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri

Cənab Voyçeh Quretski - Polşa Respublikasının Azərbaycandakı səfirinin müşaviri

Xanım Katajina Ravska - Quretska Polşa Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin mədəniyyət üzrə əməkdaşı

Książka wydrukowana przy wsparciu Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej

Autor wyraża podziękowanie następującym osobom, które przyczyniły się do wydania tej książki:

Panu Krzysztofowi Krajewskiemu - Ambasadorowi Rzeczypospolitej Polskiej w Baku

Panu Wojcicheowi Gureckiemu - Radey Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Baku

Pani Katarzynie Rawskiej- Goreckiej pracownicy Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Baku zajmującej się sprawami kulturalnymi

Polşa Respublikasının Azərbaycandakı səfirindən

Bölmələrdən və I Dünya Müharibəsindən sonra Polşa dövləti yenidən formalaşır və fəal şərqli siyasətini aparır. Cənubi Qafqazın ölkələri, yəni Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan şər Rusiyanın hakimiyyətindən azad olduqdan sonra, Varşava onların müstəqilliyini tezliklə tanıdı və diplomatik əlaqələr qurdu. Qafqazın növbəti işğalından sonra, bu dəfə bolşevik Rusiya tərəfindən, çox saylı siyasətçilər və milli azadlıq hərəkatının tərəfdarları üçün Polşa sığınacaq yeri oldu. Bəziləri oradan Qərbi Avropaya, Amerika Birləşmiş Ştatlarına gedir, digərləri isə Visla sahilində öz vətəninə tapır. 2005-ci ildə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev Polşaya səfər etdiyi zaman Varşavanın keçmiş meri Lex Kaçinski ilə birgə Polşa ordusunda xidmət etmiş Azərbaycan zabitlərinin xatirə lövhəsini açmışlar.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan müstəqilliyi ilə təsəvvür olunduğu kimi, Yozef Pilsudski də Polşanın müstəqilliyi ilə təsəvvür olunur. İki siyasətçi bir-birini tanıyır və əməkdaşlıq edirdi. Rəsulzadə hətta Pilsudskinin qohumu Vanda ilə evlənmişdir və ona Leyla adı ilə müraciət edirdi. Polşada yaşadığı müddət ərzində (sonra Almaniyaya yola düşür, 1955-ci ildə Türkiyədə rəhmətə gedir) Rəsulzadə fəal siyasi mühacirət həyatını sürür. Orada jurnal, kitablar nəşr etdirir, mühacirət təşkilatlarına başçılıq edir, müstəqil Azərbaycan ideyasını inkişaf etdirirdi. Bu təsvirlər Polşa dövlətçiliyinə yaxın idi. Onların arasında belə adlandırılan prometei ideyası populyarlıq qazandı. Bu ideya Qafqaz xalqlarının siyasi sərbəstliyi uğrunda mübarizəni dəstəkləyir və bununla SSRİ-ni zəiflədir.

Tarix elmlər namizədi Nəsiman Yaqublu öz kitabında XX əsrin birinci yarısında Polşa-Azərbaycan əlaqələrinə toxunur, ADR dövrünə və Rəsulzadəni əhatə edən azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyətinə əsas yer ayırır. Kitab Azərbaycan oxucusunu o vaxt baş vermiş hadisələrlə yaxından tanış edir və bu günə qədər az məlum olan mövzular haqda biliklərini zənginləşdirir. Ümid edirəm ki, gələcəkdə bu kitab polyak dilinə də tərcümə olunacaqdır. Kitab eyni zamanda Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin keçmişdə çox sıx olduğundan da bəhs edir.

N.Yaqublu bu kitabı Polşa arxivlərində olan mənbələrə əsaslanaraq yazıb. Bu tədqiqatları Polşa Respublikasının Bakıdakı Səfirliyinin İlahiyəsinə əsasən və Polşa Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin yardımı nəticəsində apara bilib.

*Polşa Respublikasının
Azərbaycandakı Fövqəladə
və Səlahiyyətli Səfiri
Kşıştof Krayevski*

Przedmowa Ambasadora RP w Azerbejdżanie

Tworzące się na nowo po okresie rozbiorów i I wojnie światowej Państwo Polskie prowadziło aktywną politykę wschodnią. Warszawa bardzo szybko uznawała niepodległość krajów Kaukazu Południowego: Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii, którym udało się wyzwolić spod władzy carskiej Rosji i nawiązać z nimi stosunki dyplomatyczne. Po ponownym opanowaniu całego Kaukazu przez Rosję - tym razem bolszewicką - dla licznych polityków i działaczy niepodległościowych z tych państw, Polska stała się miejscem azylu. Niektórzy wyjeżdżali potem dalej, do Europy Zachodniej i USA, inni znaleźli nad Wisłą drugą ojczyznę. Przy okazji wizyty w Polsce w 2005 r., Prezydent Azerbejdżanu İlham Alijew, wraz z ówczesnym prezydentem Warszawy Lechem Kaczyńskim, odstonowali tabliczki upamiętniające azerbejdżarskich oficerów szlachy w międzywojennym Wojsku Polskim.

Mehmed Emin Rasuizade kojarzony jest z azerbejdżanską niepodległością równie silnie jak Józef Piłsudski z niepodległością Polski. Obaj politycy znali się i współpracowali ze sobą - Rasuizade ożenił się nawet z krewną Piłsudskiego, Wandą, którą nazywał Lejla. Podczas kilku spędzonych w Polsce lat (potem wyjechał do Niemiec, zmarł w 1955 r. w Turcji), Rasuizade prowadził aktywne życie polityczne emigranta: wydawał czasopismo i publikował książki, przewodził organizacjom uchodźczym, snuł wizję niepodległego Azerbejdżanu. Wizje te były bliskie polskiemu *establishmentowi*, wśród którego popularność zdobyła tzw. Idea prometejska, zakładająca wsparcie narodów Kaukazu w walce o polityczną samodzielność i tym samym - osłabianie ZSRR.

Książka doktora Nasimana Yagublu dotyczy stosunków polsko-azerbejdżanskich w pierwszych dekadach XX w., koncentrując się na okresie istnienia Azerbejdżanskiej Republiki Demokratycznej (ADR) oraz działalności azerbejdżanskiej emigracji, skupionej wokół osoby Rasuizade. Publikacja przybliży czytelnikowi azerbejdżarskiemu - miejmy nadzieję, że w przyszłości ukaze się również tłumaczenie najczyściej polski - tamte wydarzenia, wzbogacając wiedzę na tematy dotychczas bardzo mało znane. Uswiadamia także, jak bliskie były w przeszłości polsko-azerbejdżanskie kontakty oraz jak wiele epizodów wciąż czeka na opisanie.

Doktor Yagublu oparł się na materiałach źródłowych, pochodzących z polskich archiwów, które mógł przebadac dzięki projektowi Ambasady RP w Baku, zrealizowanemu we współpracy z Departamentem Promocji Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP.

*Ambasador Nadzwyczajny i Pełnomocny
Rzeczypospolitej Polskiej w
Republice Azerbejdzanskiej*
Krzysztof Krajewski

Müəllifdən (Od autora)

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin Polşadakı fəaliyyətini araşdırmaq çoxdankı arzum idi. Belə bir istəyimin reallaşmasına kömək etdiyinə görə Polşanın Azərbaycandakı səfirliyinə təşəkkürümü bildirirəm.

İnanıram ki, bu tədqiqat işi hər iki ölkə arasında dostluq münasibətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərəcək. Biz o zaman görəcəyik ki, Polşa bizə nə qədər yaxındır, polyaklar necə səmimi, mehriban bir xalqdır.

Bu kitabı yazmaq, tədqiqatlar aparmaq, müxtəlif ölkələrin arxivlərində çalışmaq çox çətin oldu. Amma Azərbaycanın müstəqilliyi tarixinə bağlılığım və M. Ə. Rəsulzadə adına hədsiz sayğılarım çətinlikləri aradan qaldırdı və bu dəyərli tədqiqat işini başa çatdırdım. Bu işdə mənə çox dəyərli insanlar kömək etdilər və indi onlara təşəkkürümü bildirirəm.

Mövzu ilə bağlı problemin araşdırılmasında və Polşadakı arxivlərdə çalışmaq şəraiti yaratdığına görə Polşanın Azərbaycandakı səfirliyinə, hörmətli cənab səfir Kşiştof Krayevskiyə, səfirin müşaviri cənab Voyceh Quretskiyə, mədəniyyət məsələləri üzrə səfir müşaviri xanım Katajina Ravska-Quretskaya təşəkkür edirəm.

Türkiyədəki arxivlərdə çalışmalarına ciddi dəstək vermiş Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycandakı səfirliyinə, Mədəniyyət və Tanıtma müşaviri Fəthi bəy Gədikliyə minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu sahədə işə köməklik edən Varşava Universitetində magistr təhsili alan, tərcüməçi Şəhla Kazımova, Slavyan Universitetinin müəlliməsi, filologiya elmləri doktoru Gülər Abdullabəyovaya, polşalı pedaqoq cənab Lukaşa, fransız dilindən materialları tərcümə edən pedaqoq-alim Seyidəhməd Əhmədova, Slavyan Universiteti, Polşa Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin sədri Pərvanə Cəforovaya təşəkkürlərimi bildirirəm.

Kitabdakı materialların kompüterdə yığılmasında, düzəlişlərin edilməsində böyük zəhmət çəkmiş Nəzakət Muradovaya təşəkkür edirəm.

Bakı, 10 yanvar 2007-ci il

Autor wyraża wdzięczność Ambasadowi
RP w Baku oraz tłumaczom.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I FƏSİL

Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin təşəkkülü, formalaşması.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920)
polyakların Azərbaycanda fəaliyyəti

II FƏSİL

Polşa Respublikasının arxivlərində
Azərbaycanla, azərbaycanlılarla bağlı məlumatlar

III FƏSİL

Polşanın bolşevizmdən müdafiə olunması.
Marşal Pilsudskinin mühacirlərin
fəaliyyətinə dəstək planı

IV FƏSİL

Azərbaycanlı mühacirlərin SSRİ-nin təkidi ilə
Türkiyəni tərk etməsi. Polşa dövləti ilə
əlaqələrin qurulması. M. Ə. Rəsulzadənin və
digər mühacirlərin Polşa Xarici İşlər Nazirliyi
ilə məxfi yazışmaları

V FƏSİL

"Prometey" klubunun və "Qafqaz İstiqlal
Komitəsi"nin yaradılmasında azərbaycanlıların rolu

VI FƏSİL

Polşa ordusundakı azərbaycanlılar. Azərbaycanlı
zabitlərin müqavilə əsasında Polşa ordusunda
xidmət göstərməsi

VII FƏSİL

Varşavada "Prometey" klubunun keçirdiyi
"Dil Qurultayı". Sovet İttifaqında
aparılan ruslaşdırma siyasətinə mühacirlərin etirazı

VIII FƏSİL

Müsavət Partiyasının Varşavada keçirilən konfransı. Konfransın qəbul etdiyi qərarlar

IX FƏSİL

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada nəşr edilən kitabları

X FƏSİL

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı yazılarının təhlili

XIFƏSİL

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada keçirilən tədbirlərdə iştirakı, çıxışları

Nəticə

Summary

Ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr: fotolar, sənədlər.

SPIS TRESCI

Wstep

Rozdzial I

Ustanowienie i rozwoj stosunkow
pomiedzy Azerbejdzanem a Polska.
Aktywnosc Polakow w Azerbejdzanie
w okresie Azerbejdzanskiej
Republiki Demokratycznej (1918-1920)

Rozdzial II

Dokumenty i materiafy na
temat Azerbejdzanu i
Azerbejdzan w polskich archiwach

Rozdzial III

Obrona Polski przed bolszewizmem.
Plan pomocy J.Pilsudskiego dla
emigrantow z obszarow ZSRR

Rozdzial IV

Nawiajzanie kontaktow pomiedzy
azerbejdzanska emigracja a Panstwem
Polskim. Tajna korespondencja Mehmeda
Emina Rasulzadego i innych emigrantow
z Ministerstwem Spraw Zagranicznych RP

Rozdzial V

Rola azerbejdzariskiej emigracji w utworzeniu
organizacji „Prometeusz” i „Komitetu
Niepodleglego Kaukazu”

Rozdzial VI

Azerbejdzanie w Wojsku Polskim. Kontraktowa
sluzba azerbejdzanskich oficerow

Rozdzial VII

Zjazd Jczykowy „Prometeusza

w Warszawie. Emigranci wobec
polityki rusyfikacji w ZSRR

Rozdział VIII

Konferencja Partii „Musawat” w
Warszawie. Przyjęte rezolucje

Rozdział IX

Mehmeda Emina Rasulzadego
opublikowane w Polsce

Rozdział X

Artykuły Mehmeda Emina Rasulzadego
poswięcone Polsce

Rozdział XI

Udział i wystąpienia Mehmeda Emina
Rasulzadego na konferencjach w Polsce

Podsumowanie

Summary

Bibliografia

Dodatek: Zdjęcia i dokumenty archiwalne

GİRİŞ

Azərbaycan-Polşa əlaqələri tarixinin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Uzun illər boyu Sovet İttifaqının ideoloji basqıları altında yaşamış Azərbaycanda ayrı-ayrı Şərqi və Avropa ölkələri ilə münasibətlər tarixini araşdırmaq qeyri-mümkün olmuşdur. Azərbaycandakı mövcud sistem bu araşdırmaların aparılmasına imkan verməmişdir. Yalnız Sovet Konstitusiyasında qeyd olunan Azərbaycan müstəqilliyi əslində real həyatda əksini tapmamışdır. Bu mənada Azərbaycanın başqa xarici dövlətlərlə münasibətlərinin öyrənilməsi mümkünsüz idi.

1991-ci ildə Sovetlər Birliyi rəsmi olaraq dağıldıqdan və Azərbaycan Müstəqillik Aktını qəbul etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin tarixinə, beynəlxalq əlaqələr tarixinə yeni baxışlar sistemi formalaşdı. Nəticədə bu istiqamətdə yeni araşdırmalar, tədqiqatlar, kitablar ortalığa qoyuldu. Məlum oldu ki, Azərbaycan xalqının tarixi bütövlükdə təhrif edilmiş və yenidən araşdırmalara ehtiyac vardır. Çoxlu sahələrdə isə tədqiqatların aparılması vacibdir.

Mövzunun aktuallığı

Belə mövzulardan biri də mühacirət dövründə Azərbaycan-Polşa əlaqələridir. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan mühacirətinin yalnız son on beş ildə araşdırıldığını diqqətə alsaq, tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığı bir daha təsdiqlənər.

İstər Polşada, istərsə də Azərbaycanda mühacirət dövrünün öyrənilməsi ilə bağlı problemlər son illərdə aradan qalxsa, da geniş tədqiqat işləri ortalığa qoyulmamışdır. Bu mənada tədqiqatımızda yeni arxiv sənədlərinin öyrənilməsinə geniş yer vermişik.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan-Polşa xalqları arasında sıx münasibətlər XIX-XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Azərbaycanda müxtəlif səbəblərdən yaşamaq məcburiyyətində qalan polyaklar öz savad və bacarıqları ilə seçilmiş, ölkəmizin ictimai-mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə polyaklar həm müstəqil dövlət quruculuğu prosesində, həm də güclü bir ordumuzun yaradılmasında fəallıq göstərmişlər.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində gözəl memarlıq nümunəsi olan bir çox binaların da müəllifi məhz polyaklar idi. Bu memarlıq nümunələrindən Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin indiki binasını, Əlyazmalar İnstitutunu, Səadət Sarayını, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin binasını göstərmək mümkündür.

İlk Azərbaycan Parlamentində başda Vonsoviç olmaqla polyakların təmsil edilməsi də diqqətə layiqdir.

1920-ci ilin 27 aprelində bolşeviklərin Azərbaycana işğalından sonra rejim əleyhinə bölgələrdə üsyanlar başladı. XI Qırmızı Orduya qarşı məşhur Gəncə üsyanında fərqlənən zabitlərdən biri polyak Stankeviç idi. Sona qədər Gəncənin müdafiəsində dayanan Stankeviç elə orada qəhrəmancasına həlak oldu.

Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra çoxlu sayda insanlarımız Türkiyədə və digər Avropa ölkələrində mühacirət həyatı yaşadılar. Məhz Polşada məskunlaşan azərbaycanlılar Azərbaycan İstiqlalı uğrunda şərəfli mübarizə apardılar.

Tədqiqat işi əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyulan Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin mühacirət illərində (1920-1930-cu illər) fəaliyyətini əhatə edir. Lakin hər iki xalq arasındakı münasibətlərin keçmiş tarixinə də toxunulmuşdur. Xüsusən, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində polyaklarla qurulan dostluq əlaqələri də araşdırılmışdır.

1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra azərbaycanlıların Polşadakı fəaliyyəti sistemli şəkildə tədqiqə cəlb edilmişdir. Bu illərdə mühacirlərimizin başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla həm mətbu, həm də siyasi fəaliyyətinə geniş yer verilmişdir. 1930-cu ildən başlayaraq azərbaycanlı mühacirlər Polşada daha geniş fəaliyyətə başladılar ki, bu da tədqiqat işində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanlı mühacirlərin bu dövr fəaliyyətinin öyrənilməsi həm tarixşünaslıq, həm də siyasi baxımdan zəruridir.

Məqsəd və vəzifələr

Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin əsasən mühacirət dövründə M. Ə. Rəsulzadənin rolunu araşdırmaqda məqsəd XX əsrin Azərbaycan tarixşünaslığında boşluğu doldurmaq, eyni zamanda təhrif edilmiş mühüm tarixi dövr haqqında obyektiv məlumat verməkdir. Bu məqsədin gercəkləşməsi üçün tədqiqatçı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini məqsəduyğun hesab edir:

- Uzun illər boyu mövcud olmuş sovet dövləti və Stalin rejimi Sovet İttifaqında, eləcə də o ittifaqa daxil olan respublikalarda sərt terror rejimi yaratmış və nəticədə çoxlu sayda mühacirlər Polşada, Türkiyədə və digər Avropa ölkələrində mövcud rejimə qarşı mübarizə aparmışlar;

-Sovetlər Birliyinin təzyiqi ilə Türkiyədən getmiş azərbaycanlı mühacirlər Polşada yaşamış və mövcud rejimə qarşı fəaliyyət göstərmişlər;

- M. Ə. Rəsulzadənin və digər azərbaycanlı mühacirlərin Polşa rəsmiləri ilə yazışmaqda məqsədi bolşevizmə qarşı ciddi müqavimət göstərmək olmuşdur;

- M. Ə. Rəsulzadə və digər azərbaycanlı mühacirlər marşal Pilsudskinin bolşevizmə qarşı mübarizə planını öz ölkələrinin bu rejimdən azad edilməsi üçün dəstəkləmişlər;
- "Prometey" təşkilatının Polşada yaradılması və Qafqaz Konfederasiya Aktının imzalanması həm də azərbaycanlı mühacirlərin fəallığının göstəricisidir;
- M. Ə. Rəsulzadənin Polşada nəşr edilən kitablarının ilk dəfə olaraq araşdırılması çox əhəmiyyətlidir;
- M. Ə. Rəsulzadənin və digər mühacirlərin Polşa haqqındakı məqalələrinin öyrənilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır;
- Azərbaycanlı hərbiçilərin - əsgər və zabitlərin Polşa ordusunda ciddi təlim keçmələri qarşılıqlı hərbi əlaqələrin öyrənilməsi baxımından faydalıdır;
- M. Ə. Rəsulzadənin "Prometey" klubunun keçirdiyi tədbirlərdəki çıxışları aktuallığını bu gün də saxlamışdır;
- Azərbaycan mühacirət mətbuatının Polşa dövrünün öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır;
- M. Ə. Rəsulzadə və digər mühacirlər çətin şəraitdə yaşamalarına baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizələrini dayandırmadan yürütmüşlər;
- Tədqiqatın əsas vəzifələrindən biri də azərbaycanlı mühacirlərin ayrı-ayrı ölkələrdəki fəaliyyətini araşdırmaq, Azərbaycan diasporunu formalaşdırmaq cəhdlərini öyrənməkdir.

Tədqiq edilən mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında müxtəlif əsərlər nəşr edilmişdir. Bununla əlaqədar istər Azərbaycanda, istərsə də Polşada hər iki xalqın mədəni-ədəbi əlaqələri ilə bağlı kitablar oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Lakin birbaşa mövzu ilə bağlı elmi obyektivliyə və geniş tədqiqə əsaslanan tədqiqatlar ortalığa qoyulmamışdır. Xüsusən M. Ə. Rəsulzadənin və digər mühacirlərimizin milli istiqlal mübarizəsi uğrunda fəaliyyətlərinin Polşa dövrü sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Problemin mənbə bazasının araşdırılmasında mövcud mənbələri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) Azərbaycan-Polşa əlaqələri və ümumilikdə mövzu ilə bağlı Azərbaycanda nəşr edilən kitablar; 2) Azərbaycan-Polşa əlaqələri ilə bağlı Polşada nəşr edilən kitablar; 3) Türkiyədə nəşr edilən kitablarda mövzu ilə bağlı problemin qoyuluşu; 4) Rusiyada nəşr edilən kitablarda araşdırılan mövzu ilə yaxınlıq; 5) M. Ə. Rəsulzadənin və digər mühacirlərin mühacirətdə çap olunmuş kitab və məqalələri; 6) Azərbaycan və digər Qafqaz xalqlarının mühacirət mətbuatında, eləcə də "Prometey", "Roçnik Tatarstvo"-da nəşr edilən məqalələr; 7) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivindəki sənədlər; 8) Polşa Respubli-

kasında "Yeni Aktlar Arxivi"ndə və "Hərbi Qüvvələr Arxivi"ndəki sənədlər; 9) Türkiyə Respublikası "Cümhuriyyət Arxivi"ndəki sənədlər;

Azərbaycanda nəşr edilən kitablar

Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin əsaslı tədqiqatına 1930-cu illərdən başlandı. Təbii ki, bu əlaqələr siyasi münasibətlərə toxuna bilməzdi və mövcud sovet rejimi bu araşdırmaların nəşrinə imkan verməzdi. Bu, əsasən ədəbi əlaqələrin formalaşmasına aid olan tədqiqatlar idi.

Tanınmış azərbaycanlı alim Mikayıl Rəfili ilkin olaraq aşağıdakı əsərlərində Azərbaycan-Polşa ədəbi əlaqələrini açıqlayırdı: 1) «Türk qərbciləri» (206); 2) "İlk Azərbaycan maarifçisi Bakıxanov" (Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixindən; (204); 3) "İlk Azərbaycan maarifçisi Bakıxanov" (205); 4) «Мирза Фатали Ахундов»(207).

1975-ci ildə isə tədqiqatçı-alim M. Sadıxovun "XIX əsrdə Azərbaycan-Rusiya-Polşa ədəbi əlaqələrinə aid oçerklər" kitabı Azərənşərdə çap edildi (213). Bu tədqiqat işində müəllif mövcud əlaqələr sisteminin yalnız XIX əsrin I dövrünə toxunur.

Azərbaycan-Polşa ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində ən böyük xidmət göstərən, dəyərlı tədqiqatlar muəllifi Gülər Abdullabəyovadır. Məhz onun tədqiqatlarında bu əlaqələr bir sistem şəklində araşdırılmışdır: 1) "Azərbaycan-Polşa ədəbi əlaqələri - 1920-1980" (184); 2) "Dostların dəqiqləşdirilməsi" (Azərbaycan-Polşa ədəbi əlaqələri. 1945-1985); (185); 3) "XIX əsrdə Polşa ədəbiyyatında Azərbaycan mövzuları və inspirasiyaları" (186); 4) Polşa yazıcısının "Gülşad" povesti (187); 5) Xaqani Şirvani Polşa resenziyaları və tərcümələrində (188); 6) Polşa ədəbiyyatı qədim Azərbaycan mətbuatında (189).

1990-cı ildə isə tədqiqatçı E. Teer "Nizami Gəncəvi Polşa tədqiqatlarında və tərcümələrdə" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi (214).

1985-ci ildə tanınmış Polşa şairi Adam Mitskeviçin "Kırım sonetləri"ni xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı dilimizə tərcümə edib ayrıca kitab şəklində çap etdirdi (35).

1989-cu ilin fevralın 7-də Bakıda A. Mitskeviçin anadan olmasının 190 illiyinə həsr edilmiş elmi konfrans keçirildi. Konfransda Azərbaycan-Polşa əlaqələri barədə maraqlı məruzələr dinlənilədi (194); (44).

Araşdırılan mövzu ilə bağlı aşağıdakı Azərbaycan tədqiqatçıların əsərlərində maraqlı məqamlar vardır: Ş. Hüseynov (20); N. Nəsibli (36); N. Yaqublu (47,48,49,50); A.Balayev (195); M. Əliyev (18); C. Həsənli (21); X. İbrahimli (22); V. Sultanlı (45); B. Nəcəfov (37); X. Məmmədov (33); M. Oruclu

(38); A. Tahirli (46); V. Arzumanlı (11,12, 13,14,15,16); V. Quliyev (24,25, 26,27,28, 29,30).

Mövzunun tədqiqində müraciət olunan daha ciddi mənbələrdən biri də 1920-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr edilmiş "Azərbaycan Respublikasının təqvim məlumatı" kitabıdır (190).

Ensiklopedik informasiya verən və Cümhuriyyətin bütün sahələrdəki işini əhatə edən bu əsərdə M. Ə. Rəsulzadənin də fəaliyyətinə aid geniş məlumatlar vardır.

Türkiyədə yaşamış tanınmış mühacirlərdən M. Kəngərlinin, Ə. Qaracanın da mövzu ilə bağlı dəyərli əsərləri vardır.

Qeyd edək ki, tədqiqatçı alim X. İbrahimlinin 1996-cı ildə nəşr edilən "Azərbaycan siyasi mühacirəti" kitabı mövzunun dərindən öyrənilməsində ciddi mənbədir (22).

Professor M. Qasımovun 1998-ci ildə nəşr edilən "Xarici dövlətlər və Azərbaycan" kitabında isə 1920-ci ilin Aprel işğalından sonra SSRİ yaradılanadək olan dövrdə Azərbaycanın daxili, eləcə də beynəlxalq vəziyyətinin ümumi mənzərəsi verilmişdir (23).

Mövzu araşdırılarkən 1998-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar) kitabından da istifadə edilmişdir (17).

2000-ci ildə A. Paşayevin çap edilən "Açılmamış səhifələr" kitabında da dəyərli faktlar vardır (39).

2005-ci ildə R. Məmmədov, M. Həsənov və R. Əzizovanın birlikdə nəşr etdirdikləri "Azərbaycan nefti və polşalı mühəndis Pavel Pototski" kitabı polyakların Azərbaycandakı fəaliyyətlərinin öyrənilməsinə əsaslı köməkdir (34).

Polşada nəşr edilən kitablar

Tədqiqat işinin yazılmasında istifadə edilən mənbələrdən biri Qdansk Universitetinin professoru Andjey Xodubskinin 1986-cı ildə Qdanskda nəşr edilən "Polyakların Azərbaycanda XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində mədəni fəallıqları" kitabıdır (71). 4 bölmədən, 357 səhifədən ibarət olan bu kitabda maraqlı tarixi faktlar açıqlanmışdır. Kitabın birinci fəslində müəllif Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinin başlıca xüsusiyyətlərini araşdırır. İkinci fəsildə isə polşalıların Azərbaycanda məskunlaşmasına toxunulur və aşağıdakı səbəblər açıqlanır: 1) Ticarət əlaqələri. 2) Diplomatik əlaqələr. 3) Siyasi sürgünlər və s.

Kitabın üçüncü fəslində polşalıların XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycandakı fəaliyyətləri öyrənilir. Çar Rusiyasındakı qadağanlara baxmayaraq polyaklar Azərbaycandakı mədəni-kültürəl fəaliyyətlərini daima genişləndirirlər.

Əsərin dördüncü fəslində polyakların XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki mədəni-kültürəl fəaliyyətləri ilə bağlı çalışmaları işıqlandırılır. Geniş informasiyalılığı və tarixi faktlarının zənginliyi baxımından A. Xodubskinin kitabı faydalı bir mənbədir.

Andjey Xodubskinin 2004-cü ildə Varşavada nəşr edilən "Polyaklar Azərbaycanda" kitabında isə daha geniş məlumatlar əksini tapmışdır. Tereza Bartosiyanın redaktorluğu ilə nəşr edilən 335 səhifədən ibarətdir və təhlilə yeni faktların cəlb olunması ilə fərqlənir (70).

Tanınmış alimlər - Boqdan Baranovski və Kişiştov Baranovskinin 1987-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan tarixi" kitabı mövzunun öyrənilməsində ciddi mənbə sayıla bilər. 15 min tirajla nəşr edilən bu kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə 6 bölümdən, ikinci hissə isə 4 bölümdən ibarətdir. Kitabın ümumi həcmi 262 səhifədir. Kitabda Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin mühüm tarixi məqamları tədqiq edilir (74).

Polşada 1995-ci ildə rus dilində nəşr edilən "Polşa tarixi -keçmiş dövrdən bu günümüzə qədər" kitabından da bəzi tarixi məqamların öyrənilməsində faydalanmışıq (191).

Tarixçi-alim Pyotr Staveçiskinin 1997-ci ildə nəşr edilən kitabı da mövzunun araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Kitabda Polşa ordusundakı azərbaycanlı hərbiçilər haqqında məlumatlar verilmişdir (88).

2003-cü ildə Polşanın Lublin şəhərində Polşa-Azərbaycan əlaqələrinə həsr edilmiş simpoziumun materialları ayrıca kitab şəklində çap olundu. Kitabdakı çoxlu sayda elmi materiallar araşdırılan mövzunu geniş öyrənməyə imkan verir. (89a).

Qeyd edək ki, Polşada yaradılan "Prometey" təşkilatının öyrənilməsi baxımından tarixçi alim Sergey Mikuliçin "II Pospolianin siyasətində Prometeyçilik" kitabı çox qiymətlidir. 1971-ci ildə Varşavada nəşr edilən bu kitab beş hissədən ibarətdir. Ümumilikdə 305 səhifə həcmində olan kitabda azərbaycanlı mühacirlərlə də bağlı məlumatlar az deyildir (85).

2006-cı ildə Amerikalı alim, professor Tadeuş Svyatxovskinin Polşada, polyak dilində "Azərbaycan" kitabının nəşr edilməsi təqdir edilməlidir. Kitaba giriş sözünü Azərbaycanın Polşadakı səfiri, professor Vilayət Quliyev yazmışdır (89).

Türkiyədə nəşr edilən kitablar

Mövzumuzu araşdırarkən Türkiyədə nəşr edilən kitablardan da bəhrələnməyə çalışmışıq (146, 149, 151, 154, 123, 124, 152, 153). Belə ki, döviyyəyə gətirilən əsərlər sırasında tanınmış alman tədqiqatçısı R. Mühlenin "Camali Xaç ilə Qızıl Yıldız arasında" adlı 1984-cü ildə Ankarada nəşr olunmuş (135) kitabına da diqqət yetirmişik. Zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış bu kitabda "Prometey" klubu və qafqazlı təmsilçiləri ilə bağlı çoxlu məlumatlar vardır. Kitabda azərbaycanlı mühacirlərin bolşevizmə qarşı təbliğat istiqamətində gördüyü işlər haqqında məlumatlar da az deyil. Bundan əlavə, müəllif Almaniya hökuməti rəhbərliyinə aid çoxlu sənədlərlə, tanınmış siyasətçilərə, şəxslərə aid yazışmalarla bağlı da oxucuları bilgiləndirmişdir. Ensiklopedik informasiya verməsi və müxtəlif xalqlara aid mühacirlərin fəaliyyətini əhatə etməsinə görə kitab böyük əhəmiyyətə malikdir.

Rusiyada nəşr edilən kitablar

Problemi öyrənmək üçün Rusiyada da nəşr edilən mənbələrə də müraciət edilmişdir. Bundan ötrü V. Şulqinin (216), L. K. Şkarenkonun (217) əsərlərindən və digər nəşrlərdən tədqiqatımızda istifadə etmişik (198, 199, 201).

Hazırda Rusiyada yaşayan həmyerlimiz, dəyərli ziyalı, Azərbaycan mühacirət irsini böyük əziyyətlərlə toplayıb Azərbaycana gətirmiş Ramiz Abutalıbovun xidmətləri inkaredilməzdir. Bu fədakar insanın 2006-cı ildə Moskvada nəşr etdirdiyi "Parisdə keçən illər və görüşlər" kitabında mövzumuzla bağlı da ciddi faktlara rast gəldik. Kitabda əsasən Fransada yaşayan azərbaycanlı mühacirlər haqqında geniş məlumatlar verilsə də, "Prometey" klubu və jurnalı haqqında dəyərli bilgilər əldə etmək mümkündür. (192).

Mühacirətdə nəşr edilən kitablar

Tədqiqat işinin yazılmasında M. Ə. Rəsulzadənin və digər mühacirlərin mühacirətdə nəşr edilmiş kitab və olunmuşdur. (146, 147, 148, 149, 150, 80, 84, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126-136; 139-145, 155, 193, 197, 200, 102, 203, 208, 209, 210, 215).

M. Ə. Rəsulzadənin 1923-cü ildə İstanbulda çap olunan ilk əsəri "Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyət"dir. (146).

Kitabda ilk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasındakı çətinliklər, Azərbaycan istiqlalına münasibət faktlarla açıqlanır. Rusiyanın

Azərbaycana təcavüzkar niyyətləri pislənməklə yanaşı, 27 Aprel işğalı ərəfəsində Bakıda gedən mürəkkəb proseslər izah edilir.

M. Ə. Rəsulzadənin 1926 – cı ildə yazdığı “ Rusiyada siyasi vəziyyət” əsərinin də tədqiqat baxımından ciddi əhəmiyyəti vardır. Müəllif bu əsərində Rusiyada yaranmış vəziyyəti, baş verən ictimai prosesləri təhlil edir (137).

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı tarixinin öyrənilməsində və milli mətbuatımızın inkişafında mühüm rol oynamış Mirzə Bala Məmmədzadə də öz əsərlərində M. Ə. Rəsulzadənin mühacirət dövründəki fəaliyyətinə geniş yer vermişdir. Bu mənada müəllifin 1938-ci ildə Almaniyanın Berlin şəhərində, sonradan isə Ankarada təkrar nəşr edilən "Milli Azərbaycan hərəkatı" əsəri geniş tədqiqat mövzudur (129).

M. Ə. Rəsulzadənin 1930-cu ildə Varşavada rus dilində çap edilən "Panturanizm və Qafqaz problemi" kitabı məzmununa və qoyulan problemin əhəmiyyətinə görə çox dəyərlidir. Türklüyün böyük tarixi və siyasi əhəmiyyətini açıqlayan müəllif problemi ictimaiyyətə yanlış təqdim edənləri kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur (209).

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada Varşava şəhərində nəşr edilən ikinci kitabı belə adlanır: "Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə". Polyak dilində çap olunan kitab Polşa oxucularına Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı geniş məlumatlar vermişdir. Azərbaycan mühacirəti və Polşa ilə mədəni-kültürəl, siyasi münasibətlərin öyrənilməsində əsərin qiyməti əvəzsizdir (84).

Azərbaycan və digər Qafqaz mühacirəti mətbuatındakı yazılar

Altıncı qrupa daxil olan mənbələr – Azərbaycan və digər Qafqaz xalqlarının mühacirət mətbuatında, eləcə də "Prometey" və "Roçnik Tatarstvo"da Polşa ilə bağlı nəşr edilən məqalələrdir. Bu mətbuat orqanlarına aşağıdakılar daxildi: 1. "Odlu Yurd" jurnalı. 2) "İstiqlal" qəzeti. 3) "Kurtuluş" jurnalı. 4) "Müsavət" Buletenu. 5) "Azərbaycan" jurnalı. 6) Şimali Qafqaz"- "Severnıy Kavkaz" jurnalı. 7) "Qafqaz" jurnalı. 8) "Prometey" jurnalı. 9) “Rodçik Tatarstvo” jurnalı. Bu mətbuat vasitələrində (1. 2. 3.) çoxlu sayda yazılar nəşr edilmişdir ki, bu da mövzumuzun araşdırılması baxımından olduqca faydalıdır (155 – 165; 166 – 183; 218; 224 – 229; 90 – 92; 134).

Azərbaycan arxivləri

Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin İncəsənət və Ədəbiyyat bölməsində maraqlı sənədlər mühafizə olunur. Bu arxivdə C.

Hacıbəyliyə, Yusif İsmayılzadəyə (fond 661) və Ramiz Abutalıbova (fond 648) aid fondlarda bilavasitə azərbaycanlı mühacirlərlə bağlı çoxlu sənədlər vardır (7,8). Problemin araşdırılması zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivindəki aşağıdakı fondların materiallarından da faydalanmışıq. Fond-28; Fond-410; Fond-414; Fond-894; Fond-895; Fond-970 (1,2,3,4,5,6).

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivində (SPİHDA)də ciddi sənədlər saxlanılır: Fond-276; Fond-277 (9,10).

Polşa arxivləri

Problemi araşdırarkən daha çox Polşa Respublikasının arxivlərindəki sənədlərə müraciət etmişik. Bundan ötrü Polşada elmi ezamiyyətdə olmuş, Varşavadakı “Yeni Aktlar Arxivi”ndə, “Texniki Sənədlər Arxivi” ndə Polşa Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Xüsusi Arxivində, Varşava kitabxanasında saxlanılan materiallarla tanış olmuşdur. Qeyd edək ki, burada azərbaycanlıların Polşadakı fəaliyyətlərinə aid çox zəngin sənədlər saxlanılır. Azərbaycanlıların *M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. Topçubaşovun, M. Vəkillinin* Pilsudski hökuməti ilə yazışmaları, Polşa dövlətinin mühacirlərə dəstəyini təsdiqləyən sənədlər, Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan olan hərbiçilərin müqavilə əsasında Polşa Silahlı Qüvvələrinə qəbulunu göstərən sənədlər böyük maraq doğurur. Tədqiqatımızda ilk dəfə olaraq həmin zabitlərin şəxsiyyəti haqqında da geniş məlumat veririk. Qeyd edək ki, 2004-cü ilin iyul ayının 15-də Polşa Respublikasının Dövlət Arxivi ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi arasında bağlanan əməkdaşlıq müqaviləsi burada çalışmağımıza şərait yaratdı (51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68).

Polşa arxivlərində saxlanılan sənədlər sırasında, Sovetlər rejimi altında yaşayan Azərbaycandakı hadisələrə ciddi diqqət yetirilməsidir. Arxiv sənədlərində mövzu ilə də bağlı diqqəti cəlb edən məlumatlar çoxdur.

1920-1930-cu illərdə Polşa dövləti bolşevizmə qarşı mübarizə aparırdı və təbii ki, Rusiya əsarəti altında qalan xalqların mühacirətdəki nümayəndələrindən də faydalanmağa çalışırdı. Odur ki, bu mühacirətin Qafqaz Birliyi adı altında, sonradan isə "Prometey" klubunda birləşib fəaliyyət göstərməsini vacib sayırdı. Həmin illərdə ayrıca bir "Prometey" jurnalının nəşri də faktlara sübutdur. Bu proseslərdə isə azərbaycanlılar həmişə faydalı mövqedən çıxış edirdilər.

Qeyd edək ki, Polşa dövləti Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq Departamenti vasitəsi ilə azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdikləri mətbuat orqanlarına da maddi dəstək göstərirdi.

Polşa arxivlərində, xüsusən "Yeni mexaniki dokumentlər" arxivində çoxlu sayda fotolar saxlanılır. Həmin fotoların da tədqiq edilib öyrənilməsi vacibdir. Burada azərbaycanlılara aid fotolar da əldə etmək mümkündür.

Polşada olarkən Varşava kitabxanasındakı materiallarla tanış olduq. Burada mühacirət mətbuatı ilə çoxlu sayda nümunələr saxlanılır. Xüsusən "Prometey" jurnalının bütün saylarını burada əldə edib bəhrələnmək mümkündür. Eyni zamanda "Qafqaz", "Şimali Qafqaziya - Severniy Kavkaz" jurnallarının da əksər nüsxələri burada saxlanılır.

Türkiyə arxivləri

Problemi araşdırarkən Türkiyə Cümhuriyyətindəki mənbələrdən də faydalanmışıq. Belə ki, Türkiyədə Cümhurbaşkanlığı arxivində və Ankarada Milli Kitabxanada Azərbaycandan ümumilikdə isə Qafqazdan olan mühacirlərə aid çoxlu sənədlər saxlanılır (93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117).

Kitabda M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan-Polşa əlaqələrindəki rolu ilk dəfə olaraq xüsusi elmi mövqedən tədqiq edilir. 1918-1920-ci illərdən başlamış 1939-cu ilə qədər Polşanın Almaniya və Sovet İttifaqı tərəfindən işğalına qədərki dövr ardıcıl olaraq dəqiq və sistemli şəkildə araşdırılır.

Bundan əlavə, Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin müəyyən çaralarına toxunulur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi məhz problemin özünün qoyuluşu ilə müəyyən olunur və əsasən aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapır:

- Azərbaycan-Polşa əlaqələri ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələr, əsərlər yazılsa da, M. Ə. Rəsulzadənin və azərbaycanlı mühacirlərin bu ölkədəki həyatı, mübarizəsi və çalışmaları indiyədək ciddi, sistemli, monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır;

- kitabda azərbaycanlı mühacirlərin Polşadakı hərbi, siyasi və mətbu çalışmalarını əks etdirən ən mühüm mənbə və qaynaqlara istinad edilmiş, onların ictimai-siyasi fəaliyyəti dövrün ümumi mənzərəsi fonunda tədqiq edilmişdir;

- tədqiq olunan problemə yeni tarixi, siyasi kontekstdən yanaşılmış, sovet dövrünün kök salmış ideoloji bağlılığından və prinsiplərindən azad olmağa cəhd göstərilmişdir;

- M. Ə. Rəsulzadənin və digər azərbaycanlı mühacirlərin Polşada məskunlaşmaları və siyasi, mətbu çalışmaları səbəbinə xüsusi diqqət yetirilmişdir;

- tədqiqat işində M. Ə. Rəsulzadənin və digər azərbaycanlı mühacirlərin Polşadakı fəaliyyətinin real mənzərəsini yaratmağa kömək edən çoxlu sayda sənəd və materiallar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, elmi-tarixi problemin həllinə kömək edən yeni ədəbiyyat və mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir;
- kitabın materialları və nəticələri XX əsr Azərbaycan tarixinin daha dərinədən öyrənilməsində, mühacirət irsinin və mətbuat tarixinin araşdırılmasında, Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin tədqiqində, eləcə də təbliğat və təhsil işində istifadə oluna bilər;
- tədqiqatdan alınan nəticələr Azərbaycanın XX əsr tarixinin işlənməsində, ümumiləşdirici əsərlər yazılmasında, təhsil işində, o sırada ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədqiqində, xüsusi kursların keçilməsində mühüm mənbədir.

Kitab giriş, 11 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından və əlavələrdən ibarətdir. Girişdə mövzunun elmi aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi geniş şərh edilmişdir. Monoqrafiyanın 11 fəslində araşdırılan problem geniş tədqiq olunmuşdur. Nəticədə XX əsr tarixində M. Ə. Rəsulzadənin və digər azərbaycanlı mühacirlərin tarixi mövqeyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatımızda araşdırılan tarixin bəzi məqamlarını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə təcrübəli alimlərlə, tədqiqatçılarla məsləhətləşmələr də aparılmışdır.

Açıqlanmasına ciddi ehtiyac duyulan bu mövzu tarix elminə göstərilən ilk böyük cəhddir. Şübhəsiz ki, zaman keçdikcə, imkanlar olduqca Almaniyada, Türkiyədə, Fransada, Polşada, Rusiyada saxlanılan çoxlu sayda yeni arxiv sənədləri öyrəniləcəkdir. XX əsr tarixində isə bu boşluğu doldurmağa ehtiyac vardır.

I FƏSİL

Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin təşəkkülü, formalaşması. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) polyakların Azərbaycanda fəaliyyəti

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının ideoloqu və ilk demokratik dövlətimizin banisi M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin üç başlıca səbəbini göstərir: "Azərbaycanın Qafqaz xalqları ailəsinə mənsubluğu, ölkədə yerli türk əhalisinin çoxluğu və nəhayət bu xalqın rus imperializmi tərəfindən əzilməsi" (84, s. 165).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qeyd edirdi ki, azərbaycanlıları Polşanın on yaxşı oğullarının Şamilin qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə maraqlandıqları dövrü həmişə heyranlıqla xatırlayırlar. Məlum olduğu kimi həmin dövrdə polyaklar bu ölməz qəhrəmanın azadlıq mübarizəsinə kömək üçün artilleriya istehsalını təşkil etmişdilər. Eyni zamanda Qafqazda knyaz Adam Çartoriskinin Zax və Jordan kimi agentləri də fəaliyyət göstərirdilər. Polkovnik Teofil Lapinskiyin 200 nəfərlik dəstəsi üç il Qafqazın azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdılar. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Qərbbə qayıtdıqdan sonra Lapinski Qafqazın azad edilməsi planları haqqında bir kitab yazmışdı. Hər bir əlverişli şəraitdə Polşa mühacirəti, xüsusən Parisdəki mühacirlər Qafqaz problemi ilə ciddi maraqlanırdılar. 1937-ci ildə Lapinski Parisdə "Qafqazda inqilab" adlı broşura nəşr etdi. Həmin broşurda o, çərkəslərin üsyançılar yox, əsrlər boyu yaşadıkları torpaqların müdafiəçiləri olduğunu sübut edirdi. Eyni zamanda o, bütün Qafqaz xalqlarının azad edilməsi vacibliyini sübut edirdi. Rusiyanın təhlükədə saxladığı Qafqaz və Türk xalqları Polşa mühacirətinin inqilabi taktikasını Moskva ilə mübarizədə vacib amillərdən biri sayırdılar. Bu mənada, 1912-ci ildə Krakovda vəfat etmiş, 1863-cü il üsyanının iştirakçısı Jozef Adam Qverkovicin ölümündən sonra tapılan tarixi sənəd çox maraqlıdır. Həmin sənədi sonradan Leonid Vasilevskinin redaktorluğu ilə nəşr edilən "İstiqlal" (Niepodleglosc) jurnalında (N4, 1932-ci il) çap etdilər. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, "Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı (1879-cu il) Qafqazda baş verən üsyanı eşidən qoca döyüşçü Qafqazdakı milli-azadlıq hərəkatını müdafiə üçün Polşa diviziyasını formalaşdırmağı planlaşdırdı".

Qeyd olunmalıdır ki, Türkiyənin Polşanın bölünməsi faktını tanımaması da bu xalqın türk xalqlarına daimi rəğbətində səbəb olmuşdur.

Rusiya əsarəti altında əzilən xalqlar arasında Azərbaycanın siyasət xadimləri də Polşanın siyasətçiləri ilə ciddi əlaqələr qurmuşdular. Bu əlaqələr

daxilində hələ car Rusiyasının Dövlət Dumasında bizim nümayəndələrlə Polşa təmsilçilərinin münasibətlərini qeyd etmək mümkündür. Eyni zamanda bu əməkdaşlıq o dövrün məşhur "Federalistlər cəmiyyətində də davam edirdi. Bu cəmiyyəti isə Birinci dövlət Dumasının başqa əyalətlərdən olan nümayəndələri yaratmışdılar. Həmin cəmiyyətin rəyasət heyətində Polşanın tanınmış siyasi xadimi A. Lednitski ilə sonradan Azərbaycan Parlamentinin sərdi olan Əlimərdan bəy Topçubaşov əyləşirdi" (84, s. 165-167).

Hər iki xalqın oxşar tale yaşadığını qeyd edən M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Gəncə mühasirəsinə rəhbərlik etmiş Sisiyanov şəhəri işğal etdikdən sonra bu şəhərin müdafiəçiləri ilə yanaşı, dinc sakinlərinə də amansızcasına divan tutmuşdu. Gəncəli Cavad xana göndərdiyi ultimatumda isə rus silahını tərifiyləyərək qorxudurdu ki, bəs "Polşalılarla müharibədə böyük qələbələr qazanmışam". (84,s. 167-168). Azərbaycanlıları polyaklarla əlaqələndirən çoxlu sayda faktları sadalamaq mümkündür. Məlumdur ki, tanınmış Azərbaycan mütəfəkkiri Abbasqulu Ağa Bakıxanov XIX əsrdə səyahətə çıxarkən Varşavada da olmuşdu. Bu ölkə və şəhər haqqında, oradakı insanlar ilə bağlı xoş təəssüratını bildirmişdi. Məşhur polyak şərqşünası Vladislav Kostyuşki isə 1858-ci ildə çap edilmiş yazılarında məşhur alim və şair Mirzə Kazım bəy haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. O, göstərmişdir ki, Mirzə Kazım bəy 18 il Polşada yaşamış və polyak dilini əsaslı şəkildə öyrənmişdir. Eyni zamanda o, Varşavaya gözəl şerlər həsr etmişdir. Mirzə Kazım bəyin poetik nümunələri içərisində polyak dilində dini mövzuda yazdığı bir neçə şer də vardır.

M. Ə. Rəsulzadə polyaklarla olan şəxsi əlaqələrinin tarixinə toxunaraq yazırdı: " Mənim yadıma Bakı qarnizonunun hərbi həkimi, səhv etməməsə Menjinski fəmilialı bir polyak düşür. Yerli əhaliyə qarşı münasibətdə o, çox səmimi idi. Mənim rəhmətlik axund olan atamla isə sıx dostluq münasibətində idi. Atam isə Menjinski haqqında həmişə "O, əsl müsəlman olmalı imiş" fikrini işlədirdi. Mən bizim fizika və riyaziyyat üzrə professorumuz Boyçevskini xatırlayıram. O, bizə yalnız fizika və riyaziyyatı öyrətmirdi, eyni zamanda bizdə rejimə qarşı nifrət yaradırdı. Həmçinin bizdə çarizmə qarşı olan inqilabi ruhu müdafiə edirdi". (84, s. 169).

Əslində çar Rusiyasının amansız rejimi şəraitində yaşayan polyaklar azərbaycanlılara qarşı imkan olanda xeyirxahlıq göstərirdilər. Milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə milliyətcə polyak əsilli Bakı qubernatoru Staroselski xeyirxahlıqla yanaşmışdı.

Artıq XX əsrin əvvəllərində Bakıda şəhərin müsəlman dairələri ilə sıx əlaqələri olan Polşa təşkilatları mövcud idi. Həmin vaxt azərbaycanlı tacirlər də Polşaya tez-tez gedirdilər. Bakı Varşava ilə sıx iqtisadi əlaqə saxlayırdı. O dövrdə bəzi azərbaycanlı tələbələr Varşava Politeknik İnstitutunda təhsil alırdılar. Onlar

danışdırlar ki, polyaklar çar Rusiyasına nifrət edirlər və azərbaycanlılara nümunə göstərərək nümayişkaranə şəkildə rusca danışmaq istəmirdilər.

Bakı neft sənayesi rayonunda polyak kapitalistlər də çıxış edirdilər ki, onların arasında Rılski qardaşlarını göstərmək olar. Əsədullayev qardaşlarının neft şirkəti Polşaya neft daşıyırdı və orada çoxlu anbarları vardı.

Polşa ilə olan əlaqələr iqtisadi məzmununda deyil, həm də mədəni sahədə inkişaf edirdi. Xüsusən gənc nəsil hələ XX əsrdən başlayaraq Polşa ədəbiyyatı ilə maraqlanmağa başlamışdı. Adam Mitskeviçin və Senkeviçin adları milli mətbuatımızın oxucuları üçün artıq yad deyildi. .. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "1917-ci ilin aprelində Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilirdi. Həmin qurultayda yerli polyakların nümayəndəsi vəkil Vonsoviçlə fəhlə və kəndli deputatlarının nümayəndəsi olan bir kapitanın maraqlı polemikasının şahidi oldum. Onların hər ikisi qurultayı təbrik etmək üçün dəvət olunmuş qonaqlar idi.

Kapitanın çıxışında milli məsələnin zəiflədilməsinə meyl qətiyyətlə hiss olunmurdu. O, yeni Rusiyadan "Böyük ümumxalq azadlıq Piramidası" yaratmaq istəyirdi. Kapitanın çıxışından sonra Polşa komitəsi adından Vonsoviç çıxış etdi. Və o, özünün patriotcasına gözəl sözləri ilə toplaşanların ümumi entuziazmı altında belə piramidanın tikilməsinin mücərrədliyini bildirdi və "Vavilyonun" kədərli təcrübəsini təkrarlamamasını xatırlatdı. Qeyd etdi ki, beynəlxalq piramida tikmək lazım deyil, yalnız müasir dövlət şəraiti olan ayrıca binalar tikmək lazımdır.

Bakıdakı yerli komitədən olan polyaklar özlərinin xeyirxah nümayəndələri ilə axıra qədər bu şüara sadıq qaldılar və Azərbaycan milli liderlərinin fəaliyyətini tam şəkildə müdafiə etdilər. Rusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə polyaklar Müsavat Partiyasının və Milli Komitənin təmsil edildiyi ümumi 10 saylı siyahıya səs verdilər. Mən indi Varşavada həmin polyaklarla qarşılaşırım və onlar mənim seçicim olduğunu deyirlər" (84, s. 171).

Əslən polyak olan vəkil Vonsoviç isə 1918-ci ildə formalaşan ilk Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. AXC dövründəki (1918-1920) mövcud qaydalara görə milli azlıqların nümayəndələri yalnız bir mandata sahib olurdular. Polyak Vonsoviç parlament iclaslarındakı çıxışlarında həmişə Azərbaycan dövlətçiliyinin və milli partiya olan Müsavatın mövqeyini müdafiə edirdi.

Azərbaycanda yeni, demokratik dövlətin qurulmasında da polşalı ziyalılar yaxından iştirak edirdilər. Mühəndislər, hüquqşünaslar bu sahədə böyük fəallıq göstərirdilər. Azərbaycan ordusunun formalaşmasında isə polyak zabıtlərin böyük rolu vardı. Sonradan bolşeviklər tərəfindən güllələnən polyak, tatar əsilli general Sulkeviç Azərbaycan ordusunun qərargahına başçılıq edirdi.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda 1918-1920-ci illərdə ilk demokratik dövlət qurulmasında və möhkəmlənməsində Polşa tatarlarının da mühüm rolu olmuşdu. Onların arasında 1919-cu ilin martında bolşevik işğalına qədər

Azərbaycan ordusunun ilk Ümumi Qərargah rəisi vəzifəsində işləmiş general-leytenant Masey Sulkeviç (1865-1920), Nazirlər Şurası dəftərxanasının rəisi, publisist və tarixçi Leon Kriçinski (1887-1939), onun qardaşı Ədliyyə Nazirinin müavini Olgerd Kriçinski (1885-1939) və başqalarının fəaliyyəti diqqəti cəlb edirdi (79, 72, 25). Ümumilikdə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi və dövlət strukturlarında 20 nəfərə qədər Polşa tatarı çalışırdı.

Azərbaycanda güclü bir ordunun qurulmasında isə general-leytenant Masey Sulkeviçin (bəzi mənbələrdə o, Məhəmməd, bəzilərinə isə Süleyman Sulkeviç kimi göstərilir) əvəzsiz xidmətləri vardı. 1919-cu ilin martın 19-da Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan ordusunun Ümumi Qərargah rəisi təyin olunan M. Sulkeviç milli ordu quruculuğu işlərində əsl fədakarlıq göstərmişdi. (26, 27, 28, 29, 30).

Polşa tatarlarının digər nümayəndəsi olan Nayman Mirzə Kriçinski, Bakıda əvvəl apellyasiya məhkəməsində prokuror, sonradan isə Ədliyyə nazirinin müavini işləmişdi. Onun qardaşı Leon Nayman Mirzə Kriçinski isə Nazirlər Kabinetində dəftərxana direktoru və hökumətin rəsmi orqanının redaktoru vəzifəsində çalışmışdı. Digər bir polyak Xarici İşlər Nazirliyində kanselyariya direktoru olaraq əmişdi. Polyak Muxranski Nəzarət Nazirliyinin dəftərxana direktoru, Aleksandr Poltoji isə Sənaye və Ticarət Nazirliyinin departamentlərindən birinin rəhbəri idi. (91, s. 87-88).

M. Ə. Rəsulzadə polyak dilində nəşr edilmiş "Azərbaycan Müstəqillik uğrunda mübarizədə" kitabında isə əslən polyak olanların adı sadalayır: "Azərbaycanın müəssisələrində mən yalnız tatar polyaklarını deyil, eyni zamanda əsl polyakları da görmüşdüm. Biz əlbəttə ki, texniki səbəblərə görə burada həmin adamların böyük bir siyahısını vermək fikrində deyilik. Lakin Azərbaycanın dövlət həyatında iştirak etmiş bəzi polyakların adlarını çəkmək istəyirəm: Çeslav Qutovski -təhqiqat hakimi, Çeslav Klossovski - prokuror köməkçisi, Kazimej Jepski - prokuror köməkçisi, Komarovski - prokuror köməkçisi, Ziqmund Belinski - notarius, Zaxobiç - hakim, Paçeviç - hakim, Kiselevski - Ədliyyə Nazirliyinin kanselyariya direktoru və s.

Göründüyü kimi, polyaklar hüquq sahəsindəki işlərdə üstünlük təşkil edirdilər. Lakin onlardan bəziləri dövlət müəssisələrində də müxtəlif vəzifələr tuturdular". (84, s. 173-175).

Qeyd edək ki, çar hökumətinin Azərbaycanda yürütdüyü siyasət milli kadrlardan ibarət olan mütəxəssislərin hazırlanmasını qeyri-mümkün etmişdi. Odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yeni cəmiyyət quruculuğu prosesinə başqa millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı polyaklar da cəlb edilmişdi.

Azərbaycan ərazisində digər peşələrdə işləyən polyaklar da az deyildi: həkimlər, vəkillər, mühəndislər və s. Bakının ən gözəl memarlıq abidələrindən biri

olan, vaxtilə Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətlərinin yerləşdiyi "İslamiyyə" binası da polyak-mühəndis Ploşkonun layihəsi ilə tikilmişdi.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bolşeviklərə qarşı aparılan mübarizədə polyaklar əsl fədakarlıq göstərmişdilər. Polyak zabidlərdən Zuqeniş Dunin-Martsinkeviç, kapitan Yeji Klossovski, kapitan Çarnetski, kapitan Pavlovski, kapitan Tomişin və başqaları Gəncədə silahlı müqavimətin təşkilində xüsusi olaraq fərqlənmişdilər.

Polkovnik Dunin-Martsinkeviçin başçılığı altında onlar milli ordumuzda artilleriyanı təşkil edərək bolşeviklərə qarşı çoxlu sayda döyüşlərdə cəsarətlə vuruşurdular. Müsüslüdə, Hacıqabulda, Kürdəmirdə, Ələtdə döyüşlərdə əldə edilən uğurlarda polyakların başçılıq etdiyi Azərbaycan artilleriyasının xüsusi rolu olmuşdu. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının türk qoşunlarının köməyi ilə düşmənlərdən azad edilməsində də artilleriyanın fəallığı olmuşdu. Türk zabidləri başda Nuru Paşa olmaqla belə fikir söyləmişdilər: "Türk piyadası Azərbaycan artilleriyasına söykənilər hər şeyi edə bilər". Bakının azad edilməsindən sonra bütün zabit-polyaklar "qəhrəmanlığa görə" türk ordenləri ilə təltif edilmişdilər. Eyni zamanda onlar Azərbaycan hökumətinin təşəkkürünü də qazanmışdılar. Türklər Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisini tərk edib getdikdən sonra polyaklar milli ordu quruculuğuna böyük dəstək verdilər. Azərbaycanın ordu sistemində polyaklar yüksək vəzifələr tuturdular. Yüngül artilleriyadan ibarət olan diviziyalardan birinə Xarkeviç, atlı artilleriyasına isə polkovnik Dunin-Marçinkeviç rəhbərlik edirdi. Piyada qoşunlarında isə polkovnik Dzevulski və kapitan Snetlovski seçilirdilər. Ordunun süvari hissələrində də müxtəlif vəzifələrdə çalışan polyaklara rast gəlmək mümkün idi. Azərbaycanın milli ordusunda hansı sahədə olmasından asılı olmayaraq polyaklara həmişə böyük hörmətlə yanaşılırdı.

Məhz polyakların köməyi ilə Bakıda silahları təmir edən müəssisə yaradılmışdı. Həmin müəssisədə polyaklar mərmilər istehsal edirdilər. Bu sahədə polkovnik Dunin-Marçinkeviç kapitan Rodzeviç böyük fəallıq göstərirdilər.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın beynəlxalq dövlətlərə tanınmasında da polyakların ölkəmizə həmişə dəstəyi olmuşdu. Azərbaycan nümayəndələri Versal konfransında Polşa nümayəndələri ilə sıx əlaqələr qururdular. Onlar Parisdə Paderevski və digər nümayəndələrlə tez-tez görüşürdülər.

Məlumdur ki, Azərbaycanı tanıyan 23 dövlətdən biri də məhz Polşa idi. O dövrdə başda Filippoviç olmaqla (sonradan Polşa Respublikasının Amerikada səfəri) xüsusi bir nümayəndə heyəti Bakıya gəlmişdi.

1920-ci ildə bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra ilkin olaraq Gəncə şəhərində böyük üsyan oldu. Bolşeviklərə qarşı aparılan qanlı döyüşlərdə

minlərlə yerli əhali və əsgər- zabitlərimizlə yanaşı artilleriya zabiti polyak Stankeviç də şəhid oldu.

Tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan-Polşa əlaqələri tarixini belə ümumiləşdirirdi: "Bu gün biz belə xoş fikirdəyik ki, nə zamansa azad Azərbaycan gəncliyi Qafqazdan gətirilib böyük Marşalın məzarına qoyulan torpaq urnasının qarşısında duranda və indi polyakların rəhbərinin adını daşıyan muzeydə saxlanılan gümüş cədvəldə Azərbaycan nümayəndələrinin imzasını oxuyanda dərin hisslər keçirəcəkdir.

Ancaq indi bizi öz ölkələrində necə mehribanlıqla qarşılayan polyakların dostluğu haqqında danışmaq çətinidir. Vətənlərindən ayrı düşən Rus imperializminin ağır və allahsız zülmü altında altında qalan bizlərin taleyi polyaklara yaxşı məlumdur.

Bizim dostluğumuz yalnız hisslərə və təşəkkürlərə bağlı deyildir. Biz onu daha dərindən başa düşürük və Polşa mühacirətinin ənənəsinə söykənən "Bizim və sizin azadlığınız uğrunda" şüarını isə Polşa prometei fikrinin mövcudluğu kimi dərindən başa düşməliyik. Marşal Pilsudskinin ifadəçisi olduğu Polşa prometeiçiliyinin mövcudluğuna təşəkkür edirik ki, onun əsas ifadəçisi marşal Jozef Pilsudski idi. Bu yolda Tadeuş Qolubko və başqaları da həyatlarını qurban verdilər.

Bunu isə azərbaycanlılar heç zaman unutmayacaqlar. Həmin gündə onları tərk etməmiş dostlar kimi unutmayacaqlar!" (84, s.177).

Qeyd edək ki, Azərbaycan-Polşa əlaqələri tarixi haqqında ilk mənbələr XV əsrlə bağlıdır. Məhz həmin dövrdən hər iki xalq arasında siyasi münasibətlərə aid yazışmaların əsası qoyulmuşdur.

XVIII əsrdə isə T. Krusinskinin, M. Veçerkovskinin və 1796-cı ildə Qafqaza səyahət etmiş V. Bronevskinin əsərlərində Azərbaycanla bağlı məlumatlar çap edilir. XIX əsrdən isə hər iki xalq arasında əlaqələrin yeni inkişaf dövrü başlayır. Eyni taleyi yaşayan hər iki xalq (hər ikisinin həmin dövrdə Rusiya tərəfindən işğal edilməsi) ədəbi əlaqələr qurulmasında fəallıq göstərirlər.

Tanınmış Polşa şairi A. Mitskeviçin Şərq mövzusunda maraq göstərməsində isə tanınmış azərbaycanlı, şərqşünas alim Mirzə Cəfər Topçubaşovun tələbəsi A. Xodzkonun xidmətləri az olmamışdır (186, s. 36). Sonradan M. C. Topçubaşov Mitskeviçin şerlərini fars dilinə də tərcümə etmişdir (186, s. 38-39).

Qafqaza sürgün edilmiş polyak şairi Tadeuş Lada Zablotskinin də (1813-1847) yazılarında Azərbaycanla bağlı tədqiq ediləsi faktlar çoxdur. Tanınmış yazıçı Vladislav Stşelnitskinin (1820-1846) "Qafqaz oçerkləri"ndə və "Mahmudbəy" povestində cərəyan edən hadisələrin də başlıca məkanı gözəl Azərbaycan torpaqları olan Lənkəran, Bakı, Şamaxı və Qarabağdır (186, s. 67).

İstedadlı Polşa yazıçısı Y. Struşinski də Azərbaycanda olmuş, bu dili öyrənmiş və sonradan özünün "Gülşad" povestini yazıb, 1872-ci ildə nəşr etdirmişdir (186, s. 72).

Qeyd edək ki, hələ XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın tanınmış elm və ədəbiyyat xadimləri də Polşaya səfər edir, burada ciddi əlaqələr qururdular. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın tanınmış alim və yazıçısı Abbasqulu Ağa Qudsi Bakıxanov bu sahədə ilk addımı atanlar oldu (205, s. 75). Onun Varşavada olması, tanınmış Polşa şairi T. Zabłoçski ilə yaradıcılıq əlaqəsi qurması haqqında dəyərli faktlar mövcuddur (205, s. 76).

Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin formalaşmasında tanınmış Azərbaycan yazıçısı İsmayıl bəy Qutqaşınlının da böyük xidmətləri olmuşdur (206). Onun Varşavada fransız dilində nəşr edilən "Şərq povestləri" kitabı hər iki xalq arasında əlaqələr tarixinin öyrənilməsində ciddi mənbədir. Böyük mütəfəkkir, dramaturq Mirzə Fətəli Axundovun da Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin inkişafında xidmətləri vardır. Belə ki, 1876-cı ildə tanınmış polyak skripkaçı-virtouz M. Antoni de Kontski Tiflisə gəlir. Onunla tanışlıqdan sonra M. F. Axundov skripkaçının olduqca savadlı, geniş dünyagörüşlü və yüksək polemika mədəniyyətinə malik qızına "Vanda" şerini həsr edir. Və böyük yazıçı azərbaycanlı qızları da belə savadlı, açıqfikirli görmək arzusunda idi (207, s. 88-89).

Qeyd edək ki, tanınmış şərqsünas alimlərdən Mirzə Kazım bəyin, Mir Cəfər Topçubaşovun, Məhəmməd Sadiq Ağabəyzadənin də Polşa şərqsünaslığının inkişafında əvəzsiz xidmətləri vardır (186, s. 95-96; 211).

Əslən Göyçaydan olan Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə 17 ilə qədər (1927-1943) əsası 1661-ci ildə qoyulmuş Lvov Universitetində çalışmış, istedadlı şərqsünaslar nəslı yetirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycanda mindən çox polyak yaşayırdı. Bakıda yaşayan polyakların "Faris" adlı 200 tirajdan ibarət elmi-ədəbi aylıq qəzeti nəşr edilirdi. Qəzetin redaktoru Voyniloviç idi. Qəzetin ilk sayı 1907-ci ilin yanvar ayının 22-də çap edilmişdi. 1908-ci ildə isə qəzet nəşrini dayandırdı (186, s. 120). Bakıda çap olunan "Kaspi" qəzetində isə Adam Mitskeviç (219) və H. Senkeviçlə (220) bağlı yazılar və onların əsərləri nəşr edilirdi. Yəni həmin dövrdə Polşa yazıçısı A. Asnikanın "Polşa ürəyi" əsəri tamaşaya qoyulur. "Kaspi" qəzetində isə sonradan da mütəmadi olaraq Polşa ilə bağlı yazılar, məlumatlar dərc edilirdi (221, 222, 223).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr edilən aşağıdakı qəzet və jurnallarda Polşanın mədəni-siyasi həyatı ilə bağlı yazılar çap edilirdi: "Molla Nəsrəddin", "Təzə həyat", "Sədayi-Qafqaz", "Açıq söz" (15, 16), "Sovqat" (31).

M. Ə. Rəsulzadənin redaktoru və naşiri olduğu "Açıq söz" qəzeti də Azərbaycan-Polşa əlaqələri ilə bağlı məlumatlara geniş yer ayırırdı. 1916-cı ildə

"Açıq söz"də tanınmış Polşa yazıçısı Henrix Senkeviçin ölümü haqqında nekroloq çap edilmişdi (15).

"Açıq söz" qəzetinin 1917-ci ilin 24 yanvar tarixli sayında isə Bakıda Henrix Senkeviçin xatirəsinə həsr edilmiş tədbir haqqında məlumat verilmişdi. Tədbir yanvarın 22-də Polşa cəmiyyəti tərəfindən təşkil edilmişdi və 40-a qədər millətin nümayəndəsi iştirak edirdi. Polşa Dumasının üzvü tədbiri açıq elan etdikdən sonra gürcülərin, yəhudilərin, çexlərin, polyakların, latışların nümayəndələri çıxış etdilər. Azərbaycan ziyalıları adından isə Mehdi bəy Hacımski, Əli Səbri Qasimov, Sara xanım Axundova, Nəriman Nərimanov, Rza Zəki Lətifbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov çıxış etdilər.

Tədbirdə M. Ə. Rəsulzadənin çıxışı çox təsirli oldu və böyük maraqla qarşılandı. O, çıxışında bildirdi: "Bu gün Avropanın tanınmış yazıçısı olan H. Senkeviçi xatırlayarkən Şərqi böyük şairi Sədinin şeri yada düşür: "İnsanlığın ümumi, vahid bir orqanıdır. Əgər həyat bu orqanizmin bir yerinə zərbə vurursa, onda başqa yerlər də ağrıyır". Müsəlman mətbuatı, bütün xalqların qardaşlığını təənnüm edən belə Sədi kimi böyük filosoflardan tərbiyə almışdır. Öz müstəqilliyini itirmiş Polşa uzun əsrlər qaranlıqda qalmışdır. Polşanın günəşi doğmuşdur. Bu günəş bütün xalqların öz müstəqilliyidir. Günəsdən məhrum olan bir ölkədə H. Senkeviç qaranlığı işıqlandıran bir ay idi. Senkeviç öz xalqının qəlbində bir məşəl idi" (16).

XX əsrin əvvəllərində Polşanın tanınmış neft sənayeçisi S. İ. Rılski Bakıda "Polşa Komitəsi"ni yaratmışdı və bu komitə Polşa qaçqınlarına kömək edirdi.

Eyni zamanda Bakıda ayrıca "Polşa evi" də fəaliyyət göstərirdi. "Polşa evi" tez-tez mədəni tədbirlər keçirir, maraqlı tamaşalar səhnəyə qoyurdu (186, s. 123).

Qeyd edək ki, sonralar Polşa yazıçısı S. Strumif-Voytekviç Bakıda yaşamış polyakların həyatından bəhs edən "Mənim Bakıya qayıdışım" romanım, Stefan Jeromski isə polyakların demokratik respublika dövründəki həyatından bəhs edən "Baharın sonu" əsərini yazmışdı.

M. Ə. Rəsulzadə tanınmış Azərbaycan şairi Məhəmməd Hədinin Polşa haqqında olan şerləri ilə bağlı özünün 1936-cı ildə Parisdə etdiyi "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı məruzəsində maraqlı faktlar açıqlayırdı. (210, 218, s. 11-17). M. Ə. Rəsulzadə çıxışında qeyd edirdi ki, M. Hədinin Polşada yazdığı şerlər böyük maraqla doğurmaqdadır. Bu şerlərində M. Hədi təsadüfən düşdüüyü, Karpat dağlarında gedən hərbi döyüşlərin və müharibənin dəhşətli mənzərəsini təsvir edərək həm də müdrik fəlsəfi nəticələr çıxarırdı.

Azərbaycan - Polşa! Niyə Polşa? Bizi yaxınlaşdıran məqamlar.

Tarixdə Azərbaycanla Polşanı yaxınlaşdıran çox məqamlar vardır. Varşavada yaşayan Azəri adlı bir müəllifin "Qurtuluş" jurnalında nəşr edilən "Bir

üsyanın ildönümü" məqaləsində maraqlı məqamlar açıqlanır. Müəllif yazır: "Lehistanın tarixi müqəddəratı ilə milli leh qurtuluşundakı ideolojinin, eyni rus istedadı altında qalan və eyni istiqlal uğrunda hətta o zamanlarda həb davam edən Şamil savaşı ilə mücadilə edən Qafqaz və Azərbaycan qurtuluş hərəkatı və ruhiyatının nə qədər münasibətdar olduğu öz-özünə anlaşılr!.." (165, s. 13).

Məqalə müəllifi 1863-cü ildəki məşhur Polşa üsyanına münasibəti ilə açılan sərgiyə həsr etdiyi məqaləsində üsyanla bağlı maraqlı tarixi müqayisələr aparmış, Qafqaz və Azərbaycan həyatı ilə, istiqlal savaşı yaxınlıqlar axtarmışdır. 1863-cü il üsyanından sonra ölümə məhkum edilən, dar ağacından asılmağa aparılan polşalı Trauqut qorxmadan demişdi: "Milliyyət fikri fikirlərin ən qüvvət-lisidir. Bu fikir Avropada heç bir qüvvənin qarşısını almayacaq sürətlə irəliləyir. Bu yürüşü durdurmaq təşəbbüsü insanları daha böyük bir əzm və qeyrət göstərmək üzrə canlandırmaqdan və inqilabiləşdirməkdən başqa bir nəticə verə bilməz!.. Mən istiqlalın hər hansı bir millət üçün yeganə şərt olduğunu qaneyəm. Bütün millətlər üçün nemət sandığım bu feyzi hər zaman öz yurdum üçün arzu etmişəm. Bu istiqlal yalnız yurdum Lehistanı məsud etməklə qalmaz. O, eyni zamanda Lehistan üzərindəki hakimiyyətinə xitam verməksürətilə Rusiya xalqı üçün də faydalı olur; çünki Lehistanı idarədən xilas olan Rusiya hökuməti öz xalqına xizmətdə daha əlverişli bir vəziyyətə sahib olur" (165, s. 13-14).

Bütün xalqlara və nəsillərə apardıqları istiqlal savaşında nümunə ola biləcək 1863-cü il üsyanı polyaklara böyük ruh vermişdi. Sonradan qəhrəman Pilsudski öz əsgərlərinə həmin üsyanın ruhunu aşlamışdı. O, təşkil etdiyi legionlardakı əsgərlərə bu üsyanın qəhrəmanlıq olduğunu demiş, onları ruhi tərəddüddən xilas etmişdi.

Bu baxımdan, Azərinin məqaləsi Polşa-Azərbaycan yaxınlığının bir məqamının da açıqlanması ilə yekunlaşır: "63 sərgisindən çıxarkən yanımda olan lehli arkadaş, sərgini seyr edən məktəblilərdən bəhslə: - Məsud nəsil! - dedi, - əsarət acısını dadmadılar!..

Dostumun üzünə həsrətlə baxdım: Siz azmi məsudsunuz? Əsarət acısına müqabil xilas nəzəsini duydunuz!.. Sərgidən ən böyük təəssüratla çıxan Siz deyil, mənəm! Yurdu hələ eyni düşmənin, eyni qanlı pəncəsində çırpınan mən!..

Lehli dostum mənə təskinlik verdi: - belə bir sərgini Bakıda da seyr edəcəyik!"(165, s 14).

Bu faktlar həqiqətən hər iki xalqın arasında xoş və səmimi münasibətlərin olduğunu təsdiqləyirdi

II FƏSİL

Polşa Respublikasının arxivlərində Azərbaycanla, azərbaycanlılarla bağlı məlumatlar

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycanla bağlı ilk məlumatlarına 1919-cu ilə aid sənədlərdə rast gəlirik. Polşanın Qafqazda təmsilçisinin 1919-cu ilin 11 aprelindəki 1410 saylı məlumatında digər Qafqaz respublikaları ilə birgə Azərbaycanın da adı qeyd edilir (51, v. 25).

Polşanın Qafqazdakı nümayəndəliyinin Baş katibinin Xarici İşlər Nazirliyinə 1919-cu ilin 27 iyul ayında göndərdiyi 1908 saylı məlumatında isə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasındakı razılaşmalara toxunulur (51, v. 39).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları nümayəndələrinin Zaqafqaziya respublikaları müstəqilliyinin təhlükəsizliyinin qorunması ilə bağlı 1919-cu ilin iyun ayında Tiflisdə razılaşma sənədinin imzalanması böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Sənədi Azərbaycan tərəfindən Xarici İşlər Naziri, M. Y. Cəfərov, Hərbi Nazir S. Mehmandarov, Baş Qərargah rəisi General-leytenant Sulkeviç, Gürcüstan tərəfdən isə Xarici İşlər Naziri Qeçəçkori, Hərbi Nazir N. Ramişvili, Hərbi nazirin köməkçiləri: general-mayor Gedevakov, general Odişelidze imzalamışdılar.

Məlumatda sənəddəki bütün maddələr öz əksini tapmışdır. Sənəd elə birinci razılaşmanın hər iki ölkə üçün vacibliyini sübut edirdi: "Razılıq əldə etmiş dövlətlər, hər hansı birinin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaranarsa, silahlı qüvvələrlə və hərbi vasitələrlə həmin dövlətin müdafiəsinə qalxmağı öhdəsinə götürür..."(6674, v. 39, 40, 41).

Məlumatlarda müqavilənin 3 il müddətinə imzalandığı və iki həftə müddətində üçüncü Zaqafqaziya respublikası olan Ermənistana da razılaşma sənədinə qoşulmaq hüququ verildiyi göstərilir. Məlumatlardan sənədin digər maddələrinin məzmununu öyrənmək mümkündür.

Polşanın Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində, xüsusən 6674 saylı qovluqda da Qafqazla, o cümlədən, Azərbaycanla bağlı maraqlı sənədlər vardır (52, v. 25, 26, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,47,53).

Bu sənədlər 1919-cu ilin iyununda Gürcüstan və Azərbaycan hökuməti rəhbərlərinin bu ölkələrin müstəqilliyi ilə bağlı hər hansı bir təhlükəyə qarşı əməkdaşlıq müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədardır. 12 maddəlik bu sənədin

əhəmiyyətini Polşanın Qafqaz təmsilçisi öz hökumətinə çatdırdığını məlumatlarda xüsusi vurğulayırdı.

Polşa arxivbrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid daha bir sənəd isə 1919-cu ilin 8 oktyabrında Polşanın Tiflisdəki nümayəndələrinə göndərilən məktubdur. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin İnformasiya şöbəsinin göndərdiyi məktubda Polşa ilə bağlı aşağıdakı sənədlərin onlara çatdırılması xahiş edilir: "1) Paderevski hökumətinin şəxsi heyətinin siyahısı. 2) 1915-ci ildə Almaniyanın işğalından bu günə qədərki Polşa hökumətinin qısa siyahısı. 3) Polşanın şərq sənədləri ilə bağlı hansısa məlumatlar. 4) Bu günkü Polşa Seymi haqqında. 5) Polşanın Qdansk şəhəri ilə münasibətləri və sonuncu idarəciliyi haqqında. 6) Polşa-Litva münasibətləri (Treniyax). 7) Polşa-çex münasibətləri (Treniyax). 8) Polşa-Rumıniya münasibətləri haqqında" (51, vər. 53).

Göründüyü kimi, 1918-1920-ci illərdə hər iki dövlətin ciddi münasibətləri formalaşırdı.

Arxiv sənədlərində "Müstəqil Azərbaycan Komitəsi"nin və Müsavat Partiyasının gizli fəaliyyəti haqqında da faktlar açıqlanır. Qeyd olunur ki, "Azərbaycanın Müstəqillik Komitəsi"nin və Müsavatın xalq arasında nüfuzu böyükdür. İstər Azərbaycan daxilində, istərsə də xaricdə bu təşkilatların nüfuzu çoxdur. Bu təşkilatlar Polşa və Baltika xalqları ilə əlaqələrə üstünlük verirlər. (64, v. 51).

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin 20-ci illərə aid sənədlərində Qafqazdan və Azərbaycandan olan mühacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər də çoxluq təşkil edir. Xarici İşlər Nazirliyinə məxsus 6693 sayılı qovluqdakı sənədlərin birində Qafqaz təşkilatlarının Türkiyədə basqılara məruz qalması açıqlanır. Göstərilir ki, bolşeviklərin təzyiqi ilə Türkiyə bu regiondan olanların siyasi fəaliyyətini əngəlləyir, geniş təbliğat işlərinə mane olur.

Göstərilir ki, Türkiyənin Qafqaz əraziləri ilə (xüsusən Gürcüstan və Azərbaycan) sərhədləri vardır. Bu mənada mühacirlərin həmin ərazilərə ədəbiyyatlar, sənədlər aparması, xalq arasında yayması mümkündür. Və bu fəaliyyət iki məqamla müəyyənləşir: 1) Türklərin bolşeviklərlə qarşılıqlı münasibəti; 2) Avropa dövlətlərinin Türkiyəyə münasibəti.

Lakin bolşeviklərin təzyiqi Qafqaz mühacirlərinə Türkiyədə fəaliyyətlərinə imkan vermirdi. Məxfi məlumatlarda bildirilirdi: "Odur ki, Ankara öz dostlarından uzaqlaşmağı kompensasiya etmək üçün, ilkin olaraq Qafqaz təşkilatlarını qurban verdi. Üç ilə qədər sərhəddə Gürcüstanla əlaqə yaradıb fəaliyyət göstərən gürcü təşkilatı artıq məhv edilib, texniki heyət isə Türkiyədən qovulub. Dağılılan agentlərinin fəaliyyəti də eyni qayda ilə dayandırılıb. Bizim fikrimizcə, Ankara Qafqaz Təşkilatlarına qarşı bu addımı bolşevikləri

sakitləşdirmək üçün atıb. Hər seydən əvvəl" qeyd edək ki, Türkiyə ümumiyyətlə Qafqazla maraqlanmır və gələcəkdə Türkiyə bolşeviklər üçün təhlükə doğurmur. (64, v. 21-22).

Məlumatın sonunda isə Qafqaz təşkilatlarını dəstəkləməsi ilə bağlı aşağıdakı təkliflər bildirilir: "Yaxın gələcəkdə ən başlıca iş bu təşkilatları yenidən qurmaq, açıq fəaliyyətdən, Türkiyə ərazisində gizli fəaliyyətə keçməkdən ibarətdir". (64, v. 21-22).

Xarici İşlər Nazirliyinin "Qafqazdakı son məlumatlar" başlıqlı sənədində isə Bakıda və Tbilisidə ərzaq qıtlığının son həddində olduğu bildirilir. Göstərilir ki, paltarın-geyimnin çatışmamazlığı da ciddi problemlər doğurur. Yerlərdə şəxsi ticarətin azaldılması da insanların həyatına mənfi təsir göstərir, sürgün və güllələnmə halları bütün Qafqazı burumuşdur.

Belə məlumatlara Nazirliyin sənədlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Xarici İşlər Nazirliyinin qovluqlarında azərbaycanlıların fəaliyyətləri ilə bağlı sənədlər də çoxdur. Tanınmış Azərbaycan ziyalısı, gizli müqavimət hərəkatının fəallarından olmuş M. B. Məmməd zadənin "Ermənilər və İran" kitabı bu mənada ciddi maraq doğurur. (N64, v. 35-36). Nazirliyə göndərilmiş məlumatlarda bildirilir: "Broşura Daşnaksütyün Partiyasının təbliğatını təhlil edir. Göstərilir ki, bu partiya İranda "Paniranizm" in ideoloqu kimi çıxış edir və bu ideyanı pantürkizmə qarşı qoyur. Erməni müəllifləri isə Pantürkizmi İrana və ermənilərə qarşı qoyulmuş bir ideya kimi təqdim edirlər. Broşuranın müəllifi isə "Daşnaksütyün" Partiyasının bu məsələdə qeyri-obyektiv və demaqoqçuluğunu tənqid edir. Sənədlərlə əsaslandırılır ki, erməni siyasətçiləri həmişə car, indi isə sovet istismarçılarının İranda bələdciləri olmuşlar. Və müəllif göstərir ki, böyük imperiyalar yaratmaq planları artıq arxada qalmışdır. İndi demokratiya və mədəni dövlətlərin yaranması əsridir. Bu mənada "kürd-erməni-iran-əfqan-hind" federativ imperiyasının yaradılması boş fantaziyadır: erməni siyasətçiləri nə zamansa başa düşəcəklər ki, ən düzgün və real siyasət özünün əsrlər boyu yaşadığı qonşularla əməkdaşlıq siyasətidir" (64, v. 36).

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin sənədlərində M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr etdiyi "Azəri Türk" jurnalının fəaliyyət istiqamətləri də açıqlanır. (64, v. 37). Göstərilir ki, Azərbaycan Milli Mərkəzinin orqanı olan "Azəri Türk" jurnalının 1-ci sayı nəşr edilmişdir. Jurnal "Yeni Qafqasiya"nın əvəzinə çap olunur. Jurnalın proqram xarakterli baş məqaləsinin müəllifi M. Ə. Rəsulzadədir. Məlumatlarda M. Ə. Rəsulzadənin baş məqaləsi olduğu kimi tərcümə edilmişdir. Jurnalı bağlı məlumat belə ümumiləşdirilir: "'Azəri Türk" Azərbaycan xalqının həyatını və taleyini işıqlandıran bir orqandır. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikası Dünya müharibəsinin sonunda özünün uzunmüddətli məqsədinə

çatdı, müstəqil respublikasını yaratdı. Lakin təəssüflər olsun ki, sonradan onu itirdi" (64, v. 39).

Arxiv sənədlərində "Azərbaycanın siyasi partiyaları" başlığı ilə ölkənin siyasi partiyaları haqqında məlumatlar verilmişdir. Bu sıradan Müsavat Partiyası və onun fəaliyyət sistemi haqqında da informasiyalar çoxdur. Göstərilir ki, bu partiya həm Azərbaycan daxilində gizli nəşrləri olan, həm də xaricdə "Yeni Qafqaziya", "Azəri Türk" jurnallarını türk dilində nəşr edən təşkilatdır. Bundan əlavə, partiyanın "Azərbaycan" adlı fransızca nəşrinin olduğu göstərilir. Məlumatlarda göstərilir: "1920-ci ilin bolşevik işğalından sonra Azərbaycanda ən çox təqibə məruz qalan, ölkənin güclü partiyası Müsavat oldu. Çoxsaylı qurbanlara, sürgünlərə, həbs və təqiblərə baxmayaraq indi də gizlində fəaliyyətini davam etdirir. Bu təşkilatın ətrafında ölkənin bütün fəal qüvvələri - ziyalılar, fəhlələr, kəndlilər toplanır.

Azərbaycandan kənar, harda ki, azərbaycanlılar var, orada "Müsavat" fəaliyyət göstərir. Məsələn, İranda: Təbrizdə, Rəştdə, Ənzəlidə, Xorasanda, Tehranda, Ərdəbildə, Makuda; Türkiyədə - İstanbulda, Trapezunda, Qarsda, Ərzurumda, İqdirda, Ankarada; Avropada: Almaniyada: Berlində, Münhendə, Dortmundda; Fransada: Parisdə" (64, v.49).

Məlumatlarda Müsavatın "Qafqaz Konfederasiyası ideyasının dəstəklənməsi də qeyd olunur: "Qafqaz miqyasında "Müsavat" Partiyası həb 1919-cu ildə İkinci Qurultayında "Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı qərar qəbul etdi. Qərarla Qafqaz xalqlarının yaxınlaşması və vahid əlaqələr sisteminin qurulması göstərilmişdir. Müstəqil Qafqaz Komitəsi ilə bağlı bəyannamənin qəbul edilməsi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə çox sevinclə qarşılanmışdı" (64, v. 50). Məxfi sənədlərin "Müstəqil Azərbaycan Komitəsinin və Müsavat Partiyasının gizli fəaliyyətinin qısa xülasəsi" hissəsində də maraqlı məlumatlar vardı" (64, v. 51, v. 53). Göstərilir ki, Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğalından sonra Müsavat Partiyası gizli fəaliyyətə keçir. Və bütün bölgələrdə gizli komitələr qurulur. 1920-1921-ci ilin qanlı üsyanlarından sonra partiya yenidən gücünü toplayır. Bu dəfə partiya öz sıralarına yeni vətənpərvər qüvvələri cəlb edir. Bu məqsədlə "Müstəqil Azərbaycan Komitəsi" yaradılır. Bu Komitədə partiyanın rəhbərliyi ilə ölkənin bütün fəal demokratik qüvvələri vahid milli cəbhədə birləşirlər. Eyni zamanda Qafqazda mübarizə aparan digər qüvvələrlə, gürcülərlə, Türküstan inqilabçıları ilə əlaqələr qururlar. "Müstəqil Azərbaycan Komitəsi", xüsusən Müsavat Partiyası Polşa ilə və başqa Baltika xalqları ilə əlaqələr qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verir (64, v. 51).

Sonra "Müstəqil Azərbaycan Komitəsi"nin bölmələri haqqında məlumatlar verilir. Təşkilati, maliyyə, nəşriyyat, hərbi, diplomatik, informasiya bölmələrinin fəaliyyəti qeyd olunur. Qızıl Ordu əsgərləri arasında da güclü təbliğat işi aparıldığı qeyd olunur.

Bundan əlavə göstərilir ki, 1923-cü ilə qədər Bakıda "İstiqlal" qəzeti nəşr edilib. Lakin qəzetin 19-cu sayının nəşrində təsadüfən redaksiyanın yeri bolşeviklər tərəfindən aşkarlanmışdır. Hazırda isə "Mübarizə" adlı qəzet çap edilir. Dövri nəşrlərdən başqa broşuralar, vərəqələr çap olunur. İstanbulda M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında "Yeni Qafqasiya" jurnalı, "Azərbaycan Milli Nəşriyyatı" fəaliyyət göstərir (64, v. 52).

Bu müddət ərzində təşkilat 6 dəfə "Çeka"-nın güclü təqiblərinə məruz qalmışdır: 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927. Böyük ziyalı kütləsi şimala və Sibirə sürgün edilmişdir. Onlardan çoxu güllələnmişdir. Lakin bu təqiblərə və sürgünlərə baxmayaraq fəaliyyət dayandırılmayıb və xüsusən gənclər daha çox coşğunluqla mübarizəyə qoşulurlar. Məlumatlarda həbs edilmiş bəzi azərbaycanlıların siyahısı da göstərilmişdir (64, v. 53).

Qeyd olunur ki, Milli Azərbaycan Ordusunun çoxlu sayda zabit və aşağı rütbəliəri hazırda İranda yerləşir. Onların çoxu İranın yeni ordusunda xidmətə başlayıb. Çoxlu sayda mütəxəssislər, mühəndis-texniklər İranda xidməti işlərdədir, hazırda burada yol və digər tikinti işlərində çalışırlar. Çoxlu mühacirlər isə İranın Muğan, Astara, Ərdəbil, Qaradağ, Əhər, Culfa və digər sərhəd bölgələrində məskunlaşıblar. Bu mühacirlər arasında "Müstəqil Azərbaycan Komitəsi" böyük nüfuzla malikdir. Bu "Komitə"-nin əsas mərkəzi Təbrizdə yerləşir. Ölkənin şimal hissəsində yerləşən Rəşt şəhəri vasitəsi ilə də Bakı ilə əlaqə saxlanılır. Orada işin gücləndirilməsi üçün bəzi qərarlar da qəbul edilmişdir (64, v. 53).

Qeyd edək ki, bolşevikbrin Qafqaz respublikalarını işğal etdikdən sonra bu bölgələrdə yerli əhaliyə, eyni zamanda burada yaşayan polyaklara qarşı münasibəti də Polşanın Moskvadakı səfirliyini daim narahat edirdi. Polşanın Moskvadakı səfirliyinin 1923-cü ilin 29 mayında göndərdiyi məlumatlar diqqəti cəlb edir (58, v. 22).

Polşa səfirliyinin digər məlumatında isə Zaqafqaziyada, o cümlədən, Gürcüstan və Azərbaycandakı kommunist partiyaların fəaliyyəti, rəhbərliyi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Məlumatlarda daha çox yer Azərbaycana ayrılmışdır. Məxfi sənədlərdə M. C. Bağırovun, H. Rəhmanovun, Q. Musabəyovun, D. Bünyadzadənin adları şəkildir. (58, v. 2-3).

Məlumatlarda Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublika quruluşunun tərkibi açıqlanır, rəhbərlərdən Beriyanın, Mejerson, Mir Cəfər Bağırov və digərlərinin adları çəkilir. Eyni zamanda ZSFSR-in Təftiş Komissiyasında Vacek adlı bir polyakın çalışdığı göstərilir. (58, v. 7).

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin arxivlərində daha bir maraqlı sənəd saxlanılır. **ABŞ-ın Gürcüstan və Azərbaycan** üzrə diplomatik nümayəndələrinin **Dövlət katibinə** göndərdiyi məktub da diqqəti cəlb edir: **"Cənab Əlahəzrət!** Gürcüstan və Azərbaycanın milli hökumətləri Amerika tərəfindən ayrıca müstəqil

dövlətlər olaraq tanınmasalar da, bu ölkələrdəki diplomatik agent kimi diqqətinizə çatdırıram ki, cənab Harrimanın başçılıq etdiyi Amerika vətəndaşlarının bir qrupu ilə Moskvada Sovet hökuməti gürcü xalqının razılığı olmadan Gürcüstanın mineral sərvətlərinin istismarı ilə bağlı danışıqlar aparır. Əgər bu danışıqlar reallaşarsa, onda bu ABŞ Departamentinin hazırladığı, Haaqadakı nümayəndəmizin 1924-cü ilin iyulun 15-də bildirdiyi ümumi təlimatın pozulması deməkdir. Təlimat bu məzmununda idi: "Birləşmiş Ştatlar öz ölkəsinin vətəndaşlarının Sovet hakimiyyəti ilə heç bir razılaşmasını qəbul etmir. O halda ki, bu razılaşma Rusiyanın başqa bölgələrindəki vətəndaşlarının hüquqlarına zərər vurur. Birləşmiş Ştatlar möhkəm əmindir ki, başqa ölkələr də bu mövqə ilə tam razılaşacaqlar" (64, v. 69).

Xarici İşlər Nazirliyinin "Azərbaycanda Milli Mübarizə" adı ilə verilən məlumatlarında da milli mübarizə tariximizin öyrənilməsi üçün vacib məqamlar vardır. Göstərilir ki, "Azərbaycan Xüsusi İdarəsi rəisinin məruzəsinə əsasən 1924-cü ilə qədər Azərbaycanda 56-ya qədər silahlı üsyan baş vermişdir. 1929-cu ilin sonlarından başlanan üsyanlar isə 2 ilə qədər davam etmiş və bütün Azərbaycanı bürümüşdür.

Bəs bu mübarizənin ideya səbəbləri nədir? Bu mübarizənin sosial-siyasi məzmunu nədən ibarətdir? Azərbaycan xalqı nə uğrunda mübarizə aparır? Və Milli Azərbaycan Hərəkatının xarakteri necədir?

Məlumatlarda bu sualların aşağıdakı konkret cavabı verilmişdir: "Azərbaycan ictimaiyyəti öz xoşbəxtliyini 1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi "Azərbaycanın Müstəqillik Aktı"nın prinsiplərində görür.

Nə zaman ki, Rusiya çarizmdən uzaqlaşmış və bolşevizmə keçdi, onda Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanı demokratik-idarəçilik formalı müstəqil dövlət elan etdi. Burada bütün vətəndaşlar, o cümlədən, qadınlar da səsvermə hüququna malik idi və ilk türk-müsəlman respublikasının taleyində fəal rol oynayırdı.

Belə vəziyyətdə Azərbaycan 2 il mövcud olmuşdur...

Bizim qarşımızda bir-biri ilə mübarizə aparən iki cəmiyyət vardır. Belə ki, Azərbaycan müstəqillik və demokratiya uğrunda, azadlıq və şəxsiyyət azadlığı uğrunda mübarizə aparır. Ona qarşı bütün yuxarıda sadalanan azadlıqları, hüquqları inkar edib, imperializmi, despotizmi, terror və diktaturanı müdafiə edən rus cəmiyyəti dayanır.

Bu iki cəmiyyətin mübarizəsi yeni deyildir. Bu iki cəmiyyətin - Rusiya və Azərbaycanın toqquşması hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdır" (64, v. 16).

Məlumatlarda 1803-cü ildən 1920-ci ilə qədərki Azərbaycanın Rusiya əsarətində qaldığı dövrünün ümumi xarakteristikası verilir. Gəncədə Cavad xanın,

Lənkəranda Sadıx xanın qəhrəmanlığı qeyd edilir. Bildirilir ki, 1826-cı ildə Rusiya-İran müharibəsindən istifadə edən Azərbaycan xanları birlikdə üsyan edib rusları qovurlar. 1830-cu ilə qədər davam edən bu mübarizə, Rusiyanın İran üzərində qələbəsindən sonra dayandırılır.

Sonradan Azərbaycanda yeni ziyalı nəslinin yetişməsi, milli burjuaziyanın formalaşması, Avropa məktəblərində təhsil alanların cəmiyyətdə fəallaşması başlanır. Həsən bəy Zərdabi ilk Azərbaycan qəzetini nəşr edir. Və Azərbaycanda başlanan bu milli hərəkət Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması ilə yekunlaşır.

Sonrakı məlumatlarda isə 1920-ci ilin bolşevik işğalına, Sovet hökumətinin 20-ci illərdə yürütdüyü siyasətə toxunulur və tənqid edilir. Azərbaycanda bolşeviklərin mübarizə apardıqları ideoloji sistemin müsavətçilik olduğu bir daha göstərilir. Arxiv sənədlərində isə müsavətçilik belə təqdim olunur: "12 illik işğal dövründə bolşeviklərin ehtiyatlandığı "müsavətçilik" nədir? Müsavat, Sizə məlumdur ki, Azərbaycan Milli Partiyasının adıdır və Azərbaycanda demokratik müstəqillik, demokratik quruculuq, bütün Qafqaz və Rusiyanın başqa əzilən xalqlarının birləşib Rus imperializminə qarşı mübarizə aparan təşkilatdır.

Müsavətçilik - vətəndaş azadlığı və hüququ ideologiyasıdır xüsusi və sosial həmrəylik ideyasıdır və nəhayət demokratiya, respublika, müstəqil milli dövlət ideologiyasıdır. Bu ideologiya ümuminsanlıq prinsiplərinə dayanır və bunun əsasında Azərbaycanda, Gürcüstanda, Şimali Qafqazda, Ukraynada, Türkünstanda, İdil-Uralda və Kırmda rus imperializminə, rus despotizminə və bolşevizmə qarşı mübarizə aparılır (64, v. 93-94).

Arxivlərdə saxlanılan sənədlərdən bin "German" təxəllüslü bir şəxsin Parisdən Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Tovfiq Rüşdi bəyə göndərdiyi məlumatlardır. 1928-ci ilin iyunun 1-də göndərilən məlumatlar bir qədər narazı və qeyri-obyektiv xarakter daşıyır. Lakin müəyyən faktların öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir: "Hazırda Türkiyə ərazisində Qazqaz Komitəsi adlanan bir təşkilat tərəfindən əks-sovet təbliğatının ikinci mərhələsi başlayır. Bu Komitənin Polşa hökumətindən vəsait alması heç kimdə şübhə doğura bilməz. Təkcə Şamil və onun qrupuna ayda 4000 dollar pul verilir. Komitə İngiltərə dairələrindən də müəyyən vəsait almaq üçün işlər görmüşdür. Bu Komitəyə aşağıdakılar daxildir: Q. Ramişvili (gürcü, keçmiş menşevik naziri); M. Ə. Rəsulzadə (azərbaycanlı, Müsavat Partiyasının sədri); Q. Şamil (dağlı, Demokrat Partiyasının sədri). Bütün Qafqaz Komitəsi bu üç nəfərin rəhbərliyində mövcuddur" (62, v. 91).

Əlbəttə, bu məlumatlarda razılaşmayan məqamlar və yanaşmalar da yetərincədir.

Arxiv sənədlərində Qafqaz Respublikaları Milli Təşkilatlarının qurultayında iştirak edəcək azərbaycanlıların da ümumi siyahısı vardır. 1933-cu

İldə hazırlanmış siyahıda aşağıdakı şəxslərin adları vardır: "Azərbaycanlılar: 1) Varsavadan -Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (Müsavat Partiyasının lideri, "Prometey" klubunun nümayəndəsi, Varsavadakı faktiki sədri. 2) Məhəmməd İsrəfil bəy (Varsavadakı hərbçilərin rəhbəri). 3) Əli Azərtəkin ("İstiqlal" qəzetinin redaksiya katibi, Müsavat Partiyasının üzvü). 4) Mirzə Bala Məmmədzadə ("İstiqlal" qəzetinin redaktoru, Müsavat Partiyasının Mərkəzi Büro üzvü). 5) Parisdən olanlar: 1) Mir Yaqub Mehdiyev (Azərbaycan Nümayəndə heyətinin üzvü, "Prometey" jurnalı redaksiyasının təmsilçisi. 2) Abbas bəy Atamalı (Azərbaycan Nümayəndə Heyətinin Parisdəki katibi, Müsavat Partiyasının Mərkəzi Büro üzvü). 3) Əlimərdan bəy Topçubaşov ((Azərbaycan Nümayəndə heyətinin Parisdəki rəhbəri). 4) Əkbər Ağa Şeyxulislamov (Azərbaycan Nümayəndə heyətinin Parisdəki üzvü). 5) Ceyhun bəy Hacıbəyli (Azərbaycan Nümayəndə heyətinin Parisdəki üzvü). 6) Məlik Məhərrəmov (Azərbaycan Nümayəndə heyətinin Parisdəki üzvü). İstanbuldakılar: 1) Mustafa Vəkilli (Müsavat Partiyasının Mərkəzi Büro üzvü, "Prometey" təşkilatının təmsilçisi. 2) Xəlil bəy Xasməmmədov (Milli Mərkəz üzvü). 3) Məhəmməd Əli Rəsulzadə (Müsavat Partiyası Mərkəzi Büro üzvü. Berlin təmsilçiləri: 1) Hilal Münşi (Müsavat Partiyasının Berlin təmsilçisi); Amerika təmsilçisi - Məhəmməd bəy Ağaoğlu (Müsavat Partiyasının Amerika təmsilçisi); Qars təmsilçisi - Hüseyn bəy (Müsavatın Qars təmsilçisi); Təbriz - 1) Məhəmməd Sadiq Hüləsi (Müsavat Partiyasının Mərkəzi Büro üzvü); 2) Musa bəy Rəfibəyli (Müsavat Partiyasının Mərkəzi Büro üzvü); 3) Salman bəy (Komitə üzvü); Tehran - 1) Ağa Bala İlizadə (Müsavatın Tehran təmsilçisi); Rəşt - 1) Əli Ağa Əlizadə - (Rəşt təmsilçisi). Ənzəli - 1) Feyzulla Əhmədzadə (Ənzəlidə informator). Məşhəd - 1) Məhəmməd Kərim (Məşhəddə informator, Müsavatın üzvü) (57, v. 225-226-227).

Arxiv sənədlərində Azərbaycan Milli Mərkəzinin 1929-cu ilin fevral tarixli protokolundan bir çıxarış da saxlanılır. Həmin çıxarışdan: "M. Ə. Rəsulzadə bildirir - "Müsavat" Partiyasının özünün iki nümayəndəsi olan Xəlil bəy və Şəfi bəy haqqında məlum qərarı vardır. Nəzərə alaq ki, bu yoldaşlar partiya idarəçiliyində yeni mövqə tutdular və yazılı izahat verdilər ki, Mərkəzi Komitənin İcra Bürosunun bütün qərarlarına tabe olacaqlar. Və partiya nümayəndələri kimi Milli Mərkəzdəki fəaliyyətlərində partiya direktivlərini əsas götürəcəklər. Onları dəyişmək hüququ olan Müsavat Partiyası yenidən həmin şəxsləri Milli Mərkəzin üzvləri olaraq öz vəzifələrində saxlayır.

Xəlil bəy və Şəfi bəy aşağıdakıları bildirirlər: "Partiya sədri Emin bəyin dedikləri həqiqətə uyğundur və onun dediklərini biz bölüşdürürük" (63, v. 45-46).

Xəlil bəyin və Şəfi bəyin Müsavat Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin İcraedici Bürosuna ünvanladıkları məktubda isə təşkilatın bütün qərarlarına tabe

olacaqları və partiya Nizamnaməsi əsasında davranacaqları göstərilir. (63, v. 47-48).

Azərbaycanlı mühacir Mustafa Vəkiliinin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktublar da maraqlıdır. Onun 1929-cu ilin 24 avqustunda İstanbuldan Varşavaya göndərdiyi məktubda maraqlı məqamlar vardır. O, yazırdı: "**Çox hörmətli Pan Tadeuş!** Bu qısa məktubu o ümidlə yazıram ki, Siz artıq Varşavaya qayıtmısınız. Hazırda biz ancaq QİK-in (Qafqaz İstiqlal Komitəsinin) sonrakı taleyi haqqında düşünürük. Bu sualla əlaqədar biz hazırda Türkiyə hökumət dairələri ilə ciddi danışıqlar aparırıq. İndi cənab prezident və digər dövlət xadimləri oradadırlar. Və cənab Rəsulzadə və mən hazırkı məsul siyasi xadimlərlə bir sıra görüşlər və söhbətlər etdik. Danışıqlarımız həb davam edir. Bu danışıqların son nəticələri iki həftə sonra məlum olacaq. Bu görüşlərdən bu günə qədərki təəssürlərim belədir: Türkiyə hökumət dairələrində bizim Qafqaz məsələsinə maraq hiss ediləcək dərəcədə artıb. Görünür ki, yuxarı dairələrdə bu məsələ ilə məşğul olmağa böyük istək və cəhd vardır. Bununla yanaşı hiss olunur ki, onlar hələ də tərəddüd edir və praktik olaraq bu məsələyə yaxınlaşmaqdan qorxurlar. Bolşeviklərin intriqaları və birbaşa agentləri işimizə az mane olurlar. Baxarıq ki, nəhayət bu danışıqlarımız nəyə gətirib çıxaracaq. Nəticələr haqqında isə mən Sizə tezliklə məlumat çatdıracağam. Avqustun əvvəlində biz gürcülərdən təklif aldığımız ki, Parisdə, yaxud Varşavada QİK-in yığılmasını keçirək və orada QİK-in harada yerləşəcəyini müzakirə edək. Təklifi qəbul etdik və yəqin ki, toplantı bu ilin sentyabrında Varşavada keçiriləcək. Bilmirəm bu məsələyə Siz necə baxırsınız? O vaxta qədər biz əlbəttə ki, Türkiyədəki bəzi məsələləri əsaslı şəkildə aydınlaşdırmalıyıq. Və biz onda asanlıqla bütün məsələləri həmin toplantıda müzakirə edəcəyik. Mənim sentyabrın 1 -nə qədər Varşavaya gəlməyim çətin ki, baş tutsun. Sizdən xahiş edirəm ki, buna görə acıqlanmayın. Oradakı iştirakım mütləq vacibdir. Öz mərkəzimizə bildirdim ki, Siz sentyabr ayında mənə Varşavada görmək istəyirsiniz. Lakin onlar hələlik mənə buraxmaq istəmirlər. Yəqin ki, onlar özləri Sizə bu haqda yazacaqlar. Əgər orada iştirakım hansı formada mütləq lazımdırsa, onda mən hər şeyi atıb buradan çıxıb gələm.

Bütün yoldaşlarımın və özümün Sizə salamlarımızı, dərin hörmət və sayğılarımızı çatdırıram. Xahiş edirəm, həyat yoldaşınıza salamlarımızı çatdırasınız. Sizə həqiqi hörmətləri olan M. Vəkili" (63, v. 116-117-118).

Azərbaycan Parlamentinin sabiq sədri, dövlət xadimi Əlimərdan bəy Topçubaşovun Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi bəzi məktublar da qorunub saxlanılmışdır, Həmin məktublardan birində Ə. Topçubaşov maliyyə sıxıntılarını gizlətmir: "Çox hörmətli Pan Tadeuş! Artıq üç aydır ki, mən böyük fikir içərisindəyəm və bilmirəm ki, Sizin mənə ayırdığınız və 1926-cı ilin oktyabrından

Gürcü təşkilatı vasitəsi ilə aldığı vəsaiti indi ala bilməməyimin səbəbi nədir. Bu məsələ ilə bağlı heç bir məlumatım olmasa da, mən böyük problemlər içərisindən şəxsi xarakterli belə suallarla Sizi narahat etməzdim və Sizdən növbəti məlumat alana qədər gözləyərdim. Lakin düşündüm ki, bəlkə mənim susmağım başqa mənə verər. Yalnız bu şərait məni məcbur edir ki, Sizə şəxsi məktubla muraciət edim və göstərdiyiniz köməyə görə təşəkkürümü bildirim. Əlbəttə mənim Sizin bu vəsaitlə bağlı sərəncamınıza aid olan heç bir haqqım yoxdur. Mən sadəcə olaraq üç ay müddətində (iyun-iyul-avqust) almadığım vəsaitlə bağlı sərəncamın olub-olmadığını aydınlaşdırmaq istəyirəm.

Sizə yaxşı məlumdur bu vəsaitin təşkili və işin əvvəli. Və bununla bağlı 7.IX.26-cı il tarixli məktubunuz var. Mən isə Sizə yazdığım 23/25.IX.26-cı il tarixli məktublarda buna görə Sizə təşəkkürlərimi bildirmişdim.

Mən üzr istəyirəm ki, Sizin qeyd olunmuş məktubunuzdan bir hissəni özünüzə göndərirəm. Bununla da olanların hamısını. Mənim dostlarımdan məqsədi budur və inanıram ki, Siz onlarla razılaşıcaqsınız.

Məktubumun sonunda diqqətinizə çatdırıram ki, mənim xalqım ona mühacirəti dövründə edilən köməklərin borcunu daha yaxşı bilir. Bu gün isə o, öz borcunu ödəməyi bacarır" (63, v. 113-114-115).

Arxivdəki sənədlər arasında M. Ə. Rəsulzadənin nəşr etdiyi "Odlu Yurd" jurnalı haqqında da məlumatlar vardır.

1929-cu ilin martında jurnalın 40 səhifədən ibarət 1-ci sayı işıq üzü gördü. İlk sayda 20-yə qədər müxtəlif məzmunlu yazılar çap edilib. Göstərilir ki, "Çöhrəmiz" adlı baş məqalə əslində siyasi proqram xarakterlidir: "Bizim ideologiya yaşadığımız əsrin qəbul edilmiş ideyaları ilə harmoniya təşkil edir. Taktika sahəsində, eləcə də ideya sahəsində biz real siyasətçilərlik və öz hərəkatlarımızda metodiklərlik. Xüsusən bu sahədə utopiyaya qapılmaq istəmirik. Biz Rusiyanın dünənki faktlar əsasında yaranmış gücündən qorxmuruq...

Bizim hesabımız tamamilə başqadır: sabahkı Rusiya dünənki olmayacaq və bu günkü də o cür olmayacaq. 140 milyonluq!.. bəli, bu doğrudur: ancaq bu rəqəm bütöv deyildir, o, bölünəndir. Bu rəqəmdə 30 milyon Ukraynanın, 13 milyon Türkünün, 12 milyon Qafqazın payına düşür. Rusların sayı 80 milyona çatır" (63, v. 65).

Məqalənin yekununda qeyd olunur: "Azərbaycan Milli Hərəkatı özünün müstəqilliyinin bərpası uğrunda özünün bütün real imkanlarından istifadə etməyə hazırdır. Burda bütün imkanları sadalamaq istəmirik. Yalnız birini qeyd etmək istəyirik ki, siyasi zərurətlər içərisində Qafqaz Konfederasiyasına daha çox əhəmiyyət veririk" (63, v. 65).

Məqalədəki son fikir: "Bax ümumi cizgilərdə budur bizim çöhrəmiz! Öz milli hakimiyyəti uğrunda və müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparən xalqın çöhrəsi!" (63, v. 66).

Jurnalın bibliografiya şöbəsində Türkiyə və Azərbaycan nəşrləri təhlil edilir. Azəri adlı müəllif illik "Türk ili" jurnalını təhlil edir və M. Ə. Rəsulzadənin Qafqaz türkləri və polşalı mühacir Mustafa Cəlaləddinin Türkiyə Milli hərəkatındaki əhəmiyyəti ilə bağlı məqaləsinin izahını verir.

Xronika şöbəsi isə bu başlıqlara bölünüb: Azərbaycanda, Azərbaycanlı mühacirlər arasında, Türkiyə həyatı, İran həyatı, Ukrayna haqqında və s. (63, v. 66).

Azərbaycan Milli İnformasiya Bürosunun hazırladığı 1929-cu ilin yanvar ayına aid 6 sayılı bülleten də Polşa arxivlərində saxlanılır. Bülleten belə adlanır: "Azərbaycanın ümumi vəziyyəti". Bülleten aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) Siyasi vəziyyət; 2) İqtisadi vəziyyət; 3) İctimai-mədəni həyat; 4) Xronika (63, v. 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30).

Bülletenin birinci bölməsində (Siyasi vəziyyət) 1929-cu ildə ölkədə keçirilən seçkilərin ümumi təhlili verilir. Kommunistlərə olan inamsızlıq, yerli əhəlinin Sovet hökumətinin siyasətindən ciddi narazılığı xüsusi qeyd olunur.

Göstərilir ki, azərbaycanlıların çoxu Azərbaycan Kommunist Partiyasından uzaqlaşır. Çoxları isə iclaslara gəlmir, üzvlük haqqı ödəmirlər. Bülletəndə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti xüsusi vurğulanır. Sovet mətbuat orqanlarının - "Gənc İşçi", "Kommunist", "Vışka", "Yeni el" və başqa qəzetlərin Müsavatla bağlı yazılarının qısa xülasəsi verilir.

Bülletəndə "iqtisadi vəziyyət" başlığı altında nəşr edilən məlumatlarda sənaye və ticarət sahəsindəki acınacaqlı vəziyyət təhlil edilir.

"İctimai-mədəni həyat" bölməsində isə azərbaycanlı gənclərin, müəllimlərin Müsavat ideologiyasının və dinin təsirində olduqları göstərilir.

"Xronika" rubrikasında isə Azərbaycanda müxtəlif bölgələrdə yerli əhali ilə kommunistlər arasındakı gərgin münasibəti əks etdirən məlumatlar verilmişdir.

Xarici İşlər Nazirliyinə məxsus 6689 sayılı qovluğun 33-cü vərəqində Müsavat Partiyasına aid bir bəyannamə saxlanılır. Həmin bəyannamə Şəfi bəy Rüstəmbəyliyə və Xəlil bəy Xasməmmədova məxsusdur. Müsavat Partiyasının Divanına ünvanlanmış bəyannamədə onların bundan sonra təşkilatın bütün direktivlərinə və Nizamnaməsinə əməl edəcəkləri bildirilir. Məlum olduğu kimi, 1928-ci ilin noyabrın 16-da partiya rəhbərliyi hər iki şəxsə Müsavat əleyhinə olan mövqeləri ilə bağlı ciddi qərar qəbul etmişdi.

Polşanın arxivlərində Xarici İşlər Nazirliyinə məxsus sənədlərdə Parisdən azərbaycanlı mühacirlərin göndərdiyi çoxlu məktublar vardır. Məktublارın əksəriyyətini Azərbaycan Nümayəndə Heyətinin Versaldakı keçmiş rəhbəri Ə. M.

Topçubaşov göndərmişdir. 1923-cü ilin martın 14-dən başlayaraq Varşavaya göndərilən bu məktubların ayrıca tədqiqinə ehtiyac vardır (53, v. 96, 97, 98, 99, 100, 136).

Polşa arxivlərində saxlanılan sənədlərdə Sovet Rusiyasında və Zaqafqaziyadakı siyasi vəziyyətlə bağlı məlumatlar da çoxluq təşkil edir. Məlumatlardan Zaqafqaziyanın yaradılması, Sovet dövlətinin Kanada ilə radio-teleqraf əlaqələrinin yaradılması, "Eser" partiyasının 9 minə qədər üzvünün Kommunist Partiyasına daxil olmaq istəyi, Azərbaycanda "Qırmızı Aypara" cəmiyyətinin yaradılması və digər informasiyaları öyrənmək mümkündür (54, v. 2-69; 146, 148).

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə aid olan 6685 sayılı qovluqda isə daha çox qafqazlı mühacirlərin Polşanın ali məktəblərinə qəbulu və onlara təqaüdlərin verilməsi qeyd olunur (55, v. 17, 24, 31, 76).

Xarici İşlər Nazirliyinin "Yeni Aktlar Arxivi"ndəki 6690A sayılı qovluqdakı sənədlər əsasən Qafqazdan, Türküstandan, Ukraynadan olan mühacirlərin Avropada məskunlaşmasına aiddir. Sənədlərdə ilk dəfə olaraq 1920-ci ildə Fransada təşkilatlanan, sonradan Almaniyaya, oradan isə Türkiyəyə gedən tatar ziyalıları ilə bağlı da məlumatlar üstünlük təşkil edir (56, v. 20-37; 137,206).

Xarici İşlər Nazirliyinin 6683 sayılı qovluğundakı sənədlərdə İranda - xüsusən Təbrizdə məskunlaşmış qafqazlı mühacirlər haqqında, onların sayı, fəaliyyətləri ilə bağlı oradakı Polşa Konsulluğunun məlumatları əsas yer tutur (67, v. 1, 2, 3,4, 5, 6,7, 8,9,10-15).

Göründüyü kimi, Polşa arxivlərindəki sənədlərin istiqlal mübarizəsi tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür.

III FƏSİL

Polşanın bolşevizmdən müdafiə olunması. Marşal Pilsudskinin mühacirlərin fəaliyyətinə dəstək planı

Polşa xalqı öz müstəqilliyi uğrunda uzun illər boyu mübarizə aparmışdır. Son əsrlərdə - xüsusən XIX-XX əsrlərdə isə polyakların çar Rusiyasına qarşı ciddi müqavimət hərəkatı olmuşdur. Çar Rusiyasının imperiya siyasəti ilə bəzi olmayan polyaklar müxtəlif ölkələrdə ağır mühacirət və sürgün həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalsalar da, mübarizələrini dayandırmamışlar. 1831-ci ilin məşhur noyabr üsyanından sonra minlərlə polyak öz vətəninə didərgin düşdü. Rus qoşunlarının amansızlığı ilə yatırılan bu üsyandan sonra polyaklar Avstriya, Prussiya, Fransa, Almaniya, İsveç kimi ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətində qaldılar. Mühacirətdə olan polyaklar aşağıdakı adlarda təşkilat yaradıb öz mübarizələrini davam etdirirdilər: "Polşa Milli Komitəsi", "Polşa Demokratik Cəmiyyəti", "Polşa insanların qromadı" və s.

Bu təşkilatlar mühacirətdən vətənə emissarlar göndərir, onların vasitəsi ilə əhali arasında jurnal, kitab, broşur, vərəqələr yayırdılar.

1863-cü il üsyanının tanınmış şairi Myaçislaw Romano-vskinin məşhur sözləri də polyakların qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilmişdi: "Allahım, bizə böyük həmlələr tərənüm edən mürşidlər ver ki, milləti qiyama təşviq etsinlər; qiyam edən millətə də özünə iman edən rəhbərlər gətir!".

Polyaklar müstəqillik uğrunda mübarizələrini XX əsrin əvvəllərində də davam etdirirdilər. 1904-1905-ci illərdə Rus-Yapon müharibəsində Rusiyanın məğlubiyyəti ölkənin bütün əyalətlərindəki milli qüvvələri hərəkatə gətirdiyi kimi Polşa vətənpərvərlərində də bir canlanma yaratdı. Jozef Pilsudskinin təşəbbüsü ilə ayrıca bir döyüş təşkilatı formalaşdı. Az sonra təşkilat üzvlərinin rus qoşunları ilə ilk qanlı toqquşması oldu.

1905-1907-ci illər inqilabı polyakların da ictimai-siyasi həyatında müəyyən inkişafa səbəb oldu. Ən əhəmiyyətlisi o oldu ki, siyasi təşkilatların açıq fəaliyyətinə imkan yaradıldı.

Qeyd edək ki, I Dünya müharibəsi ərzində Polşa məsələsi böyük dövlətlərin müzakirəsində idi. Müttəfiq dövlətlərin - Almaniya, Avstriya-Macaristan-İtaliyanın, eləcə də Antantanın - Rusiya, Böyük Britaniya və Fransanın Polşa məsələsinə müxtəlif münasibətləri vardı. Bu münasibətlərin necəliyindən asılı olmayaraq xüsusən Avstriyada hərbişmiş təşkilatlar yaradılırdı. 1913-cü ilin yazında artıq "Atıcılar birliyində"ki qruplaşmalarda Pilsudskinin başçılığı altında

10 mindən çox adam vardı. Avstriya-Macaristanın Rusiyaya müharibə elan etməsinin sabahı günü 1914-cü ilin avqustun 6-da Pilsudski və ona yaxın siyasətçilərin Polşanı azad etmək uğrunda xalq üsyanı qaldırmaq planı baş tutmadı. Elə həmin dövrdə Pilsudskinin başçılığı altında "Polşa hərbi təşkilatı" qurumu yaradıldı. Təşkilatın məqsədi Rusiya tərkibinə daxil olan torpaqlarda Polşa silahlı qüvvələrinin tərkibini gücləndirmək idi.

Qeyd edək ki, Polşa torpaqlarını bölüşdürən böyük dövlətlər heç də Polşaya azadlıq vermək istəmirdilər. Onlar polyaklardan və Polşa torpaqlarından istifadə etmək istəyirdilər(191,s.217).

Lakin müharibənin elə ilk günlərindən Polşanın tanınmış xadimləri ABŞ, İngiltərə və Fransanın hökumət rəhbərləri ilə Polşa xalqının hüquqları və müstəqil dövlətin qurulması üçün ciddi danışıqlar aparırdılar. Özlərinin beynəlxalq nüfuzlarından istifadə edən polyaklar - Nobel mükafatı laureatı, tanınmış yazıçı Henrix Senkeviç və məşhur pianist İqnati-Jan Paderevski böyük fəallıq göstərdilər. Kimya və fizika sahəsində iki dəfə Nobel mükafatı laureatı Mariya Skladevskaya-Küri də bu prosesə qoşulmuşdu.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən Fevral Burjuva inqilabı da Polşanın müstəqillik qazanması uğrunda gedən prosesi sürətləndirdi. Elə həmin vaxtlar Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, ABŞ və digər dövlətlər başda Roman Dmovski olmaqla Polşa Milli Komitəsini tanıdıqlarını bildirdilər. Digər tərəfdən isə Almaniya və Avstriya-Macaristan imperatorlarının 1917-ci ilin sentyabrında yaratdıqları "Reqent Şurası" mövcud idi.

I Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Fransada keçirilən Versal Sülh Konfransında da polyaklar ciddi fəallıq göstərdilər. Bu istiqamətdə atılan ən təsirli addım ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun 1918-ci ilin yanvarında qəbul etdiyi bəyannamə idi. Həmin bəyannamənin 13-cü maddəsində mübahisəsiz Polşa torpaqlarında, dənizə çıxışı olmaqla müstəqil Polşa dövlətinin yaradılması qeyd olunurdu. Fransa, Böyük Britaniya və İtaliya dövlətləri də polyaklara ciddi dəstək verirdilər.

1918-ci ilin 11 noyabrı Polşa xalqı üçün yenidən müstəqilliyin qazanılmasının ilk günü oldu. Bu mücadilədə Polşanın tanınmış siyasi xadimlərinin - Yozef Pilsudskinin, Roman Dmovskinin, İqnati Paderevskinin, Vinseti Vutsonun, Voyçex Korfantının, İqnati Daşinskinin böyük rolu vardı.

Tanınmış xadim Jozef Pilsudskinin bu tarixi hadisədə xidmətləri inkaredilməz idi. Vileşində, üsyançılar ənənəsi olan bir ailədə doğulan Pilsudski ağır və şərəfli bir həyat yaşamışdı. Hələ gənc yaşlarından Sibirdə sürgün həyatı yaşamış böyük vətənpərvər sonradan müstəqillik xəttini yürüdən Polşa sosialist partiyasına qoşulmuşdu. Əslində onun məqsədi gələcəkdə baş verəcək üsyanlar üçün yaxşı hazırlıqlı döyüş təşkilatları yaratmaq idi. Hadisələrin gedişini

əvvəlcədən duyan Pilsudski deyirdi: "Müharibənin sonunda döyüşən tərəflər tamamilə zəifləyib gücdən düşəndə, biz öz gücümüzdə çıxış edəcəyik" (191, s. 127).

1918-ci ilin 11 noyabrından sonra "Reqent Şurası" hərbi hakimiyyəti bir gün əvvəl Maqdeburq həbsxanasından çıxan Yozef Pilsudskiyə verdi. O isə sosialist E. Moraçevski ilə birlikdə yeni hökumət formalaşdırdı. Və tezliklə Polşanın dövlət quruluşunun demokratik dövlət olacağı elan edildi. Qanunvericilik Seymi yaradılana qədər dövlətin idarəçiliyi Müvəqqəti Dövlət Rəisi vəzifəsini yerinə yetirən Jozef Pilsudskiyə tapşırıldı.

1919-cu ilin fevralında azad Polşada Seymin ilk açılışı oldu. Seymin müvəqqəti iqamətgahında deputatları Dövlət rəisi Y. Pilsudski salamladı. O, dövlətin başlıca siyasi xəttini qeyd edib müraciətində bildirdi: "Bir əsr yarımliq qanlı və cəsarətli mübarizəmiz bu gün özünün ən yüksək həddinə çatdı. Bu gün bizim xalqın böyük bayramıdır. Uzun müddətdən, ağır və əziyyətli günlərdən sonra xoşbəxtlik bayramıdır. Xalqın yüksək inamını qazandıqdan sonra Konstitusiyaya hüquqları çərçivəsində biz onun mustəqil mövcudluğunun əsaslarını qoymalıyıq"(191, s. 230).

Polşa dövlətinin bərpasının birinci mərhələsi 1921-ci ilin martında Qanunvericilik Seymində Konstitusiyanın qəbul edilməsi oldu.

Polşanın şərq sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində isə müxtəlif yanaşmalar vardı. Əsas təhlükə təbii ki, bolşevik Rusiyasından gözlənilirdi. Problemə yanaşmaqda Roman Dmovskinin və Yozef Pilsudskinin müəyyən fərqli mövqeləri vardı. R. Dmovski "İnkorporativ" planı irəli sürüb göstərirdi ki, Polşanın müstəqilliyi üçün ən təhlükəli Almaniyadır və bundan ötrü o, təklif edirdi ki, Polşaya yalnız polyaklar yaşayan şərq ərazilərini birləşdirək ki, Rusiya ilə yaxşı münasibətlər yaradılsın. "Federativ" adlanan ikinci konsepsiyanın müəllifi isə Yozef Pilsudski idi. Yozef Pilsudski Rusiyanı Polşanın ən təhlükəli düşməni sayırdı. Onun planına əsasən Polşa dövləti ukraynalılara və litvalılara öz dövlətlərini qurmaq işində kömək etməlidir. Bundan ötrü Pilsudski Rusiyanın təcavüzünə qarşı dayana biləcək müstəqil dövlətlərin federasiyasını yaratmağı təklif edirdi. Məsələn, Litva-Belorusiya, Ukrayna-Polşa.

Bolşeviklərlə isə polyakların ilk toqquşmaları artıq baş vermişdi. Lvov şəhəri uğrunda qanlı döyülərdə bolşeviklər ağır məğlubiyyətə uğramışdılar. Bolşeviklərlə növbəti savaşı əhalisinin çoxu polyaklar olan Vilnus şəhərində getdi. Polyak döyüşçülərinin köməyi ilə bolşeviklərin yaratdığı qondarma Litva-Belorus Sosialist Respublikası ləğv edildi.

1920-ci ilin mayında bolşeviklər artıq Kiyevə yaxınlaşmışdılar. Şəhəri işğal etdikdən sonra bolşevik generalı Mixail Tuxaçevski Polşaya istiqamət götürdü. Həmin ilin avqustunda bolşeviklərlə qanlı döyüş oldu. Xüsusən avqustun 12-18-də

Varşava uğrunda həlledici döyüş baş verdi. Döyüşlərdə general Yozef Qaller, general Tadeuş Rozvadovski, marşal Pilsudski qəhramanlıq göstərdilər. Pilsudski bütün cəbhə xəttində uğurlu qələbə qazandı. General Tuxaçevski isə ağır məğlubiyyət içərisində bolşevik ordusuna geri çəkilmək əmri verdi. 1920-ci ilin oktyabrında Polşa-Rusiya tərəfi sülh müqaviləsi bağlamaq razılığına gəldilər. 1921-ci ilin martında hər iki dövlət arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülh müqaviləsinin yalnız polyaklar üçün deyil, eləcə də bütün Avropa üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Belə ki, Polşa bolşeviklərin qarşısını almaqla yalnız öz müstəqilliyini qoruyub saxlamadı, həm də bütün Qərbi Avropanı ona doğru yayılmaqda olan bolşevik inqilabından xilas etdi.

Polşada ciddi dövlət quruculuğu prosesi başladı. Seymə və Senata seçkilər keçirildi. Bu prosesdən sonra 1922-ci ildə Y. Pilsudski fəal siyasi həyatdan uzaqlaşdı. 1923-cü ilin mayında o, Varşavanı da tərk edib Suleyuekdə yaşadı. Dövlət və hərbi işlərdən kənarlaşsa da, ayrı-ayrı siyasətçilərlə, ona sədaqətli hərbcilərlə əlaqəsini davam etdirirdi. Pilsudski parlamentin fəaliyyəti ilə maraqlanırdı və qəzet səhifələrində bəzi deputatları hətta tənqid edirdi. Aparıcı partiyaların liderləri də parlamentin fəaliyyətini tənqid edirdilər. Pilsudski və onun tərəfdarları bu vəziyyətdən istifadə etdilər.

1926-cı il mayın əvvəllərində növbəti hökumət böhranından sonra prezident Voyçexski ilə mərkəz partiyaların təmsilçilərindən ibarət hökumət kabinəsi formalaşdırıldı. Bu hadisə Pilsudskiyə və onun tərəfdarlarına hərəkət signalı oldu. Mayın 12-də Pilsudski ona sadıq olan hərbi hissələrlə çevriliş etdi. Marşal Pilsudski bir necə gün sonra bildirdi ki, biz əsgərlər baş verənlərə sakit baxa bilməzdik. Tezliklə o, başda Kazimej Bertel olmaqla yeni hökumət kabineti formalaşdırdı.

1926-cı ilin mayında isə məşhur kimyaçı və tanınmış ixtiraçı Pilsudskinin ciddi tərəfdarı olan İqnatı Mositski prezident seçildi. Lakin ölkədə faktik hakimiyyət Pilsudskinin nəzarətində idi.

Marşal Pilsudski Polşanın müstəqilliyinin qorunmasında daxili təhlükələri aradan qaldırmaqla yanaşı, xaricdən, xüsusən bolşevik Rusiyasından, 1922-ci ilin dekabrından isə SSRİ adlanan imperiyadan həmişə ehtiyatlandı. Və bundan ötrü o, bolşevik işğalına məruz qalan ölkələrin mühacirətdə yaşayan təmsilçilərinin gücündən faydalanmağa çalışırdı. Onun məqsədi bu təmsilçilərin vasitəsi ilə bolşeviklərə qarşı siyasi-hərbi güc mərkəzləri yaratmaq və mübarizə aparmaq idi.

Bu məqsədlə də Polşa dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq departamenti bilavasitə bu işlərlə məşğul olurdu. Həmin departamentin 20-ci illərdən başlayaraq mühacirlərlə yazışmaları bu ideyanın təsdiqini tapır.

Departament Ukrayna, Belorusiya mühacirləri ilə yanaşı Qafqazdan olan siyasilərlə ciddi əməkdaşlıq edirdi.

Əslində Pilsudskinin bolşevizmə qarşı güclü müqavimət planı genişlənidirdi. Polşa Ukrayna ilə çox ciddi münasibətlər qurmuşdu və bu əslində 1921-ci ildə imzalanən ittifaqın davamı idi. Marşal Pilsudskinin isə Ukrayna Baş naziri Simon Petlurca ilə yaxın dostluq əlaqələri vardı. Simon Petlurca ilk Prometeyçi dərgilərdən birini - "Trisub"u çap edirdi (154, s. 28).

1926-cı ildə Simon Petlurca Parisdə qətlə yetirildi. Lakin Polşada bütün hakimiyyət strukturlarına ciddi nəzarət edən Pilsudski SSRİ-nin rəqiblərinin qoruyucusu rolunu oynayırdı. Bu sırada Qafqaz mühacirləri ilə də iş birliyini gücləndirirdi.

M. Ə. Rəsulzadə 1935-ci ildə "Kurtuluş" jurnalının 7-8-ci sayındakı "Jozef Pilsudski" məqaləsində yazırdı: "Həyatında inqilabçılıqdan və istiqlalçılıqdan başqa bir zövq duymayan bu adamın ən böyük ideali Lehistanı (Polşanı- red. N. Y.) təkrar müstəqil görmək, Ana-Vətəni çarlıxdan qurtarmaq idi.

Sosialistliyə bağlılığı belə onu bu yoldan çəkəndirməmiş, biləkəs o, sosializmi milli qayə yolunda müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmişdir. Lehistan sosialist partiyasını ikiyə bölərək ona milli-sosializm ideologiyasını aşıləyan və proqramına Lehistan istiqlalının müdafiəsi maddəsini qoyan özüdür.

Məğrur lehlinin acıları ilə sızlayan bu böyük inqilabçının yanıq qəlbindəki kinin ən böyük hissəsi çarlıq Rusiyasına çevrilmişdi. Çunki O, özünə slavyanlığın hamisi dediyi halda, islav Lehistanın milli fəlakətində ən fəal bir rol oynamışdı. Muravyov kimi cəlladları Lehistanın başına müsəllət edən, Moskvaya xas bir vəhşətlə milli Leh ruhunu boğaraq, milli qiyam yanğınlarını qan selləri ilə söndürməyə qalxan da o idi.

Inqilabçı Pilsudski təbliğatçılığında bütün hərəarəti və terrorçuluqdakı bütün qüdrət və məharəti ilə işdə bu xain qatilə saldırmış, həbslərinə, zülmələrinə və təqiblərinə baxmayaraq onun körpülərini partlatmış, valilərini öldürtmüş, yollarını kəsərək xəzinələrini basmışdır.

Nəhayət böyük cahən müharibəsi gəlincə, təşkil etmiş olduğu legionları ilə ilk mübarizəsini yenə bu xain düşmənə qarşı yapmışdır.

Tarix bəklənən zamanı gətirmiş, çökən imperatorluqların yerində Lehistan Cümhuriyyəti, bəylik oğullarının qanlarını axıdaraq, umduqları bəzi badəlməvtini bulmuş, yenidən qurulmuşdur.

Yeni qurulmuş Cümhuriyyətin rəisliyi ilə milli orduların başında dayanan Pilsudski yenə eyni düşmənə qarşılaşmış-1920-ci ildə Varşavanı təhdid edən qızıl rus ordusuna çaldığı məruf qələbəsi ilə, həm yeni dirilmiş yurdunun taleyini, həm də qızıl təhlükə altında olan Avropa mədəniyyətini qurtarmışdır.

Məsələ bitmişdimi? Lehistan bu qələbəsi ilə özünü əmin-amanlıqda görüb zəfər nəşəsinə dala bilirdimi?.. Suala marşal Pilsudskinin sözləri ilə cavab verəlim: "Qalib gəlib də nəşəyə dalmaq - bir fəlakətdir!"

Tarixin verdiyi dərslərə görə, Lehistan hər şeydən əvvəl qüvvətli bir ordu ilə, dayanıqlı bir idarəyə malik olmalı idi.

Marşal Pilsudski özünü indi də bu işə verdi. Yüz bu qədər il əsirlikdən və hələ yaşanan anarxiyadan yeni çıxmış bir cəmiyyət: qurulu dövlətləri belə felcə uğradan demokratiya formaları ilə artıq oynamaq riskinə vermək olamazdı.

Yılmaz inqilabçı, müzəffər komandarı olaraq gördüyümüz marşal indi də kəskin görüşlü bir dövlət adamı kəsilir. Bir vuruşla iqtidar mövqeyini tamamilə ələ alaraq o, möhkəm dövlət maşını qurmağa başlayır. İllərlə davam edən ciddi çalışmalar nəticəsində Lehistanın görünüşü dəyişir, maliyyəsi düzəlir, iqtisadiyyatı yoluna düşür, ordusu Avropanın ən mühüm qüvvəti olaraq tanınır. Nəhayət beynəlmiləl siyasətdə Lehistan, özünəməxsus siyasət yürüdən böyük bir dövlət olur. Varşava Şərqi Avropa siyasətində ihmal edilməz pek əsərli bir mərkəz halına gəlir" (142, s. 192-193).

"Prometey" klubunun sədri professor Stotski isə Pilsudskini belə dəyərləndirirdi: "Çar quldarlığının ən ağır vaxtında, o zaman ki, artıq Ukrayna, Polşa, gürcü və tatar zadəganlığı öz şərəfini unudaraq çar general-adyutantlığına daxil olurdu, o zaman ki, Rusiyanın dövlət gücü bütün xalqları udmağa hazır idi. Onda Jozef Pilsudski güzəşsiz mübarizə şüarı ilə azad Polşa ideyasını Rusiyaya qarşı qoydu. O azad Polşa ideyası Finlandiyadan Estoniyadan Latviya və Litvadan, Ukraynadan Qafqaza qədər bütün əzilən xalqların milli ideyaları ilə əlaqələndirirdi. O, Polşanı bütün Şərqi Avropadakı milli inqilabların yuxarisına qoyurdu.

Özünün dahi intusiyası ilə o, müharibəni əvvəlcədən görürdü. O legionları qılıncla silahlandırır, öz vətəninə azad etdi və Ukrayna ilə birlikdə başqa xalqların da azadlığını təmin etmək istəyirdi" (66, v. 60).

IV FƏSİL

Azərbaycanlı mühacirlərin SSRİ-nin təkidi ilə Türkiyəni tərk etməsi. Polşa dövləti ilə əlaqələrin qurulması. M. Ə. Rəsulzadənin və digər mühacirlərin Polşa Xarici İşlər Nazirliyi ilə məxfi yazışmaları

1920-ci ilin 27 aprelində bolşeviklərin Azərbaycanı işğalından sonra çoxlu sayda insanlarımız ayrı-ayrı ölkələrdə ağır mühacirət həyatı yaşadı. Əsasən Türkiyədə və Fransada (qismən də Almaniyada) məskunlaşan mühacirlər Azərbaycanı işğalda saxlayan bolşeviklərə qarşı mübarizələrini davam etdirirdilər. Başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla İstanbulda, Ə. Topçubaşov və C. Hacıbəyli olmaqla isə Parisdə yaşayan mühacirlərimiz imkanları daxilində jurnallar, qəzetlər, bülletenlər, kitablar nəşr edir, bəyanatlar verib Azərbaycanı yaşadıkları ölkələrin diqqətində saxlaya bildirdilər.

Qeyd olunmalıdır ki, mühacirlərin bir araya gətirilib sistemli bir mübarizənin təşkili baxımından M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyəti daha geniş idi. İstanbulda məskunlaşan M. Ə. Rəsulzadə 1923-cü ilin sentyabrından "Yeni Qafqaziya" jurnalını nəşr etməyə başladı. Əslində bu jurnalın nəşri ilə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsası qoyuldu. M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün tezliklə Müsavat Partiyasının Xarici Əlaqələr Bürosunu yaratdı. Eyni zamanda o, müxtəlif siyasi baxışlara mənsub olan insanları da bir araya gətirmək üçün "Azərbaycan Milli Mərkəzi"ni formalaşdırdı.

Lakin o dövrdə Türkiyənin düşdüyü vəziyyət, bolşeviklərlə yaxınlaşmaq məcburiyyəti mühacirlərin bu ölkədə fəaliyyətini getdikcə çətinləşdirirdi. Həm siyasi, həm də maddi baxımdan bu mücadilə getdikcə mümkünsüz olurdu.

Qeyd edək ki, azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyətinə əsas dəstəyi "Türk ocaqları" göstərirdi. Əsası 1912-ci ilin martın 25-də qurulan bu dərnəyin Nizamnaməsində göstərilirdi: "Türk təbii bir islam millətinin ana fəsi olaraq tanımaqda, bəyləcə osmançılıq, İslamçılıq və türkçülük akımlarının bir arada var olduğu bu keçiş dövrünün bəlisiz xarakterini sərgiləməkdəydi" (154, s. 55).

Sonrakı fəaliyyətində Türkiyə xaricində yaşayan türklərə dəstək verən "Türk ocaqları" Cümhuriyyət elanından sonra yeni problemlərlə üzləşdi. 1929-cu ildə "Yeni Məcmuə"dəki söhbətində Türkiyənin tanınmış dövlət adamı Həmdullah Sübhi Tanrı-Övər "Türklük" anlayışının siyasi sərhədlər hüduduna çıxmasının əleyhdarı olduğunu bildirmişdi. Həmdulla Sübhi demişdi: "Kaşğar, Türküstan, Kırım, Bakı, Azərbaycan... Bütün türk məmləkətləri ilə aramızda könül və fikir

birliyi vardır. Türk ocağı dar millətpərvərlik güdməz. Ocaqlı bilir ki, bu müəssisə Şərqdə Qərbin mücəssimidir. Mədəniyyət birdir, yalnız şəkli başqadır" (154, s. 57).

Əslində Həmdulla bəy Ocağın milliyyətçiliyini "kültürəl milliyyətçilik" o olaraq tanıtmış istəyirdi. Lakin onun əksinə olan müəyyən qüvvələr isə "Türk ocaqları"nın "Dış türklər" nəzdində daha "fəal" bir politika izləməsi gərəkliliyi" önə sürdülər.

1924-cü ildə 64 nümayəndənin (154, s. 58) iştirakı ilə türk ocaqlarının ilk konqresində yenə iki məqaləsi xüsusi olaraq vurğulanırdı: 1) Dil hüdudlarını istilahlara qarşı qorumaq; 2) Türk inqilabının beşikçisi olmaq (154, s. 58).

Türk ocaqlarının 1925-ci il qurultayı da ciddi dərəcələrlə keçdi. "Xaricdəki türklər" mövzusu ətrafında ciddi müzakirələr aparıldı. "Türkiyə xaricində yaşayan türklərin "Türk Yurdu" dərəcəsi vasitəsi ilə aydınlaşdırılması və yüksəldilməsi vəzifəsinin üstələnməsi" fikrinə çoxluq üstünlük verdi (154, s. 60).

1927-ci ildə "Türk Ocaqları"nın qurultayında bir dəyişiklik bu qurumun fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Göstərilirdi ki, Cümhuriyyət Xalq Partiyası Nizamnaməsinin 40-cı maddəsindəki dəyişikliyə əsasən "Türk Ocaqları"nın partiya təsiri altında bir quruluş olduğu vurğulanırdı. Və xüsusi qeyd olunurdu ki, türk ocaqlarının şöbələri ancaq Türkiyə Cümhuriyyəti dövlətinin sərhədləri daxilində qurulub fəaliyyət göstərməlidir.

1928-ci ildə isə Həmdullah Sübhü bəy Ədalət Bakanı Mahmut Ecət Bozqurdun hüsurunda etdiyi bir çıxışında "Türk ocağı milli hüdudların xaricində heç bir fəaliyyət sahəsi qəbul etməmiş və etməyəcəkdir" fikrini söyləmişdi (154, s. 61).

Türkiyədə artıq tək partiya rejiminin güclənməsi bütün sahələrdə hiss olunurdu. Son olaraq isə "Türk Ocaqları'nın 1930-da qurulan Sərbəst firqə ilə əlaqələrinin müəyyənləşməsi hər ikisinin bağlanmasına daha bir səbəb oldu.

Beləliklə, azərbaycanlı mühacirlərin də fəaliyyətinə ciddi dəstək verən "Türk Ocaqları" qurumu fəaliyyətini dayandırdı.

Bu prosesin sonu olaraq azərbaycanlıların Türkiyədəki siyasi fəaliyyəti qapadıldı. Əlavə edək ki, azərbaycanlı mühacirlərin 1931-ci ildə Türkiyə Xarici İşlər Naziri Tövfiq Rüştinin və SSRİ Xarici İşlər Naziri M. M. Litvinovun ölkəyə müvafiq səfərindən sonra, Türkiyədə Sovet İttifaqı əleyhinə təbliğatı dayandırılmışdı. Mühacirlərin düşdüyü vəziyyət Azərbaycanda Kommunist Partiyasının XX Bakı Konfransında partiya katibləri Polonski və Ağa Sultanov çıxışlarında bildirirdilər: "Müsavətçilər xarici ölkələrdə bizim əleyhimizə ciddi mübarizə aparırlar, lakin onlara yeni zərbə vurulmuşdur. İstanbulda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ümumi redaktəsi altında çıxan mətbu orqanları "Odlu Yurd", "Azəri Türk", "Bildiriş" kimi məcmuələr... bağlanmışdır" (48, s. 195.).

M. Ə. Rəsulzadə isə Türkiyədə fəaliyyətlərinə imkan verilmədiyinə bərk təəssüflənir, Azərbaycan İstiqlalçılıq məfkurəsi səsinin boğulmasından narazılıq edir, bildirirdi ki, bu iş qardaş Türkiyənin əli ilə edilməşdir. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Heyf bu dövrə!" (48, s. 197).

Qeyd edək ki, hələ 20-ci illərdən başlayaraq azərbaycanlı mühacirlər (istər Türkiyədə, istərsə də Fransada yaşayanlar) Avropa ölkələri təmsilçiləri ilə ciddi təmaslar qururdular. Bolşevizmə qarşı böyük savaşa açan Polşa dövləti və onun böyük lideri Pilsudski ilə əlaqələr artıq yaradılmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1921-ci ildə baş verən Rusiya-Polşa savaşından sonra Pilsudski və silahdaşları Şərqi Avropa xalqları ilə bolşevik Rusiyası əsarətindəki xalqlar arasında ortaqlıq bir əlaqə qurumu yaratmaq haqqında düşünürdülər. Rusiya ilə baş verə biləcək savaşa perspektivi daxilində Polşa SSRİ-yə düşmən olan qruplara önəmli yardımlar etməyə başlamışdı. Polşa dövləti isə getdikcə mühacirlərlə əlaqələr Şəbəkəsini genişləndirir, SSRİ-nin rus olmayan millətlərindən Könüllüləri öz ordusuna qəbul edir, döyüş təlimləri keçir, silahlandırır. Artıq 20-ci illərin ortalarından Polşa ordusunda da müəyyən sayda əsgər və zabitlər fəaliyyət göstərirdi.

Polşa dövlətinin yardımı ilə "İstiqlal" qəzeti, "Kurtuluş" jurnalı Berlində nəşr edilirdi.

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatlarında Qafqaz təşkilatlarının dəstəklənməsi, onların mətbuat və təbliğat işlərinə yardım üçün hökumətə "Yaxın gələcəkdə iş planı" başlıqlı aşağıdakı təkliflər bildirilirdi: "Şərq dillərində (türk və fars) təbliğatın gücləndirilməsi. Bu məqsədlə fransız dilində nəşr edilən jurnal və bülletəndən başqa, türk və fars dillərində də daimi imkan daxilində isə aylıq broşuralar, almanaxlar və bəyannamələr nəşr etməli; həmin mətbuat orqanlarında Qafqazda baş verən hadisələri əks etdirən məqalələr çap edilməli; bundan başqa nəzərdə tutulan bu nəşrlərdə bir tərəfdən Qafqaz Konfederasiyası quruculuğunun əsasları və əhəmiyyəti, digər tərəfdən isə şərq xalqlarının milli-azadlıq prosesində Rusiya imperialist kommunizminin mənfi təsirini açıq göstərən tədqiqlər öz əksini tapmalıdır" (64, v. 23).

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin Qafqaz mühacirləri ilə bağlı məlumatlarında poçt əlaqələrinin zəifliyi daha çox vurğulanır. Göstərilir ki, istər gürcülər, istərsə də azərbaycanlılar məlumatları adi qaydalarla əldə etmək məcburiyyətindədirlər (64, v. 24).

Yenə Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin sənədlərində mühacirlərin fəaliyyəti üçün ayrılan pulun məbləği göstərilir. Məlum olur ki, "Müstəqil Qafqaz Komitəsi"nin 6 əməkdaşına ayda 120 frank (umumi: 720), təbliğat işlərinə: broşura, bəyannamə, bülletenin türk dilində nəşri üçün 95 frank, fransızca nəşri üçün 55 frank ayrılmışdır.

Sənədlərdə "Prometey" jurnalının azərbaycanlı, türküstanlı və dağlı təmsilçilərinə ümumilikdə 150+145 frank məbləğində vəsait ayrılmışdır. Ümumilikdə isə "Prometey" in nəşri üçün 8700 frankın xərcləndiyi göstərilir (64, v. 25).

Polşa ilə qafqazlı mühacirlərin (o cümlədən azərbaycanlıların) əlaqələrinin mövcudluğu baxımından Heydər Bammətin "Qafqaz" məcmuəsində yer tapan məqaləsi maraqlıdır. O, yazırdı: "Lehistanın Qafqaziyaya simpatiyası və Qafqazlıların Lehistana qarşı səmimi münasibəti yeni bir şey deyildir. Bu, bir növü tarixi ənənədir. Bu qarşılıqlı bağlılıq Lehistan və Qafqasya övladlarının Ana vətənin istiqlalı uğrunda mücadilə edərək müştərək düşmən və istiləçinin başı üzərindən bir-birinə əl uzatdıqları qəhrəmanlıq dövründən başlar" (197, s. 5).

Sonra o, maraqlı bir yanaşma da qoyur ortalığa: "Öz qüvvət və istedadını Qafqazın hüriyyəət savaşına vermiş olan Leh vətənsəvərlərinin adları - milli tariximizin malidir. Bu adlar, millətlərimizin əziz xatirəsindən heç bir zaman silinməyəcəkdir. Lehistan ilə Qafqasya arasında onların əli ilə vücuda gətirilmiş bağ heç bir zaman qırılmayacaqdır" (197, s. 4).

Əlavə edək ki, Heydər Bammətin sonradan "Prometey-çilərlə" də münasibətində ziddiyyətlər yarandı. Və o, Polşanı "Prometeyçiləri" dəstəklədiyinə görə ciddi tənqid etdi. H. Bammət Polşanı "Prometeyçiləri tutduğu üçün" siyahıdan sildiğini, "bolşevizmə qarşı xaçlı səfər" in başında "almanları, yaponları və italyanları gördüyünü" yazırdı. H. Bammətin belə mövqeyi bəzi mühacir mətbuatında sərt tənqiddə məruz qalırdı (164).

Təəssüflər ki, Sovetlər Birliyinin təsiri altında Türkiyə dövlətinin bütün siyasi qafqazlılara münasibəti kəskinləşdi. 1931-ci ildə siyasi baxışlı mühacirlərin, o cümlədən M. Ə. Rəsulzadə və başqalarının, ölkəni məcburən tərk etməsindən sonra növbəti bir addım atıldı. 1938-ci ildə sentyabrın 6-da Türkiyə hökumətinin dekreti ilə Qafqazdan və Türküstandan olan bəzi tanınmış siyasi mühacirlər Türkiyə təbəəliyindən mərhum edilərək ölkədən çıxarıldılar. Bununla əlaqədar Parisdə nəşr edilən "Qafqaz" jurnalı yazırdı: "Bu sərt cəzaya heç bir siyasətlə məşğul olmayan adamlar da məruz qaldılar... Dekretdə hansısa törədilmiş konkret bir cinayət haqqında danışılmır, yalnız bir məqam - təbliğət, inqilabi və kəşfiyyət təşkilatlarının "Bizim ölkəmizin başqa bir dost ölkənin əleyhinə yönəldilmiş bazasına çevrilməsi" vurğulanır. Məlum olduğu kimi, belə bir cəhd üçün ortalıqda heç bir fakt yoxdur... Bizim mübarizəmiz azadlıq uğrunda, Qafqazın müstəqilliyi uğrunda vətənimizi işğal etmiş Sovet dövlətinə qarşı aparılan mübarizədir. Bu, heç kim üçün sirr deyildir. Biz bu mübarizəni açıq aparırıq və bütün ölkələrdə aparırıq və həmin ölkələrin qanunlarından, beynəlxalq öhdəliklərdən kənara çıxmırıq. Türkiyədə baş verən bu hadisənin

səbəbini dostlarımızın qeyri-leqal çalışmalarında deyil, ictimai-siyasi şəraitdə axartmaq lazımdır (197, s. 1-4).

Məqalədən bir daha aydın olurdu ki, Türkiyə dövləti bu addımı Sovetlər Birliyinin təzyiqi ilə atmışdır.

Sovetlər Birliyinin Türkiyə ilə yaxınlaşmasını M. Ə. Rəsulzadə belə dəyərləndirirdi: "Cümhuriyyət Türkiyəsi ilə Sovet Rusiyası siyasətə dost ola bilərlər; mənfəətləri bir qaldıqca bu dostluq ta varlığını mühafizə edə bilər. Fəqət unutmamalıdır ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Sovetlərin siyasi mənfəətləri bir zaman üçün, bir olsa da bu iki təşəkkülü canlandıran əsl əsaslar arasında dərin bir müxalifət vardır. Milliyətçiliklə kommunizmin dost bir qüvvət olduğunu kim iddia edə bilər? (143, s. 222-224).

M. Ə. Rəsulzadə doğru olaraq göstərirdi ki, "Türk-Rus dostluğundan" çox faydalar gözləmək əbəsdir. Çünki bolşevizm burjua sisteminin düşmənidir. Milliyətçilik isə onun görüşündə burjua sinfinin məfkurəsidir. Bu mənada M. Ə. Rəsulzadə haqlı sual edir: "Nə zamana qədər milliyətçi şərq kommunist Rusiyanın dostudur?" (143, 222).

Qeyd edək ki, 20-ci illərin ortalarından başlayaraq M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Topçubaşov, M. Vəkili Polşa rəsmiləri ilə məktublaşdılar. Həmin məktublar Polşanın arxivlərində saxlanılır və ilk dəfədir ki, kitabımızda çap olunur.

Polşa dövlətinin arxiv sənədlərində M. Ə. Rəsulzadənin Polşanın Xarici İşlər Nazirliyi və Marşal Pilsudski ilə şəxsi yazışmaları qorunub saxlanılır. Həmin məktublardan biri azərbaycanlı zabıtlərin Polşa ordusunda hərbi xidmətə cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Türkiyənin İstanbul şəhərindən, 1923-cü ilin 31 martında Y. Pilsudskiyə ünvanlanmış bu məktubun böyük tarixi əhəmiyyəti vardır:

"Zati-aliləri Marşal Pilsudski

Polşa Ali Baş komandanı

Cənab Marşal,

1920-ci il aprel ayında Sovet ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsindən və milli hökumətin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra Azərbaycan Ordusunun intizamlı zabıtlərinin böyük bir hissəsi qırmızı qəsbkarların vəhşi intiqamlarından xilas olmaq üçün ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış və həmsərhəd ölkələrə köçürülmüşdür.

Bunlardan 10 nəfər zabit, hansı ki, milli orduda mühüm vəzifələr tutmuşdular və düşmən qızıl ordunun silahlı qarşıqoymasına qarşı olmuşlar, daha sonra isə qızıl ordunun dözülməz özünüküləşdirmə boyundurluğuna qarşı bir sıra kütləvi üsyanlarda çıxış etmişdilər, hal-hazırda Konstantinopolda mühacir kimi yaşayırlar.

Kırım Tatar Parlamentinin təmsilçisi və Prezidenti cənab Cəfər Seydəhməd öyrənmişdir ki, Siz onun başçılığı ilə nümayəndə heyətinin Varşavada sonuncu

səfərində azərbaycanlı zabitlərin cəsur Polşa ordusu sıralarında xidmət etmək təklifini, onların hərbi biliklərini genişləndirmək arzusunu çox səmimiyyətlə qəbul etmişiniz. Onların təmənnəsiz qəbuluna Sizin razılığınız mənə bu lütfkar vəziyyətdən istifadə etmək və Sizin şəxsinizdə zati-alilərindən bu mövzuda lazımı müsbət qərarları əldə etmək xahişini etmək iznini verir.

Mən əminəm ki, nəcib Polşa xalqı tərəfindən göstərilən xidmət bizim tarixin bu çətin dövründə qəbul ediləcək və Türkiyə tərəfindən Azərbaycanın qiymətləndirilməsi, çox illərdən bəri bizim millətimiz arasında mövcud olan parlaq dostluq əlaqələrinin sübutuna xidmət edəcəkdir.

Sizə dərin təşəkkürümü bildirərək, Sizə bəslədiyim yüksək ehtiramımı Zat-Alilərdən qəbul etməyinizi xahiş edirəm.

M. E. Rəsulzadə

Azərbaycan Milli Birliyin Prezidenti

Konstantinopol, 31 mart 1923

Əlavə: zabitlərin siyahısı" (60, v. 3, 4, 5, 6).

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadənin bu məktubu fransız dilində yazılmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmisi olan T. Qolubkoya ünvanladığı digər məktubda mühacirət mətbuatı problemlərinə toxunulur. "Yeni Qafqasıya" jurnalına dəstək göstərilməsi xahiş edilir. Həmin məktub:

Çox hörmətli T. H.!

"Sizin 9.10.26 tarixli məktubunuzu mən oktyabrın son günlərində aldım. Sizi başa düşürəm ki, bu jurnalın çap olunması üçün ayrılmış məbləğə baxmayaraq, Sizin tərəfinizdən bizim jurnala xüsusi subsidiyaların buraxılması məsələsi qaldırıla bilməz. Lakin Sizə deməliyəm ki, jurnalın fransız dilində çap olunmasının ləngiməsi əsasən komitənin günahından yox, Parisin günahından baş vermişdir. Ramişvilinin təkidi ilə jurnalın çap olunmasını Avropaya keçirmək lazım idi. Komitə qərara almışdır ki, jurnalın 1-ci nömrəsi Parisdə dərc olunsun. Smetanı gözləyərkən bir ay keçdi, sonradan smetaya qoymaq üçün pul tələb etdilər. Komitə ilkin xərclərə 200 lirə göndərüb smetaya tələb etdi. Smetaya alınmamışdır, pullar isə tam tələb olundu. Komitə ümumi işi saxlamamaq üçün lazım olan pulları Parisə göndərdi.

Sizə bildirmək lazımdır ki, sentyabr ayının pulunu Komitə yalnız oktyabrda almışdır, oktyabr ayı üçün isə hələ almayıb (Konstantinopolda bu işə rəhbərlik edən şəxsin olmamasından). Belə bir halda aydındır ki, yalnız avqust ayının məbləği haqqında danışmaq olar.

Sizin məktubunuza əsaslanaraq mən əlbəttə ki, kömək üçün Komitəyə müraciət edəcəm, inanıram ki, Komitə bizi başa düşəcək və birtəhər sentyabr və oktyabr ayları üçün olan borcları verməyə kömək edəcək. Bizim jurnalımızın

gələcəkdə də dəstəklənməsinə gəldikdə isə, düşünürəm ki, jurnal fransız dilində çıxdıqda müqaviləmizə əsasən Siz "Yeni Kavkasia"nın xüsusi dəstəklənməsi haqqında məsələ qaldıra biləcəksiniz. Ümumi iş uğrunda üç il müvəffəqiyyətli iş təcrübəsi olan bizim orqan xüsusi diqqətin predmeti olmağa tam əsası vardır. Özü də bizim jurnal partiya orqanı deyil, bütün müsəlman Şərqi Qafqaz yeganə antibolşevik və antirus orqanıdır. Onun səhifələri bütün Qafqaz və Türkiyə xalqları üçün açıqdır. Bundan əlavə, biz vaxtaşırı xüsusi kitabçalar da dərc edə bilirik. Sizin birinci köməyinizdən istifadə edərək biz, jurnalın genişləndirilməsindən əlavə Rusiyanın müasir mövqeyi haqqında 45 səhifəlik kitabça dərc etdirmişik. Onun bir nüsxəsi Sizə də göndərilib. Bu günlərdə fransız dilində çıxan partiya orqanı da işıq üzü görəcəkdir.

Siz haqlısız, pul azdı, amma çox lazımdır. Pulları havaya sovurmaq lazım deyil. Gördüyünüz kimi, biz onları havaya sovurmuruq.

Mənəm Sizə tam hörmətimin olmasını qəbul edin.

Hörmətli

M. Ə. Rəsulzadə

Cənab M. Qolubkoya

P. S. Cənab Mdivani Sizin məktubu hələ almayıb

15 noyabr 1926" (61, v. 32, 34, 35, 36, 37).

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə rəsmisinə göndərdiyi digər məktubda isə Azərbaycanla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi vacibliyinə toxunulur:

"Çox hörmətli T. Qolubko!

Fürsətdən istifadə edərək Sizə Azərbaycan haqqında informasiya materialı, həmçinin bizim yerlərdə işimiz haqqında qısa məlumat göndərirəm.

Bizdə olan məlumata görə hadisələrə güclü hərəkət təsiri göstərilmiş və bu da ölkənin bəzi hissələrinə ayrı-ayrı partizan çıxışlarına səbəb olmuşdur. Belə ki, bu çıxışlar sözsüz ki, hazırkı vəziyyətdə zərərli dir. Bu məqsədlə və ümumiyyətlə bizim ölkə ilə əlaqəmizin möhkəmləndirilməsi məqsədilə biz öz məsul işçimizi geri dağınmış, hal-hazırda onun iştirakı ilə gələcək işin planı tərtib olunur. Həm təşviqat, həm də təşkilatı işi gücləndirmək qərara alınmışdır. Sözsüz ki, bu iş heç də az vəsait tələb etmir, lakin bildiyiniz kimi bizdə hal-hazırda pul vəsaitləri azdır. Bu məsələ bizi hələ də narahat edir. Biz qismən də olsa, öz ehtiyaclarımızı ödəməyə qadirik. Fürsətdən istifadə edərək, Sizə öz səmimi hörmətimi bildirirəm.

Hörmət və ehtiramla,

M. Ə. Rəsulzadə.

11 iyul 1927" (61, v. 78-79).

1928-ci ilin fevralın 4-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin adından M. Ə. Rəsulzadənin, gürcü nümayəndəsi Mdivianinin, Şimali Qafqaz nümayəndəsi M.

Suncun **Polşanın Xarici İşlər Nazirliyinə** göndərilən məktubda da maraqlı məlumatlar vardır;

"QİK-nin 1928-ci il üçün büdcəsini Sizə göndərərək və onu lazımı orqanlar qarşısında tam dəstəkləməsini xahiş edərək, aşağıdakı izahı verməyi özümlə borc bilirik.

1928-ci il üçün büdcə keçən ilə nisbətən 850 dollar artmışdır (2350 1500-ə qarşı), bu da təxminən 50% təşkil edir, bu məbləğdən bir hissəsi birinci növbədə türk və fransız dillərində ümumi təbliğatın üstünə düşür (par. 2, bənd a və b), 2-ci - "Prometey" nəşriyyatına, 3-cü isə vətənlə əlaqəyə.

Keçən il inkişaf və əhəmiyyətin artmasını təsdiq etdi və həmçinin Qafqaz hərəkəti problemlərinin işıqlandırılması və türk ictimaiyyətini qafqazlıların həmrəy məqsədi ilə ümumi çıxışların türk dilində edilməsi vacibliyini göstərdi, hal-hazırda bu məqsədlə almanax dərc edilir, onun səhifələrində bolşeviklərin milli məsələdə nəzəriyyəsi və təcrübəsi, onların üsyana qarşı olan siyasətini təsvir edən ümumi xarakterli məqalələr, həmçinin Qafqaz respublikalarının, Ukraynanın və Türkünstanın vəziyyətini təsvir edən məqalələr yer alırdı. Gələcəkdə də nəinki Türkiyə üçün, hətta bütün Şərq üçün əhəmiyyətli olan türk dilində kiçik kitabçalar dərc etməyi düşünürük. Bülletenin fransız dilində yararlılığı haqqında isə danışmağa belə dəyməz.

"Prometey"nin büdcəsi təxminən 35%-dir. "Prometey" öz fəaliyyəti ərzində lazımı təəssürat yaratdı. Onun Qafqaz, Ukrayna, Türkünstan xalqları arasında birləşmə ideyasının populyarlaşmasında rolu bolşevik dövrü mətbuatının səhifələrində sistemətik əks-sədəlarla təsdiqlənir. Komitə redaksiya kollegiyasının xahişini nəzərə alaraq, jurnalın məzmununu yaxşılaşdırmaq məqsədilə redaktələrin məzmununu artırmaq (700 frankdan 1000 franka qədər) və eyni zamanda "Prometey" jurnalının redaksiyasını təşkil edən və onunla əlaqəsi olan insanların görüş yeri, həmçinin "Birləşmiş İnformasiya Bürosu"nun fəaliyyət göstərəcəyi yerin icarə götürülməsi qərara alınmışdır.

Əsas artımlar S şöbəsi üzrə tələb olunur, bu şöbə ayrı-ayrı seksiyaların vətənlə əlaqəsi üçün nəzərdə tutulub. Bu işin əhəmiyyəti və mühümlüyü aydındır. Ötən il üçün nəzərdə tutulmuş büdcə bu işi geniş şəkildə həyata keçirməyə imkan vermirdi, çətinliklə də olsa biz bu əlaqələri qoruyurduq. Təbliğət və təşkilat işinin inkişafı ilə isə bunun əhəmiyyəti daha da artır, vətənlə əlaqə daha da aktual olur. Xüsusi olaraq bu məqsədlə tələb olunacaq min dollar yalnız ən kiçik ehtiyacları ödəyəcəkdir

Sonda hazırkı büdcənin bəzi paraqrafları üzrə tələb olunan məbləğlərə dair bəzi izahlar verməyi vacib sayırıq:

Paraqraf 2-nin 2-ci bəndi üzərində qeyd edilmiş 485 lirə məbləği aşağıdakılardan ibarətdir: 1-cisi "Yeni Kavkasiya", hal-hazırda "Azəri-Türk"

jurnalına (Azərbaycan Milli Mərkəzinin, Konstantinopolda türk dilində iki həftədə bir çıxan orqanı) 240 lirə həcmində, 2-cisi 185 lirə məbləğində Praqada "Dağlıların üsyanı" adlı jurnal dərc edən Şimali Qafqaz xalqlarının təbliğatına, həmçinin 60 lirə Gürcüstan seksiyasına təbliğat üçün verilir.

Paraqraf 4-də qeyd edilən 150 lirə məbləği isə bir azərbaycanlıya, digər bir dağlı işçiyə 700 frank verilir və "Prometey" jurnalının redaksiyasında Türkünstan nümayəndəsinə 310 frank həcmində verilir.

4 fevral 1928-ci il

M. Ə. Rəsulzadə, S. Mdivani, M. Sunc

QİK-nin 1928-ci il üçün büdcəsi

A şöbəsi

Komitənin ümumi xərcləri (türk dilində)

1. Komitənin 6 üzvünün subsidiyaları - 720 t.l.
2. Komitənin ideyalarının təbliğatına:
 - a) türk dilində ümumi təbliğat - 95 t.l.
 - b) fransız dilində bülletenlər - 55 t.l.
 - c) təbliğat seksiyalarına - 485 - cəmi 635 t.l.
3. Səfərlərə və nümayəndəliklərə - 150 t.l.
4. Parisdə işin dəstəklənməsi üçün - 150 t.l.
5. Cari xərclərə - 50 t.l.

Yekun: 1700 t.l.

B şöbəsi

"Prometey" in çap olunması ilə bağlı xərclər (fransız dilində)

Hər bir sayın dərc edilməsi - 1500 fr.

3 Qafqazlı redaktora - 3000 fr.

2 qeyri-qafqazlı redaktora - 1400 fr.

Tərcümələrə - 700 fr.

Məqaləyə görə qonorar - 700 fr.

Stilistə - 300 fr.

Yerə görə - 600 fr.

Ekspedisiya - 500 fr.

Yekun: 870 frank 765 lira

C şöbəsi

Ölkə ilə əlaqəyə xərclər

(dollarla)

Üç respublikanın dəstəklənməsi və mütəmadi əlaqə predmetinə - 1000

dollar

Cəmi dollarla 2350 dollar.

M. Ə. Rəsulzadə,

S. Mdivani,

M. Sunc" (62, v. 14, 15, 16, 17, 18, 19)."

M. Ə. Rəsulzadənin eyni ünvanı gəndərilən digər məktubunda isə Azərbaycanı situasiya ilə yanaşı, "Yeni Qafqasiya" jurnalının nəşri vacibliyi də vurğulanır:

"Hörmətli dost!

Mənim 25.10.1927 tarixli məktubuma cavab gözləməyərək, lütfkarlığınızdan istifadə edərək Sizə yazıram ki, bizim tərəfimizdən Varşavaya nümayəndə kimi cənab Mustafa bəy Vəkili təyin edilib, o, bu yaxınlarda təyinat yerinə gedəcək, eyni zamanda Sizə bildirim ki, bu yaxınlarda Parisə Mill Mərkəzin üç nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti çıxacaq və öz vəzifələrinin yerinə yitirilməsinə başlayacaqlar.

Fürsətdən istifadə edərək aşağıdakıları da qeyd edim: Azərbaycandan gələn məlumat böyük ruh yüksəkliyinin olduğunu təsdiq edir. Bolşeviklər arasında parçalanma bizimkiləri daha da ruhlandırır. Bolşeviklərin Fransa ilə mübarizəsi Azərbaycanda spesifik təzahürə sahib olmuşdur. Trotskinin tərəfində köhnə təmayülçülər çıxış edirdi. Onlar arasında sürgündən təzəcə qayıtmış Mahmud Xanbudağlı seçilirdi. O, bir vaxtlar "nasionalist meyl"inə görə Moskvaya çağırılmışdı. Mahmud Stalinin xəttini milli qırğın və mübarizə siyasəti kimi tənqid edirdi. Ona sona qədər danışmağa imkan vermirdilərsə, o, kursunu zorakılıq nidası ilə tərk edirdi. Bakı qəzeti rus köçmə kəndlərinin yerli müəssisələrdə türk dilində aparılan kargüzarlığından şikayətinin bir neçə faktlarını qeyd edir, bu da bir neçə rus şovinisti üçün "yerli nasionalizm" haqqında danışmağa imkan verməyəcəkdir.

Təəssüf ki, uzunmüddətli mübarizə və ciddi demarşlardan sonra nəhayət ki, bolşevik diplomatiyası "Yeni Qafqasiya"nın müvəqqəti bağlanması nail oldular. Lakin bu zaman bu hərəkətlərin acığına olduğu kimi bolşevik təşkilatlarının böyük bir şəbəkəsi aşkarlanmışdı. Yerli mətbuat qeyd edir ki, bu genişlənmədə əhəmiyyətli rol Kitayqorodskinin "Pravda" qəzetində yerləşdirilmiş məqaləsi oynamışdır. Bu məqalənin tərcüməsi "Yeni Qafqasiya" sayəsində türk qəzetlərində yerləşdirilmişdir. Biz inanırıq ki, çox tez bir zamanda "Yeni Kavkazia"nın çapı bərpa olunacaq.

Kommunistlərin gələcək proseslərinə aid xüsusi kitabça buraxmağı nəzərdə tuturuq.

Kamali-əhtiramla M. Ə. Rəsulzadə

K-m 29.11.1927" (62, v. 29-30)

M. Ə. Rəsulzadənin digər bir məktubunda isə "Yeni Qafqasiya" jurnalının fəaliyyəti və Azərbaycandakı məlumatlar öz əksini tapmışdır:

"Sizin bu ilin iyul ayının 27-də göndərdiyiniz məktubunuzu aldım. Dostsayağı və səmimi sözlərə görə minnətdarlığımı bildirmək istərdim. Şübhəsiz ki, mənim bütün fəaliyyətim QİK-nin nüfuzunun artırılmasına yönəldilmişdir. Tərəfimdən həyata keçirilən tədbirlərin spesifik xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, mən artıq nəinki "Yeni Qafqaz" jurnalında bir sıra çağırışlar yerləşdirmişəm, hətta işin müdafiəsi üçün məqalələr də yazmışam. Təşkilatlarımız yerlərdə bu barədə müvafiq məlumatlara sahib olmaqla, Qafqaz xalqlarının mübarizəsinin dəstəklənməsinə dair təlimatlara malikdirlər.

Mustafa bəy Varşava təsuratları barədə artıq bizə yazmışdır. Biz Azərbaycan Milli Mərkəzinin nümayəndəsinə göstərdiyimiz səmimi qarşılama və qonaqpərvərlik barədə yazmaqdan fərəh duyuruq. İnanıram ki, bizim tələbat və ehtiyaclarımızı nəzərə alaraq Siz məktubda açıqladığımız yardımın tezliklə göstərilməsi istiqamətində öz söylərinizi əsirgəməyəcəksiniz.

Siz "Prometey" in rolu və əhəmiyyətini olduqca ətraflı və düzgün qiymətləndirmisiniz. Xüsusilə qeyd etmək istərdim ki, Bakı şəhərində nəşr olunan qəzet, jurnala kifayət qədər marağ və diqqət ayırır. Qəzətdə dərc olunan məqalələrdə həm jurnal, həm də "Paris" jurnalının ətrafında cəmləşən qüvvələr barədə məlumatlar verilir və təhlil olunur. "Prometey" jurnalı ilə yanaşı, təzyiqlər həm də "Yeni Qafqaz" və "Azərbaycan jurnallarına" göstərilir (fransız dilində dərc olunur, "Müsavət Partiyasının orqanı). Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, QİK, Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Müsavat Partiyasının MK-nın çağırışları bolşevikləri artıq dərəcədə narahat edir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bütün bu çağırışlar artıq bütün Azərbaycana yayılmış, hətta bütövlüklə yeni "Qafqaz" jurnalının nömrələrində əks etdirilmişdir. "Bakı" qəzeti ən görkəmli komissarların müxtəlif siyasi məqalələrini mütəmadi şəkildə dərc edir. Xüsusi məqalələrdə bu çağırışlarla Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müşahidə olunan hərəkətlərlə birbaşa əlaqələrin mövcudluğu təhlil olunur. Bəzən bu hərəkətlər partizan çıxışları formasını əldə edir, yerlərdə geniş vüsət alır.

Kəndlilər arasında çörəyi bazara çıxarmamaq, müharibə üçün ehtiyatların görülməsi mövzusunda geniş təbliğat işləri aparılır.

Çaxnaşmaya düşən hakimiyyət dairələri hədə-qorxu vasitələrinə əl atır, ən aktiv silahdaşlarımızı həbs və sürgün edir, hətta güllələyir. Bu yaxınlarda 4 azərbaycanlı zabıt güllələnmişdir, onların arasında Cavad Axundzadə adlı cavan zabıt da olmuşdur.

QİK-nin nəzdində informasiya bürosu yaradılmışdır. Bu yaxınlarda büronun birinci bülleteni işıq üzü görmüşdür.

*Polkovnikə salamlarla,
Hörmətlə*

M. Ə. Rəsulzadə

3. 08. 1927" (62,v.32-33).

M. Ə. Rəsulzadənin 1927-ci ildə Polşa rəsmilərinə göndərdiyi başqa bir məktubda qeyd olunur:

Hakimiyyətin istilacı siyasəti nəticəsində ən aktiv silahdaşlarımız həbs olunmuşdur. Həbs olunanlardan beşi güllələnmişdir. Onların arasında Müsavat Partiyasının görkəmli nümayəndəsi Dadaş Həsənzadə də olmuşdur. "Yeni Qafqaz" jurnalının növbəti nömrəsi sürgün olunmuş və güllələnmiş silahdaşlarımızın şəkilləri ilə çıxmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, partizan təşkilatları ruhdan düşmüş, daha da aktiv fəaliyyət göstərirlər. Biz ədəbiyyata olan yüksək tələbatı hiss edirik: ayrıca broşur və kitabçalar şəklində ideoloji çağırışlar təkidlə tələb olunur. Hesab edirik ki, bu tələbləri təmin etmək üçün ilk növbədə tərəfimizdən təsis olunan "Azərbaycan Milli Nəşriyyat Kitabxanası"nın ayrıca nömrələrinin buraxılışını sürətləndirmək lazımdır. Qeyd olunan mətbuat orqanı bu günə qədər müxtəlif kitabların 5 nömrəsini buraxmışdır.

Kütləvi həbslər və milli ziyalı təbəqəsinin nümayəndələrinin dövlət xidmətindən kənarlaşdırılması nəticəsində ixtisara salınmış bəzi müəllimlər dağlara qaçaraq, partizanlara qoşulmuşlar. Bolşeviklər adətən onları "soyğunçu" və "quldur" adlandırırlar. "Quldurlar" bütün ölkədə vüsət almışlar. Onlar həm Lənkəran dağlarında, həm İran sərhədi boyu və Araz çayının sahillərində fəaliyyət göstərirlər. Bu yaxınlarda Şəki partizanları ilə komsomol dəstələri arasında toqquşma baş vermiş, nəticədə dörd partizan həlak olmuşdur. Partizanların yeni dəstələri Gəncə rayonunda yerləşən Qarasakkal kanalının ətrafında peyda olmuşlar. Keçmiş müəllim-zabitlərin başçılığı ilə fəaliyyət göstərən partizanlar Bakı qəzasını da əhatə etmişlər.

Təzyiq və repressiyalara baxmayaraq ümumi mübarizə əhval-ruhiyyəsi yüksəkdir. Yeni qurulmuş hakimiyyətin siyasətindən nəinki "Milli müxalifətçilər", hətta yerli kommunistlər də narazıdır. Milli məsələdə "Yayınma" halları azərbaycanlı kommunistlər arasında artmaqdadır, nəticədə isə həmin kommunistlərlə bizimkilər arasında müəyyən əlaqə yaranır. Silahdaşlarımızın gənclər arasında apardığı antisovet təbliğatını xüsusilə vurğulamaq istərdik. Onlar kommunistlərin sıralarına daxil olaraq təbliğat işini aparmaqda belə çəkinmirlər.

Xaricdə apardığımız fəaliyyətlə bağlı qeyd edə bilərəm ki, Milli Mərkəz artıq hər yerdə öz bölmələrinə malikdir. İranda artıq olduqca nüfuzlu və güclü təşkilat fəaliyyət göstərir. Təşkilat mütəmadi olaraq vətənlə əlaqə saxlayır, və o, digər şəkildə aparılır. Parislə qarşılıqlı əlaqələrə gəldikdə isə böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm ki, bizim Əli Mərdan bəy Topçubaşovla münasibətlərimiz müəyyən qədər anlaşılmazdır. O, yəni Əli Mərdan bəy Topçubaşov Milli Mərkəzdə

təntənəli çıxışına baxmayaraq, köhnə siyasətini davam etdirir, İstanbula, xüsusilə də Qafqaz Müstəqillik Komitəsinə münasibətdə müxalif mövqe tutmaqdadır. Ümumiyyətlə, Parisdəki bəzi elementlər bütün vasitələrlə Konstantinopolda (İstanbul) həyata keçirilən işə təsir göstərməyə çalışır.

Sonda qeyd edim ki, təşkilatımızın məsul əməkdaşlarından biri bu yaxınlarda Varşavaya yollanacaqdır. Varşavada o, bizi təmsil edəcək və ölkələrimiz arasında mütəmadi əlaqə saxlayacaqdır. Təbii ki, nümayəndəmiz bütün məsələlərlə bağlı Sizinlə fikir mübadiləsi aparacaqdır.

Sizlərə böyük hörmət və səmimi arzularla

M. Ə. Rəsulzadə" (62,v.35-37).

M. Ə. Rəsulzadənin 1928-ci ilin 17 fevralında Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmisinə ünvanladığı başqa bir məktub:

"Çox hörmətli T. Qolubko!

Pan Papa ilə görüşdük. Siz düz deyirdiniz. Biz o dəqiqə hiss etdik ki, onların qismində biz bizim işimizə rəğbət bəsləyən əsl dosta sahib olduq. Onunla bir neçə görüş ərzində biz öz ehtiyaclarımızı müzakirə etdik və onların işlərinin ümumi vəziyyəti ilə tanış olmaq istəyini razı salmağa çalışırdıq; təfərrüatı haqqında yəqin ki bilirsiniz.

"Yeni Qafqasiya"nın yerinə bəzi saylarını Sizə göndərdiyimiz "Azəri Türk"ü dərc etdik. 1-ci sayın baş məqaləsinin tərcüməsini mən bizim dostumuz mister Papeyə verdim.

Çox böyük təəssüf hissi keçirirəm ki, bizim ümumi "Prometey" jurnalının dərc edilməsi ilə bağlı bəzi çətinlik baş vermişdir. Lakin qeyd etməliyəm ki, QİK tərəfindən jurnalın dərc edilməsi barədə heç bir qərar qəbul olunmamışdır. Əngəl yalnız redaksiya ilə QİK ilə anlaşılmalıq nəticəsində baş vermişdir, yəqin bu haqda Sizə yazacaqlar, həmçinin öz təyinat yerinə çıxacaq Mustafa bəy danışacaqdır. Növbəti sayın buraxılması üçün lazım olan pullar artıq Komitənin təyinatı ilə göndərilmişdir. Jurnalın mütəmadi çıxmasına biz böyük önəm veririk.

Həmçinin Sizə Parisə qayıdacaq Kavantokona verilmək üçün paket göndərirəm.

Dost salamı ilə,

M. Ə. Rəsulzadə

17.02.1928" (62,v. 29-30).

M. Ə. Rəsulzadənin 1929-cu il 19 fevral tarixli məktubunda isə Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmisini belə məlumatlandırır:

"Çox hörmətli pan Qolubko!

Pan Qruts Sizin mənə qarşı dost hisslərini bildirdi, bununla çox məftun olmuşam və buna Sizə minnətdaram.

Onun sözlərindən bildim ki, Siz artıq burada baş vermiş münaqişənin yoluna qoyulması haqqında bilirsiniz. Təşkilat partiyanın bütün təbəqələrini qəbul etdi və bununla təşkilati vahidliyin pozulmazlığını təsdiq etdi. Bu hadisə bir daha bizə göstərdi ki, bizim dostlarımız sürgünün ən pis vəziyyətlərində də işləyə bilərlər və həqiqətən bizim üçün əziz olan azadlıq hərəkatının maraqlarını dəstəkləmək üçün yararlıdır.

Öz borcum hesab edirəm ki, orada çox hörmətli pan cənab Alışevskinin rolunu qeyd etməliyəm, o, bir-iki qəbula işin bütün əhəmiyyətini öyrənməyə çalışmışdır və iş naminə müvafiq mövqe sürməyə çalışmışdır. Bu işə heç də az olmayan enerji və zəhməti cənab Aktuani sərf etmişdir.

Mühacirət tarixində adi olan bu münaqişə sonda belə bir müsbət nəticə vermişdir ki, təyin olunmuş nizamdan kiçik kənara çəkilmə baş verməmişdir, bütün orqanlara və partiya üzvlərinə tamamilə etibar göstərilmişdir ki, bu da partiya rəhbərliyinin avtoritetinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə qeyri partiya elementlərinin bir çoxu, əsasən də gənclər partiyaya qarşı öz simpatiyasını aşkar etmişdir.

Ümid edirəm ki, bütün bunları nəzərə alaraq və bütün maneələri aşaraq biz günbəgün deyil, saatbasaat inkişaf edən azadlıq-inqilab qüvvələrinin güclənməsi yoluna qədəm qoya biləcəyik. Bu məqsədlə aktiv yoldaşlarımızdan bir neçəsini lazımi təlimatda İrana, sərhədə göndərəcəyik. Həmçinin qərara alınmışdır ki, İstanbulda yeni yazıda çapdan əlavə, paralel olaraq Berlində köhnə ərəb yazısında çap olunan digər bir orqan çıxsın, bu da təbii ki, böyük xərclər tələb edir.

Pan Qruts həmçinin qeyd etdi ki, Polşa ordusuna cəlb olunmaq üçün müraciət etmiş 8 şəxsə imtina edilib. Yəqin ki, bu bizimlə əlaqəli deyil, belə ki, biz 8 yox, 2 nəfəri təklif etmişik. Biz öz ümidimizi itirmirik. Təfərrüatını Sizə Mustafa bəy danışacaq.

Hörmət və ehtiramla,

M. Ə. Rəsulzadə

İstanbul, 19.02.1929" (62,v.24-28).

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəalllarından olan **Mustafa Vəkili** də səlahiyyətləri çərçivəsində Polşa rəsmiləri ilə məktublaşdı:

"Surəti

Cənab Qolubkoya

Cənab Qolubko!

Yazıb Sizə bildiririk ki, "QİK"-in (Qafqaz İstiqlal Komitəsi - N. Y.) 16 avqust 1926-cı il iclasında müvəqqəti olaraq komitənin aşağıdakı aylıq büdcəsi təsdiq olunmuşdur:

Komitənin 22 üzvünün sərəncamına

-720 m.l.

Gözlənilməz xərclərə

- 350 m.l.

Yerli mətbuatda təbliğata

- 180 m.l.

Dəftərxana və poçt xərclərinə

- 50 m.l.

Cəmi: - 1300 m.l.

Bu kiçik büdcənin baxılması zamanı Sizə aydın olacaq ki, bizim sərəncamımızda olan məbbəğin hamısı tələbatın təmin olunması üçün xərclənir, əlaqə və yerlərdə iş üçün heç bir şey qalmır. Təşkilatların yeni işlərə cəlb edilməsi və onlarla arasıkəsilməyən müntəzəm əlaqələrin qurulması bizim komitəmizin əsas və təxirəsalınmaz işlərindəndir. Məhz bünun üçün biz yenidən Sizin diqqətinizi işin bu ciddi tərəfinə yönəltmək istəyirik və bizim işimizdə olan bu böyük problemin aradan qaldırılmasında Sizdən ciddi səylər gözləyirik.

Eyni zamanda Sizə bildiririk ki, müvəqqəti olaraq Komitənin işindən kənarlaşdıgıma görə, Komitə bu yaxınlarda həmin məsələni araşdırmaq üçün komissiya yaradacaq. Sizdən məlumatlar olan son məsələ üzrə məlumat göndərməyinizi xahiş edirəm.

Səmimi salamlar,

M. Vəkilli" (62, v. 43-45).

Mustafa Vəkillinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi digər məktubda isə Qafqaz İstiqlal Komitəsi və ona yaxın olacaq mətbuat orqanlarının yaradılması və nəşri problemlərinə toxunulur:

Cənab T. Qolubkoya

"Cənab!

Komitə ilə iş zamanı Sizinlə mütəmadi və ola bilər ki, müntəzəm əlaqəyə ehtiyac hiss olunur. Əgər son zamanlar bizim tərəfinizdən bəzi susqunluq hiss etməsənizsə, bu Sizə 17 avqust tarixində ünvanladığımız məktuba cavabın gözlənməsi ilə əlaqəli idi. Lakin Sizin tərəfinizdən qeyd etdiyimiz məktubun alınması haqqında heç bir məlumat əldə etmədiyimizə görə Sizə onun surətini göndəririk. Fransız dilində jurnal haqqında Sizə aşağıdakıları bildirməyi vacib sayırıq: özünün 2 avqust tarixli iclasında Komitə bu məsələni hərtərəfli müzakirə edərək, burada jurnalı fransız dilində "Müstəqil Qafqaz" adı ilə dərc etməyi qərara aldı və qeyd etdirildi ki, bu QİK-in mətbu orqanı olacaqdır.

Komitənin fikrincə həm jurnalın adı, həm də onun kim tərəfindən dərc olunmasının göstərilməsi Qafqaz xalqlarının bütün partiya və təşkilatlarının ümumi düşmənlə mübarizə üçün birləşdiyini nümayiş etdirməli idi. Bu məqama isə Komitə xüsusi əhəmiyyət verib və verəcəkdir. Bundan əlavə, qeyd olunan məqam QİK-nə birləşmiş təşkilatların bəyannamələrinin əsasına düşmüş müddəaların inkişafının ən yaxşı təsdiqi ola bilərdi. Nəzərə alaraq ki, buradakı hakimiyyətdən belə bir adda jurnalın buraxılmasına, əsasən də QİK-in nəşri kimi göstərilməsinə icazə almaq hazırda məlum səbəblərə görə, demək olar ki, mümkün deyildir.

jurnalın ilk nömrəsinin çapını Paris şəhərində həyata keçirmək qərara alındı və həmçinin ümid edirik ki, o zamana qədər bəlkə biz burada da icazə ala biləcəyik. Özü də bu ilk nömrənin çapı və redaktə olunması, Komitənin qərarına əsasən, onun -Komitənin əlində olmalı idi. Bütün bu planlar və qərarlar haqqında Komitə Paris təşkilatını buradan çıxıb getmiş Komitə üzvü N. R. Vasiyyəsi ilə məlumatlandırır.

Bu vaxt ərzində Komitə burada adı çəkilən jurnalın dərc olunması üçün bir sıra addımlar atmışdır.

Lakin yaxınlarda Parisdən "N. R."-dən daxil olan məktubdan təəssüf hissi ilə öyrəndim ki, jurnala dair belə qərara gəlinib ki, jurnal daima Parisdə dərc edilsin. Onun adını isə başqa cür qoyublar ki, rəhbərliyi Parisə keçir və s. O hələ də Komitənin Sizin fikirlərinizlə üst-üstə düşən qərarlarının bu qədər tez dəyişməsinin səbəb və şəraitini bilmir. Lakin Komitə həmçinin hesab edir ki, bu cür antik ada malik "Prometey" jurnalını burada dərc etmək olardı.

Hər şeyə rəğmən Komitə özünün ilk sayının çıxmasının qarşısını almamaq məqsədi ilə bir nömrə üçün ümumi məbləği olan 445 Türkiyə lirəsini və jurnalın bu sayı üçün nəzərdə tutulmuş materialları Parisə göndərmişdir. Buna baxmayaraq, Komitə belə inamdadır ki, onun jurnal haqqında ilkin qərarları məqsədyönlü və düzgündür və bu haqda Parisə xəbər vermişdir.

Öz ideyalarının Türkiyənin ictimai-siyasi dairələrində təbliğinə böyük önəm verən Komitə bu istiqamətdə bir neçə işlər həyata keçirmişdir. Bu məqsədlə Qafqaz məsələsinə və Qafqazla Türkiyə arasında əlaqələrə həsr olunmuş türk dilində kitabçanın çapı nəzərdə tutulmuşdur.

Məscidlərdə işin gedişi haqqında məsələyə gəldikdə isə, yalnız onu deyə bilərəm ki, burada alınan məlumatlar təşkilatın güclənməsinin vacibliyi və imkanın olması haqqında xəbər verir.

*Səmimi dostluq salamı ilə,
Sədrlik edən M. Vəkilli
Noyabr, 1926-cı il" (62,v.48-52).*

Qeyd edək ki, dövrün hadisələrini və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mühacirlərimizin apardığı mübarizənin ağır məqamlarının öyrənilməsində bu məktubların böyük əhəmiyyəti vardır.

V FƏSİL

"Prometey" klubunun və "Qafqaz İstiqlal Komitəsi"nin yaradılmasında azərbaycanlıların rolu

1996-cı ildə Türkiyədə Semih Vannerin nəşrə hazırladığı "Unutqan tarix" kitabında prometeyçilik hərəkatı belə təqdim edilirdi: "Prometeyçilik, öncəliklə, Rus imperatorluğunda 1917-ci il dövrümü sırasında ortaya çıxan müstəqil Cümhuriyyətlərin başıqırsızlığından doğan, bu başıqırsızlıqdan sonra SSRİ-dən ayrılan rus olmayan mühacirlərin qurduqları bir hərəkat olaraq tanınmalıdır. Bu hərəkatın rəhbərləri Şərqi Avropanın paytaxtlarında yerləşdilər. Qızıl Orduya qarşı müxalifətə qalxan bu kadrlar içəridə uğursuzluqla qarşılaşınca sürgündə bolşevizmə qarşı bir cəbhə yaratmağa çalışdılar" (154, s. 17).

Həqiqətən də özünə mifoloji bir ad seçən bu hərəkat uzun ömürlü olmuş, müxtəlif ölkələrdə yaşayan böyük nüfuz sahibi insanları bir araya gətirmişdi. "Prometeyçi" adı ilə Varşavada, Berlində, Parisdə, İstanbulda, Şanxayda, Münhendə, Helsinkidə, Tokioda, SSRİ ətrafında böyük bir şəbəkə qurulmuşdu. Bu hərəkatın çox əhəmiyyətli fəaliyyətini əks etdirən "Prometey" jurnalı 1926-1938-ci illər arasında Parisdə fasiləsiz olaraq nəşr edilmişdi.

"Prometey" haqqında daha ətraflı məlumatı fransız tarixçisi Etyen Koponun 1993-cü ildə Parisdə çap edilmiş "Prometey hərəkatı" məqaləsindən öyrənmək mümkündür. Həmin məqaləni tanınmış ziyalı Ramiz Abutalıbov 2006-cı ildə Moskvada nəşr edilmiş "Parisdəki görüşlər və illər" kitabında oxuculara təqdim etmişdir. "Prometey hərəkatı" haqqında kitabda aşağıdakı maraqlı məqamlar vardır: "Həmin illərdə siyasi mühacirlərin əsas məskunlaşdığı yer Paris idi. Burada A. F. Kerenski əksbolşevik təşkilatı yaratmışdı və "Gün" adlı mətbuat orqanı yayınlıyırdı. Ancaq rus əsilli olmayan əksər mühacirlər onu rus koloniya siyasətini müdafiə etməkdə, Qafqaz və Türkünstan respublikalarına müstəqillik verməməkdə günahlandırıldılar. Türkiyədə və başqa Avropa şəhərlərində müəyyən cəhdlərdən sonra, məhz Fransada bu siyasi mühacirlər marşal Pilsudskinin dəstəyi ilə aylıq "Prometey" jurnalını fransız dilində nəşr etməyə başladılar. Bütün mühacirəti özünün uzunömürlülüüyü ilə təəccübləndirən bu jurnal 1926-1938-ci illərdə fasiləsiz nəşr edildi. Bütün bu dövrdə jurnalın redaktoru gürcü Georgi Qvazava idi. 1938-ci ildə jurnalın formatı dəyişdi və o "Revyu de Prometey" adı ilə nəşr edilməyə başladı. Həmin vaxtdan jurnalın bağlanması -1940-cı ilə qədər jurnalın baş redaktoru Ukraynanın keçmiş Xarici İşlər Naziri (1918-ci ildə) Aleksandr Şulqin olmuşdu.

"Prometey" hərəkatı yaradılmasının ilk təəssübkeşlərindən biri Başqırdıstan Respublikasının ilk rəhbəri olmuş (1917, noyabr) Əhməd Zəki Validov-Toğan idi. 1923-cü ildə o, Parisə gəldikdə Mustafa Çokayoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Səbri Maqsudi ilə tanış olur. 1924-cü ilin iyununda o, Polşa hökumətinin rəsmi nümayəndəsi olan cənab Stempovski ilə görüşür. Bu görüşdə Fransada "Prometey" jurnalının yaradılması qərara alınır. Jurnalın redaksiya heyəti daimi müəllifləri tərkibinə Qafqazın, Türkünstanın və Ukraynanın aşağıdakı görkəmli xadimləri daxil oldular: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Noy Jordaniya Aleksandr Şulqin, Ayaz İshaqi, Mustafa Çokayoğlu, Miryaqub Mehdiyev və başqaları" (192, s. 66).

Polşada Prometeyin təşəkkül tapması ilə bağlı "Polskaya Mısl" (Polşa düşüncəsi") qəzetinin redaktoru V. Bonçkovskinin "Vosxod" ("Şərq") jurnalında çap olunan "Prometey problemi" məqaləsi də maraqlıdır. Müəllif yazırdı: "Rusiya Lehistanı (Polşaya) çöllüklərin və Şimalın ac bir övladı kimi baxır: o öz qərb "ölkələri"ni qeyb etdikcə, xarici Monqolustanı felən işğal edir və Çində bir Kommunist Cümhuriyyəti vücuda gətirir. 1926-da V. İvanov: "Rus dövlətinin qüvvəti özünü işğalda göstərir" deyə yazmışdı. Məhrəm sovet xarici siyasətinin şüarı da belə deyir: "Şərqdə Yapon faşizmini enmək üçün onun qərbdəki arxasını məhv etmək lazımdır". Sovetlər İspaniyada milliyyətçi Avropa ilə hər b edir və Şanxay cəbhəsində terror hərəkatını himayə edir. Sovetlər Avropada "xalq cəbhələri" təşkil edir və Çini Nippon ilə çarpışmaq üçün ayaqlandırır" (169, s. 4).

Sonra müəllif Sovet təhlükəsindən uzaqlaşmağın yolunu məhz "Prometey" millətçilərinin apardığı mübarizədə görür: "Bu vəziyyətin doğurduğu bir zərurətdir ki, qısa olaraq Ukrayna, Qafqaz, Türkünstan və s. ölkələr başda olmaqla Rusiyanı ayrı-ayrı milli dövlətlərə parçalamaq şüarında ifadəsini tapan Prometey məsələsi, Lehistan üçün əlverişli olmayan qonşu dövlətlərin inkişaf edən təzyiqlərinin indiki vəziyyətdə, bu təzyiqin daha artıq hiss edildiyi bir məntəqədə, yəni rus-leh məntəqəsində önünə işinə yarıyacaq ən müsbət və yeganə bir çarədir. Mübaligə etmədən deyə bilirik ki, qüvvətli bir dövlət və öz bütövlüyü yolunda çarpışa biləcək vəziyyətdə olmaq mənasında, Lehistanın istiqbalı Prometey məsələsinin gerçəkləşməsi, yaxud, daimi olaraq Rusiyanı zəif düşürməyə yarıyacaq aktual bir şəkil alacağından asılıdır.

"Prometey" həqiqəti ilə Leh həqiqəti arasındakı bağ olduqca qüvvətlidir və bilirik ki, beynəlmiləl münasibətlər tarixində məhkum və dövlət həyatından məhrum millətlərlə, dövlət və istiqalə sahib bir millət arasında bu dərəcə mənəfət yaxlığını göstərən çox az misal vardır. Lehistanın bir dövlət halında müstəqil olması və Prometey millətlərinin əsarətdə qalması bu işə ancaq taktika və vəziyyətə aid bir təzad və uyğunsuzluq qatmışdır" (169, s. 4).

Qeyd edək ki, "Prometey" ideyası getdikcə daha çox ölkədə özünə dayaq tapırdı. Belə ölkələrdən biri də İtaliya idi. İtaliyada yaşayan gənc alim, Yaxın Şərq və Uzaq Şərq problemlərinin tanınmış bilicisi Lauro Maynardi əsasən "Prometey" xalqlarının problemlərindən bəhs edən "Notiziario Orientale" adlı mətbuat orqanı nəşr etməyə başlamışdı. (168, s. 43). Jurnalın fəaliyyət istiqamətləri haqqında redaktorun yazdığı baş məqalədən öyrənmək mümkündür: "Şərq problemlərinin diqqətli müşahidəçisi Uzaq Şərqdəki vəziyyətə diqqət yetirməyə bilməz. Biz hər şeydən əvvəl Yaponiya ilə Rusiya arasındakı mümkün konfliktə nəzərdə tuturuq. Məhz bu konflikt mərkəzi bolşevik hakimiyyətini yıxıb, Rusiya imperiyasının çoxmillətli dövlətlərə parçalanmasına səbəb ola bilər. Rusiyanın parçalanmaq formasını başa düşmək üçün mütəxəssis olmaq da lazım deyildir. Bu, belə olacaqdır: Ukrayna, Kazaklar ölkəsi, Qafqaz (4 xalqla: Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz və ya Çərkəzistan), Türküstan, Sibir və s. Və bunun əsasında müstəqil dövlətlər yaranır. Bütün bunlar Şərqi Avropada, Qara dənizdə, Yaxın və q Şərqdə yeni situasiya yaradır.

O ki qaldı İtaliya imperiyasına, biz təsdiq edirik ki, o, bu ölkələrin hər birində "status-kvo"nun dəyişdirilməsində tamamilə maraqlıdır. Onu məcbur edirik ki, bizdə Ukraynanın, Kazak torpaqlarının və Qafqazın tarixi, coğrafiyası iqtisadiyyatı ilə məşğul olsunlar. Və həm də bu ölkələrin milli hüquqlarını, tələblərini, gələcəkdə azad xalqlar sırasındakı əhəmiyyətini aydınlaşdırsınlar" (168, s. 43).

Göründüyü kimi, İtaliyada da artıq Rusiya əsarəti altında qalan xalqların problemlərinə diqqət yetirilirdi.

"Prometey" jurnalına siyasi və mənəvi dəstəyi verənlər arasında aşağıdakılar vardı: bu dəstəyi ilk verən Varşavadakı Şərqşünaslıq İnstitutu idi. İnstitutun "Vosxod-Orient" adlı mətbuat orqanı da çap olunurdu. İsveçrədəki dəstəyi isə "Jurnal de Jenev" qəzetinin baş redaktoru Jan Marten idi. Lakin "Prometey"-in ən nüfuzlu Jobbisti, 20 ilə qədər İsveçrənin Xarici İşlər Naziri və Millətlər Liqasında əsas məruzəçisi olmuş Cüzeppe Motta idi. Məhz onun fəallığı ilə 1922-ci ildə Gürcüstanın Millətlər Liqasına daxil olması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Cüzeppe Motta SSRİ-nin 1934-cü ildə Millətlər Liqasına daxil edilməsinin qəti əleyhdarı idi.

Fransada isə "Prometey"-i Senatın prezidenti Pol Dummerin başçılıq etdiyi "Frans-Orian" Komitəsi, eləcə də Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Türkiyənin Parisdəki səfiri Fəthi bəy, Mustafa Çokayoğlu, türkoqoq Jozef Kastanye və başqaları müdafiə edirdilər...

Qeyd olunmalıdır ki, "Prometey" redaksiyası SSRİ ilə bağlı əksər məlumatı Türkiyədən alırdı. Jurnalın bu bölməsinin əsas müəllifləri M. Ə. Rəsulzadə, Mıryaqub Mehdiyev, Mustafa Çokayoğlu, S. Mənaqari və A. Asatiani idilər. "Prometey"; ən çox "İstiqlal"-dan (Berlin, redaktor M. Ə. Rəsulzadə - red.), "Azərbaycan Yurd Bilgisi", "Yeni Qafqasıya", "Yeni Türküstan" və "Odlu Yurd"-dan (İstanbul) yazılar çap

edilirdi. Prometey"nin xidməti sayəsində Avropa ictimaiyyəti Zaqafqaziyaadakı sürgünlər, həbslər haqqında məlumat əldə edirdilər... Qeyd etdiyimiz kimi, 1938-ci ildən başlayaraq "Prometey" jurnalı adında və formatında dəyişiklik etdi. Həmin ildən jurnal bu adla nəşr edilməyə başladı: "La Revyu de Prometey".

Yeni adla nəşr edilən jurnal daha çox Prometey hərəkatının ensiklopediyası tendensiyasına üstünlük verirdi. Jurnalın yeni nəşrinin ilk sayında Varşava Universitetinin professoru A. Lotoçskinin 1905-ci ildə Rusiya Müsəlmanlarının keçirdiyi ilk toplantıya həsr edilən məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif bu ideyanın inkişaf etdirilərək 1917-1918-ci illərdə bəhrə verdiyini yazırdı. Məhz bu ideya rus olmayan xalqların Rusiyadan tamamilə ayrılmasına və milli dövlətlərini qurmasına şərait yaradırdı. Müəllif yazırdı: "Muxtariyyətçi-federalistlərin Birliyi və əzilən xalqların müasir təşkilatların yalnız bir şüarı vardır... Millətçiliyimiz uğrunda, hamı birimiz üçün, birimiz hamı üçün!" (224).

Həmin sayda "Jurnal de Geneve" jurnalının şef-redaktoru, qafqazlı mühacirlərin yaxın dostu J. Marşenin də maraqlı məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif təəssüf edir ki, İspaniya və Çində olan müharibələr və digər Avropa problemləri Qafqaz məsələsini arxa plana atmışdır. Lakin o, göstərir ki, Qafqaza diqqət yenidən artacaqdır: "Qafqaz yenidən dirçələcəkdir. Mən buna tam şəkildə inanıram. İnanıram ki, ayrı-ayrı Qafqaz dövlətlərinin patriotları həmrəy olub, birlikdə işləyəcəklər" (224).

Jurnalın ədəbiyyat bölməsində isə azərbaycanlı mühacir doktor Miryaqubun Füzuli və Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığının dərin təhlili verilmişdir.

1939-cu ildə Polşanın nasist Almaniyası tərəfindən işğal ilə bağlı "Revyu de Prometey" jurnalının nəşri üçün də problemlər yarandı. Mustafa Çokay, A. Şulqin, Miryaqub Mehdiyev, Noy Jordaniya bütün həmyerlilərinə müraciət edib, onları alman-sovet koalisiyasına qarşı müqavimətə çağırırdılar. Sonuncu sayın redaksiya məqaləsində (8-9 aprel, 1940-cı il) oxuculara təklif edilirdi ki, cuma və xolera xəstəlikləri arasında seçim etmək lazım deyil, sadəcə Finlandiyanın qəhrəmanlıq mübarizəsindən nümunə götürmək lazımdır" (192, s. 66-67-68).

"Prometey"nin yaradılmasında ilk təşəbbüsçülər sırasında M. Ə. Rəsulzadənin də adı çəkilir. Tədqiqatçı X. İbrahiminin "Azərbaycan siyasi mühacirəti" kitabında yazılır: "Hələ 1923-cü ilin iyunun 26-da çıxan "Yeni Qafqasiya" məcmuəsinin birinci nömrəsində M. Ə. Rəsulzadə Zevsin Prometeyi Qafqaz dağlarına zəncirlənməsini və qartalın onun ciyərlərini hər gün didməsini, Azərbaycanın, eyni zamanda Qafqazın mövcud siyasi durumu ilə əlaqələndirərək yazırdı: "Qafqasiyanın tarixini, son əsrdəki güzəran edən əhalini və bir xəssə indiki vəziyyətini ifadə etmək üçün bu əsərdən daha gözəl bir rəmz tanımaq mümkün deyil, Azərbaycanı və Qafqazı Prometey adlandıran müəllif onu parçalayıb, qanına

qəltan edənin gerbində ikibaşlı qartal həkk edilən Rusiya imperiyası olduğunu göstərirdi. Bu yazının analoji variantı Birliyin 1926-cı il yanvarın 10-dan çıxmağa başlayan eyni adlı jurnalının birinci sayında da dərc edilmişdi" (22, s. 150).

"Prometey" in yaranma tarixi və fəaliyyəti ilə bağlı alman tədqiqatçısı Muhlenin və Polşa tarixçisi Mikuliçin də araşdırmaları maraqlıdır.

Tanınmış tədqiqatçı Mirzə Bala Məmmədzadə isə "Prometey" in ayrıca bir gənclər şöbəsi olması haqqında məlumatlar bildirir: "Kommunist firqələri və Komintern yeni kadrosunu gənc kommunistlər birliyindən alır. Buna qarşı məhkum millətlərin gəncləri "Prometey" Gənclər Təşkilatı yaratmalı və yaşlı nəslin açıqları istiqlal davasını davam etdirəcək kadro və nəsil yetişdirməlidirlər" (132,s.7).

"Prometey" təşkilatı özünün əsas orqanı olan Prometey"i nəşr etməklə yanaşı, ayrı-ayrı xalqların mühacirət mətbuatı orqanlarına da maddi dəstək göstərirdi. Mühacirlərin aşağıdakı yayım orqanlarını bu sərəya daxil etmək mümkündür: 1) Parisdə gürcülərin çap etdiyi "Sakartvelo"; 2) Ruminiyada Kırım tatarlarının nəşr etdiyi "Əməl"; 3) Varşavada nəşr olunan "Kavkaz", (Şimali Kavkas); 4) İdil-Ural türklərinin yayım orqanı olan "Yana Milli Yol" ("Yeni Milli Yol"); 5) Türkünstanlıların nəşri olan "Yaş Türkünstan" ("Gənc Türkünstan"); 6) Azərbaycanlıların nəşr etdiyi "Kurtuluş".

Qeyd edək ki, 20-30-cu illərdə azərbaycanlı mühacirlərin də fəallığı ilə Qafqaz Birliyi ideyası reallaşmış ciddi təşkilata çevrildi. Azərbaycandan, Gürcüstandan, Şimali Qafqazdan olan təmsilçilər bu ad altında əslində çoxdan fəaliyyət göstərirdilər. Qeyd olunmalıdır ki, hələ 1915-ci ildə Səlim bəy Behbudovun fəallığı ilə ayrıca Qafqaz Komitəsi yaradılmış, sonradan bu məsələ 1918-ci ildə Trabzon konfransında, 1919-cu ildə Müsavat Partiyasının qurultayında əsaslandırılmışdı.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda həmin illərdə yaşayan Polyaklar həmişə bu ideyanın tərəfdarı olmuşlar. Belə ki, 1920-ci ilin aprelin 7-də Qafqaz Respublikalarının Tiflis konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətindən olan H.Ağayev (heyətin rəisi), F. Xoyski, M. Vəkilovla yanaşı polyak-tatar O. H. Mirzə Kriçinski də təşəbbüs göstərmiş Qafqaz Cümhuriyyətləri Şurası yaratmaq barədə razılaşma əldə etmişdilər. Şuranın yaradılması ilə bağlı 24 maddədən ibarət layihəsini isə O. Nayman Mirzə Kriçinski hazırlamışdı. Lakin 1920-ci ilin aprelin 27-də bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsi səbəbindən bu layihə həyata keçirilmədi (163).

Lakin bu istiqamətdə çalışmalar davam edirdi. 1921-ci ildə Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan nümayəndə heyətləri arasında Parisdə müraciət imzalandı (22, s. 159). 1924-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqasiya təmsilçiləri yenidən Parisdə toplaşır və "Qafqasiya Sovet Rus qüvvətlərindən qurtular-qurtulmaz, yüksək dövlət

strukturlarının birləşməsi yolu ilə bir federalist qurum yaratmaq" planlaşdırılır. Məlum olduğu kimi, hələ 1924-cü ilin iyunun 11-də Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin imzaladığı protokol əsasında formalaşan Daimi Şura öz qarşısına üç respublika adından diplomatik işlər aparmağı və bu xalqların bir konfederativ dövlətdə birləşdirilməsi üçün bütün tədbirləri görməyi qarşısına məqsəd qoyurdu. Bundan əlavə Daimi Şura aşağıdakı vəzifələrin də yerinə yetirilməsini vacib sayırdı: 2) Daimi Şura üç respublikanı maraqlandıran bütün məsələləri müzakirə və həll edir. 3) Daimi Şura hər bir milli təmsilçinin bir səsi olduğunu nəzərə almaqla qərarı birlikdə qəbul edir. 4) Daimi Şura Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqaz ölkələrinin hər birinin üç nümayəndəsi ilə təşkil olunur. Daimi Şura öz Rəyasət Heyətini seçir. 5) Rəyasət Heyəti diplomatik danışıqlar aparır. Daimi Şuranın qərarlarının düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, özünün iclaslarını keçirir. 6) Daimi Şuranın yanında katiblik olur. Katibliyin başlıca vəzifələrindən biri Daimi Şuranın protokollarını tərtib etməkdir. 7) Daimi Şuranın milli təşkilatlardan toplanmış və digər mənbələrdən əldə edilmiş maliyyə fondu olur" (68, v. 193-194).

Göründüyü kimi, Qafqaz Konfederasiyasının formalaşması üçün ciddi addımlar atılırdı.

Bununla bağlı təmsilçilər 1924-cü ilin sonlarında qurtuluş mücadiləsini dəstəkləməklə səlahiyyətli bir Qafqasiya Komitəsi qurur (154, s. 37).

1927-ci ildə Varşavada müstəqillik elanının 10 illiyi ilə bağlı keçirilən tədbirdə qafqazlı təmsilçilərdən ibarət bir konfederasiya yaratmaq ilkin olaraq səslənir. Bir il sonra isə bu qurumun adından Millətlər Cəmiyyətinə önəmli bir nota verilir (229, s. 1-3).

Qafqaz Birliyi ilə bağlı formalaşan bu qurumun fəaliyyətinə Polşa dövləti böyük köməklik edirdi. Eyni zamanda Polşa bu təşkilatın fəaliyyətini də əlaqələndirir, maliyyə işində dəstək göstərirdi.

Qafqaz Konfederasiya görüşünü vacib bilən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın mühacirətdəki milli təmsilçiləri 1934-cü ilin 14 iyulunda Belçikanın mərkəz şəhəri Brüsseldə toplaşaraq "Qafqaz Konfederasiya sazişi"ni imzaladılar. Ermənistan təmsilçiləri isə sazişi imzalamıqdan imtina etdilər.

Qafqaz Konfederasiya sazişini (misaqını) Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz təmsilçiləri olaraq aşağıdakı liderlər imzalamışdılar: 1) Azərbaycan adına: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - Azərbaycan Milli Şurasının keçmiş rəisi, Müsavat Partiyası və Azərbaycan Milli Mərkəzi lideri; Əlimərdan bəy Topçubaşov - Azərbaycan parlamentinin keçmiş sədri və Azərbaycan Cümhuriyyəti Nümayəndə Heyəti sədri. 2) Gürcüstan adına: Neo Jordaniya - Gürcüstan Cümhuriyyətinin keçmiş Cümhurbaşqanı və Gürcüstan Milli Mərkəzinin rəisi; Ə. Çxenkeli - Gürcüstan Cümhuriyyətinin Parisdəki keçmiş

nümayəndəsi; 3) Şimali Qafqaz adına: Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin keçmiş dövlət adamları -Məhəmməd Girey Sunc, İbrahim Çulik, Tausultan Şakman.

Təmsilçilər imzaladıqları Qafqaz Konfederasiyası sazişinin aşağıdakı əsaslardan ibarət olduğunu bildirmişlər:

1. Qafqaz Konfederasyonu, daxildə bir Cümhuriyyətin milli xarakter və tamamiyyəti mütləq təmin edərək, xaricdə bütün Cümhuriyyətlər adına yüksək dərəcəli beynəlmiləl bir vəhdət kimi hərəkət edəcəkdir. Konfederasiyanın müştərək bir siyasi və gömrük hüdudu olacaqdır.

2. Konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlərin xarici siyasəti konfederasiyanın səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən idarə ediləcəkdir.

3. Konfederasiya hüduqlarının mühafizəsi, konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlərin ordularından mütəşəkkil qüvvələr, Konfederasiya ordusuna veriləcək və bu ordu Konfederasyonun əsas nümunələrinə tabe tək bir komanda altında olacaqdır.

4. Konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlər arasında çıxış biləcək və bilavasitə müzakirə ilə həll edilməyəcək hər türlü itxlaflar icbari orbitə və yaxud konfederasiya yüksək məhkəməsinə verilərək həll ediləcəkdir. Konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlər bunların bütün qərarlarını tamamilən qəbul edir və icra etməyə məcburdurlar.

5. Ekspertlər komissiyası yuxarıdakı əsaslardan hərəkətə bu yaxında Qafqaz Konfederasiya Ana Yasasının layihəsini hazırlamaqla məşğul olacaqlar. Bu layihə hər Cümhuriyyətin toplanacaq ilk məclisi - müəssisən fəaliyyəti üçün bir əsas olacaqdır.

6."Qafqaz Konfederasiyası sazişində Ermənistan Cümhuriyyəti üçün də yer buraxılmışdır". (68,v.165-178;182-192).

Sazişin ümumi müddəalarından göründüyü kimi, bu milli mübarizə liderləri bir həqiqəti yəqinləşdirmişdilər ki, yalnız ölkələrinin azadlıq və tam istiqlalə qovuşacağı təqdirdə millətlərin xoşbəxt həyatı mümkündür. Aydın olurdu ki, bu xalqların bir-birinə inam birliyindən siyasi və iqtisadi vəhdətin olacağı mümkündür. Konfederasiyaya daxil olan hər bir Cümhuriyyətin dövlət hüduqlarının qorunması da önəmli bir hadisə idi. Bu tarixi hadisədən məmnun qalan M. Ə. Rəsulzadə həmin ilin noyabrında dünyasını dəyişən Ə. M. Topçubaşovun dəfn mərasimində demişdi: "Xəstəliyin, qocalığın və mühacirətdəki yoxsulluğun zəif saldığı həyatının son günlərində imzaladığı Qafqasya Konfederasyonu Musaqinin elanından Əlimərdan bəy son dərəcə məmnun idi" (162).

VI FƏSİL

Polşa ordusundakı azərbaycanlılar. Azərbaycanlı zabidlərin müqavilə əsasında Polşa ordusunda xidmət göstərməsi

Qeyd edək ki, marşal Pilsudski Qafqazdan olan hərbiçilərlə əlaqələri möhkəmləndirməyə xüsusi diqqət yetirirdi. Bundan ötrü o, bolşevik işğalına məruz qalmış Qafqazın hərbiçilərini müqavilə əsasında Polşa ordusuna qəbul edirdi. İlk olaraq bu zabidlərin müəyyən hərbi təhsilinə şərait yaradılırdı. Sonradan isə mövcud müqavilə şərtləri əsasında mühacir zabidlərin fəaliyyətləri təmin olunurdu. İlk dəfə olaraq 1921-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində Polşanın bu ölkədəki hərbi ataşesi pan Balitski gürcülərlə hərbi və siyasi əməkdaşlığı müzakirə etdi.

General Zaxaradze ilə müzakirədən sonra 10-na qədər gürcü zabiti müqavilə əsasında Varşavaya oxumağa göndərildi. 1922-ci ildə Polşa Hərbi Qüvvələrində olan müqaviləli zabidlərin sayı 42 nəfər idi.

1923-1924-cü illərdən başlayaraq azərbaycanlı zabidlər də müqavilə əsasında Polşa ordusunda xidmətə başladılar. İlk olaraq 5 azərbaycanlı zabiti Polşa ordusuna qəbul edildi.

Ermənilər isə polyakların təklifini qəbul etməyib, siyasi əlaqələr qurmaqdan da çəkildilər. Çünki ermənilər əsasən Türkiyəni düşmən olaraq düşündülər və onlara rus ruhu hakim kəsilmişdi.

Polşa tədqiqatçısı Pyotr Staveçskinin də araşdırmalarında Polşa ordusundakı qafqazlı, o cümlədən, azərbaycanlı zabidlər haqqında məlumatlar vardır (88, s. 45).

Staveçski göstərir ki, Ali hərbi məktəbə müxtəlif hərbi peşələrin sahibi olan zabidlərdən başqa praktikantlar da qəbul edilib. Onların arasında üç qrupu ayırmaq olar. **Birinci qrupa** sağlamlıq və silahlanma işinə baxan zabidlər aiddir. Onlar məktəbdə imtahan verməmiş, onların nə diplomları, nə rütbələri mövcuddur. Onlar öz idarələrində işə yollanıblar. Zabiti-həkimlər isə II kursa qəbul olunublar. 1939-cu ilə qədər məktəbi 24 nəfər qurtarıb, silahlanmaya baxan zabidlər isə tədrisə 1934-cü ildə başlayıblar. Təcrübə keçənlərin **ikinci qrupunu** prometei xalqlarının zabidləri təşkil edib. Bunlar Gürcüstanın, Azərbaycanın, Qafqaz xalqlarının vətəndaşlarıdır ki, tale onları Polşaya gətirib çıxartmışdı və burada onlar öz daimi yaşayış yerlərini tapmışlar. Gürcülər Pilsudskinin – dövlətin başçısının təklifi ilə Polşaya gəldilər. Polyak ordusuna onlar müqavilə zabidləri kimi qəbul olunmuşlar. 1934-cü ildə polyak ordusunda 100 nəfər müqaviləli zabiti var idi.

Onların ən böyük hissəsini gürcülər təşkil edirdilər (54), sonra ukraynalılar (33), daha sonra qafqaz dağlıları (8) və azərbaycanlılar (5). Təbii ki, onların hamısı Ali Hərbi məktəbin dinləyicisi olmayıblar. İlk dörd gürcü zabiti məktəbə 1923-1924-cü illərdə qəbul etmişlər. Həmin illərdə onlar Polyak zabitləri kimi bütün şərtləri yerinə yetirməli və polyak zabitlərindən fərqli olaraq imtiyazları qəbul imtahanlarını və kurs imtahanlarını verməməkdən ibarət idi. 1938-ci il qədər Ali Hərbi Məktəbi 14 gürcü, 7 ukraynalı (keçmiş ataman Semyon Petluea ordusundan), 2 azərbaycanlı və 1 qafqaz dağlısı tamamlamışlar. Tədqiqatçı Yulian Bugayski qeyd edirdi ki, Prometey millətlərinin müqaviləli zabitlərinin polşa məktəbini bitirənlərin faizi bütün polyak ordusunun orta hesabından üstündür və 25% təşkil edirdi. Tədqiqatlar müqavilə zabitlərinin taleləri haqqında xoş danışmağa imkan vermir. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, 1923-cü ildə təkmilləşdirmə kurslarına qəbul olunmuş general Aleksandr Zaxariadze, səradan komendant müavini vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bu ona hərbi sənətin əsaslarını bütün genişliyi ilə tanımaq imkanı yaratdı. Onun da taleyi bir çox müqavilə zabitlərinin taleyi kimi faciəli olmuşdur. 1939-cu ildə o, Gürcüstanın keçmiş Hərbi Naziri olduğuna görə sovetlər tərəfindən həbs olunmuş və 1940-cı ildə "NKVD" tərəfindən məhv edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 2 süvari diviziyasının qərargah zabiti olmuş rotmistr Zalikaşvilinin oğlu Jon Zalikaşvili 1993-1997-ci illərdə ABŞ-ın Hərb qüvvələrinin Baş qərargahının rəhbəri olmuşdur. 1936-1938-ci ilin məzunu olan Pavel Şandruk isə 1944-cü ildə Vaffen SS "Galiren" diviziyasına başçılıq edirdi.

Müqavilə zabitlərinin **üçüncü qrupunu** isə xarici ordunun zabitləri təşkil edirdi. Onların arasında üç eston, iki latış, bir yapon və bir fransız vardı. Xaricilərin kurslara qəbul olunması Ali Hərbi Məktəbin səlahiyyətində deyildi. Bu məsələ Polşa hökumətinin siyasi əlaqələri ilə bağlı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilə zabitləri nəzəri və taktik məşqlərin hamısında iştirak edirdilər. Onlardan gizli saxlanılan yalnız II Baş qərargahın fəaliyyəti, səfərbərlik planları və ordunun inkişaf konsepsiyaları idi.

Qeyd etmək ki, Qafqazdan olan müqaviləli zabitlərin vəziyyəti ilə isə Marşal Pilsudski birbaşa özü məşğul olur, onları ciddi diqqətdə saxlayırdı:

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin Marşal Pilsudski ilə məktubləşməsində də bu problemə ciddi toxunulurdu. ***M. Ə. Rəsulzadə 1923-cü ilin martın 31-də İstanbuldan Varşavaya fransız dilində göndərdiyi məktubda yazırdı: "Zati-əliləri Marşal Pilsudski, Polşa Ali Baş Komandanı, cənab Marşal!"***

1920-ci ilin aprel ayında sovet ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsindən və milli hökumətin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra Azərbaycan ordusunun intizamlı zabitlərinin böyük bir hissəsi qırmızı qəsbkarların

vəhşi intiqamından xilas olmaq üçün ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış və həmsərhəd ölkələrə köçürülmüşlər.

Bunlardan 10 nəfər zabit, hansı ki, milli orduda mühüm vəzifələr tutmuşdular və düşmən qızıl ordunun silahlı qarşিদurmasına qarşı olmuş, daha sonra isə qızıl ordunun dözülməz özünüküləşdirmə boyunduruğuna qarşı bir sıra kütləvi üsyanlarda çıxış etmişdilər. Həmin şəxslər hazırda Konstantinopolda mühacir kimi yaşayırlar.

Kırım Tatar Parlamentinin təmsilçisi və prezidenti cənab Cəfər Seyidəhməd öyrənmişdir ki, Siz onun başçılığı ilə nümayəndə heyətinin Varşavada sonuncu səfərində azərbaycanlı zabitlərin cəsur Polşa ordusu sıralarında xidmət etmək təklifini, onların hərbi biliklərini genişləndirmək arzusunu çox səmimiyyətlə qəbul etmişiniz. Onların təmənnəsiz qəbuluna Sizin razılığımız mənə bu lütfkar vəziyyətdən istifadə etmək və Sizin şəxsinizdə zati-alilərdən bu mövzuda lazımı müsbət qərarların əldə olunması xahişini etmək icazəsini verir.

Mən əminəm ki, nəcib Polşa xalqı tərəfindən göstərilən xidmət bizim tarixin bu çətin dövründə qəbul edibcək və Türkiyə tərəfindən Azərbaycanın qiymətləndirilməsi, çox illərdən bəri bizim iki millətimiz arasında mövcud olan parlaq dostluq əlaqələrinin sübutuna xidmət edəcəkdir.

Sizə dərin təşəkkürümü bildirərək, Sizə bəslədiyim yüksək ehtiramımı Zati-alilərdən qəbul etməyinizi xahiş edirəm.

M. Ə. Rəsulzadə,

Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri

Konstantinopol, 31 mart 1923

Əlavə: zabitlərin siyahısı" (60,v.32-33).

M. Ə. Rəsulzadənin məktubuna cavab olaraq **Marşal Pilsudski yazırdı:**
"Zati-aliləri cənab M. Ə. Rəsulzadəyə, Azərbaycan Milli Mərkəzinin prezidentinə, Konstantinopola

Cənab Prezident!

Mən Sizin 31 mart 1923-cü il tarixli Azərbaycan ordusunun öz istəklərini nümayiş etdirən zabitlərinə aid olan məktubunuzu təsdiq edirəm.

Mənim ən böyük arzum Azərbaycan ordusunun igid zabitlərini qoruya bilmək və eyni zamanda onları bizim orduya qəbul etməkdir.

Hazırda hərbi məktəblərimizdə kifayət sayda yer olmadığından bu sualın qəti həllinə 1923-cü ilin payızına qədər cavab verməmək məcburiyyətindəyəm.

Cənab Prezident! Sizə olan dərin ehtiramımı qəbul etməyinizi arzu edirəm.

Polşa Ordusunun Ali Baş Komandanı

Marşal Pilsudski" (60, v.34).

Polşa ordusunda xidmətə qəbul edilən ilk azərbaycanlı zabitlər aşağıdakılar olmuşlar:

"1) Vəli bəy Yadigar; 2) İsrafil bəy Məhəmməd; 3) Cahangir bəy Kazım; 4) Həmid bəy Məmmədzadə; 5) Kazım bəy Səfər oğlu.

1) Polkovnik İsrafil bəy Məhəmməd (Yadigar)- 29-cu süvari diviziyası, Qrodno şəhəri; 2) Polkovnik Kazım bəy Cahangir - 26-cı süvari diviziyası, Skeyneviç şəhəri; 3) Mayor Yadigar bəy İsrafil - 7-ci süvari atlı dəstəsi, Minsk, Marovşa; 4) Poruçik Məmmədzadə Həmid bəy - 6-cı süvari legion dəstəsi, Vilno şəhəri; 5) Səfər oğlu Kazım bəy - 4-cü avtomobil-tank briqadası, Brest şəhəri" (60, v. 15).

Qeyd edək ki, Azərbaycanlılardan olan (eləcə də Qafqazdan və digər bölgələrdən) zabitlərlə rəsmi müqavilələr imzalanırdı. Həmin müqavilədən sonra zabitlərin orduda rəsmi xidmətinə icazə verilirdi.

Azərbaycanlı zabitlərdən olan Yadigar İsrafil bəylə (bəzi mənbələrdə İsrafil bəy Məhəmməd, bəzilərinə Yadigar İsrafil göstərilir) bağlanan müqavilə çox maraqlı bir tarixi sənəddir. Həmin müqavilə: "Oktyabrın 1-də, 1938-ci ildə Varşavada həmin müqavilə Hərbi İşlər Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən çıxış edən şəxsi Büronun şefi polkovnik Marian-Adam Szeplə və pan Yadigar İsrafil bəy arasında bağlanıb:

"&1. 4 maddə. &2 əsasında Reçpospolitayanın Prezidentinin 12 mart 1937-ci il tarixli, zabitlərin Hərbi qulluğu haqqında əmrinə əsasən (Dr. R.P. Müq.N20) 9 sentyabr 1937-ci ilin əmrinə əsasən (Əsasnamə 128 \ və 13\$ HUN) Reçpolitayanın Prezidentinin əmrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır və 1 oktyabr 1938-ci ildən Yadigar İsrafil bəy orduya qulluğa süvari Korpusunda zabit-mayor rütbəsinə qəbul edilir. Gələcəkdə müqaviləyə əsasən kontraktlı (müqaviləli) zabit adlanan Yadigar İsrafil bəy ordunun bütün əmrlərinə riayət etməli və zabitə aid bütün vəzifələri yerinə yetirməlidir. Bu müqavilə bir ay ərzində sınaq kimi bağlanıb və pozula bilər. Həmin hadisə baş verməzsə, hesab etmək olar ki, bu müqavilə müəyyən olunmuş vaxta qədər bağlanmışdır.

Müqaviləli zabit maddə 4, &3. Dekretə əsasən vətəndaşlıq hüququnu əldə etməkdən məhrumdur. &2. Müqaviləli zabit evlənmə və kəbin kəsilməni yalnız Hərbi Nazirin icazəsi ilə qəbul edə bilər.

&3. Müqaviləli zabit daimi qulluqda olan eyni rütbəli zabitlərlə mükafatlandırılır.

&4. Öz hərbi fəaliyyəti ilə xəstəliyinə görə məşğul ola bilmədiyi halda, üç ay ərzində məvəcibini ala bilər. Üç ay ərzində öz fəaliyyətinə qayıtmadığı halda müqavilə ləğv olunur.

&5. Müqavilə zabiti istirahət etmək, mülalicə olunmaq və rütbəsinə aid hüquqlara malikdir.

&6. Rütbənin artırılması yeni müqavilə əsasında həyata keçirilir.

&7. Səhhəti imkan vermədikdə müqavilə zabiti təqaüd ala bilər. Müqavilə zabitinin ölüm hadisəsi ilə bağlı ailəsinin, dul arvadının məvəciblə təmin olunması müqaviləyə əsasən nəzərdə tutulub.

&8. M. Üqavilə zabitlərinə geyim tələblərinə görə də nəzərdə tutulmuş məbləğ verilə bilər.

&9. Müqavilənin ləğv olunması ilə tərəflər 6 həftə əvvəl ilin sonuncu rübündə həyata keçirib bilər. Müqavilənin pozulması aşağıdakı səbəblərdən ləğv oluna bilər:

a) Həkim və nəzarət komissiyası tərəfindən şəxsin xidmətə yaramaması haqqında qərar nəticəsində; b) Göstərilən xidmətdə yararsız olması nəticəsində bunu iki tərəfin rəyi təsdiqlədikdə

Müəyyən vacib səbəblərə görə hər iki tərəf müqaviləni poza bilər, bu haqda iki həftə ərzində səbəblər göstərilməlidir.

&10. Müqavilənin pozulduğu halda, müqavilə zabiti vaxtında aldığı məbləğləri qaytarmalıdır.

& 11. Mübahisələr yaranarsa, məhkəmə vasitəsi ilə onları həll etmək olar.

&12. Bağlanan müqavilə üç nüsxədədir; birini müqavilə zabiti alır, 2-cisi kadrlar şöbəsində qalır, 3-cüsü isə iqtisadi şöbəyə göndərilir.

*HİN-nin Nazirinin adından
Kadrlar şöbəsinin rəisi:*

Polkovnik Xilevski

*Bəy Yedigər İsrəfil
Bəy Yedigər İsrəfilin
imzasının həqiqi olmasını
təsdiqləyirəm:
Polkun rəhbəri - polkovnik
Krulitski
19.X.1938" (60, v.3-4).*

Mayor İsrəfil bəy Yedigərovun şəxsi vərəqəsində belə məlumatlar vardır: "Adı, soyadı - Yedigərov İsrəfil bəy; Rütbəsi - mayor; sonuncu iş yeri - 1921-ci il, Rus ordusunda podpolkovnik (1917-ci ildən); Dini və milləti - müsəlman, gürcü (sənəddə belə səhv olaraq göstərilmişdir - red.); anadan olan il - 20 avqust, 1888-ci il, Tiflis, Gürcüstan; ailə vəziyyəti - evli, 1 uşağı var; hərbi təhsili - kadet korpusu, Petroqrاد; ixtisası -ixtisaslı zabit; xarici dil bilməsi - rus, türk; ölkələri bilməsi -Rusiya, İran, Türkiyə, Qafqaz; Polşa ordusunda hazırlaşdırılıb ordu keçib; ordu - rus -gürcü; dəstənin adı - süvari; orduya daxil olduğu il - 1908" (60, v. 24).

Mayor İsrəfil bəy Yedigər 1924-cü ildə Polşa ordusuna qəbulu zamanı yazdığı tərcümeyi-halda özünün Gürcüstanın Tiflis şəhərində 1888-ci ilin avqustun 7-də doğulduğunu göstərir. 1898-ci ildə, 10 yaşında olarkən o,

Tiflisdəki Kadetlər korpusuna oxumağa göndərilir. 1910-cu ilin avqustunda I kateqoriyalı korpusu tamamlayaraq, II çar Nikolayın Nijeqoroddakı 17 sayılı polkunda pod-poruçik rütbəsini alır. 1911-ci ildə çarın icazəsi ilə Ədilə xanım Atabəyova - Koblanskaya ilə evlənir. 1912-ci ildə oğlu Ənvər dünyaya gəlir. 1913-cü ildə poruçik rütbəsini alır. I Dünya müharibəsində tabeliyində olan polkla Varşava yaxınlığında olur. Arada qospitalda müalicə aldıqdan sonra 2-ci eskadrona başçılıq edir. 1915-ci ilin yanvarında Qafqaz-Türk cəbhəsinə göndərilir. 1915-ci ildə ona qərargah-rotmistr rütbəsi verilir. Bir müddət sonra Odessa ətrafına köçürülür və Bolqarıstana desant üçün hazırlığa başlayır. Lakin sonradan fars körfəzinə -ingilislərə köməyə göndərilir. 1916-cı ilin noyabrında rotmistr rütbəsini alaraq Qafqaz-tatar süvari diviziyasına köçürülür və rumın cəbhəsinə göndərilir. 1917-ci ilin yanvarında podpolkovnik rütbəsi alaraq Qafqaza diviziya rəisi təyin olunur və 2-ci tatar polkunun ehtiyat briqadasını təşkil etmək tapşırığını alır. 1917-ci ilin sonunadək orduda qalır və sonra tərxis olunub öz malikanəsinə qayıdır. 1918-ci ilin dekabrında gürcülərin ordusunda cəbhədə Ennənistanə qarşı döyüşür. 1919-cu ildə ordudan uzaqlaşır və öz kəndində yaşayır. 1921-ci ildə fevralda Sovet Rusiyası ilə müharibə başlanarkən orduya cəlb edilir və tatar partizanları dəstəsinə başçılıq edir. Həmin ilin martında döyüşlərdə məğlub olurlar və Konstantinopola köçürülürlər. Burada ağır maddi durumda qalır. Məcbur olub fransız-ingilis işğal ordusunda dəmirçilik edir 1922-ci ilin noyabrında Polşaya gedənə qədər həmin işdə çalışır. 1922-ci ilin sentyabrında isə o, 4 il əvvəl həyat yoldaşından ayrıldığından Züleyxa xanım ilə evlənir. Polşaya gələrkən onu zabitlər məktəbinə - gürcü zabitləri üçün təşkil edilmiş mərkəzə göndərilir. Məktəbi bitirdikdən sonra Qrudjonda təhsilini davam etdirməyə göndərilir və 1924-cü ilin oktyabrın 10-da tamamlayır" (60, v. - 10, 11, 12).

Arxiv sənədlərində İsrafil bəy haqqında məlumatlar çoxdur. polşanın Qrodno şəhərində 29-cu piyada diviziyada xidmət edən İsrafil bəy Azərbaycanın bolşevik işğalından sonra Türkiyəyə sığınmış, buradan isə Polşaya keçmiş, orduda xidmət başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan legionerlərinin döyüşlərində iştirak edən İsrafil bəy 1943-cü ildə Berlində keçirilən Milli Azərbaycan Qurultayında çox diqqətli bir çıxış etmişdi. O, demişdi: "Əziz qardaşlar! Öz xalqının vətən azadlığı uğrunda mübarizə tarixini bilməyənlər, atasını tanımayan cocuqlara bənzərlər. ... Xalqımızda bolşeviklərə qarşı nifrət və bərkənənlik hissləri o qədər böyük olmuşdur ki, bunun nəticəsində 20 il içərisində - yəni 1920-1940-cı illər arasında 40-dan çox qanlı üsyanlar baş vermişdir.

Bolşeviklərin ölkəmizi şərəfsizləndirdiklərinə, ailələrimizi dağıtdıqlarına, səfərbərliyə alaraq Almaniyaya qarşı etdiklərinə və Azərbaycanın ən yaxşı oğullarını güllələdiklərinə bizim xalq soyuqqanlıqla baxa bilməz" (50, s. 170-171).

İkinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Amerika-İngilis qoşunları legionerləri sovet ordusuna təhvil verməyə başladılar. Bu zaman tanınmış azərbaycanlı zabit albay İsrafil bəy əsl hünər və əsgərlərinə sədaqət nümunəsi göstərdi. Belə ki müttəfiq orduların rəhbərliyi İsrafil bəyin yox, onun əsgərlərinin sovetlərə təhvil veriləcəyini bildirdikdə cəsur zabit demişdi: "Mən yaşadığım müddətdə heç bir qüvvət mənim başçılığım altında olanları barbar bir rejimə təslim edə bilməz. Ya hamımız bərabər hüriyyətə qovuşuruq, yaxud da bərabər ölürük!" Mənim birliyini əsir vətənimizin hüriyyəti uğrunda çarpışmış və gözlərimin önündə on minlərlə qurban vermiş olan azərbaycanlılardan təşkil olunub. Mən bir komandan olaraq onları yalnız başına kommunistlərin qanlı xəncərinə necə təslim edə bilərəm? Mən heç bir zaman övladlarımı yalnız buraxmaram. Onlarla bərabər ölmək mənim üçün ən böyük bir şərəfdir" (50, s. 18).

İngiltərə-Amerika qoşunlar İsrafil bəyi sovetlərə təslim etdilər. Sovetlərdə İsrafil bəyi "vətən xaini" adı ilə güllələdilər. İsrafil bəyin digər bir qardaşı isə Amerikaya getmiş, Nyu-York yaxınlığındakı Nevada şəhərində yaşamışdır.

Qeyd edək ki, İsrafil bəyin həyat yoldaşı Fatma xanımın vəfatı ilə əlaqədar M. Ə. Rəsulzadənin Baş redaktoru olan "Qurtuluş" jurnalında da məlumat çap edilmişdi. 1937-ci ildə rəhmətə gedən bu xanıma yalnız azərbaycanlıların deyil, eləcə də bütün qafqazlıların xüsusi hörməti olduğu göstərilirdi. Bildirilirdi ki, Fatma xanım ana babasının olduğu Varşavadan kənarda olan Slonimə aparılmış və orada dəfn edilmişdir. Tabutun üzərinə isə üç rəngli Azərbaycan bayrağını əks etdirən əklil də qoyulmuşdu.

Polşanın Hərbi Qüvvələr Arxivində tanınmış Azərbaycan zabiti, 1920-ci ildə Gəncə üsyanına başçılıq etmiş polkovnik *Cahangir bəy Kazımoğlu* haqqında da məlumatlar vardır. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun qurulmasında yaxından iştirak etmiş C. Kazımoğlu həmin illərdə 3-cü Gəncə alayının komandiri olmuşdur. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra mayın 25-dən iyunun 4-dək Gəncə üsyanına başçılıq etmiş, müvəqqəti olaraq sovet hakimiyyətini devirmişdir.

Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra o, Türkiyəyə getmiş, hərbi sahədə çalışmışdır. Bir müddət sonra Polşaya getmiş, bu ölkənin ordusunda müqavilə əsasında xidmətə başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsində Azərbaycan legionunun təşkilatçılarından olmuş, tabur komandiri kimi döyüşlərdə iştirak etmişdir. Uğurlu döyüş əməliyyatlarına görə o, Azərbaycan legionunun ordeni ilə də təltif edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra əvvəlcə İtaliyada, sonradan isə Türkiyədə yaşamışdır. 1955-ci ilin yanvarın 17-də Almaniyada bir qadın tərəfindən bileti alınmaqla təyyarə ilə dəvət edilmiş və elə həmin görüşdə o, müəmmalı şəkildə vəfat etmişdir. Mətbuatda onun ölümünün sovet hökumətinin sifarişi olduğu göstərilirdi.

Polşanın Hərbi Qüvvələrinin Mərkəzi Arxivindəki sənədlərdə qeyd olunur ki, (60, v. 1-2-3) Cahangir bəy Kazımoğlu 1885-ci ilin martın 15-də Azərbaycan Respublikasının Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Müsəlman dininə mənsubdur. 8 sinifli gimnaziyanı bitirmişdir. Türk və rus dillərini bilir. İlk dəfə olaraq 1902-ci ilin yanvarın 5-də orduya daxil olmuşdur. 1918-ci ilin dekabrın 25-dək xidmətdə olmuş, həmin vaxtdan isə Azərbaycan ordusunda xidmətə başlamışdır. Döyüşlərdə bir dəfə yaralanmış, iki dəfə kontuziya olmuşdur.

Arxiv sənədlərində Cahangir bəyin hərbi fəaliyyəti belə ardıcılıqla göstərilmişdir: 5.I. 1902 - Rus ordusuna qəbul olunub. 15.VIII. 1905 - Xorunji rütbəsini alıb. 06. VIII. 1907 ~Podporuçik rütbəsini alıb. 06. VIII. 1910 - Poruçik. 06. VIII 1914 - Ştabkapitan. 15.VII. 1915 - kapitan. 10.VI. 1917 Podpolkovnik. 25.XII.1918 - 3 azərbaycan ordusunun Azərbaycanda başçısı. 20.III.1920 - Polkovnik. 03.VI 1920 -Mühacirətdə, bolşeviklərin işğalından sonra. 16.VI. 1923 - Polşada. 2, 2\1 ay ay - Batalyonun başçısı. 7, 2\1 ay -Müqaviləli Zabitlər Məktəbinin dinləyicisi. 3 ay - Ştab zabitbri kursu. 01.VIII. 1924 - 63-cü piyada polkuna keçirilib. 3, 2\1 ay - 63-cü piyada polkunda tələbə. 15. XI. 1924 -66-cı piyada polkuna keçirilir. 21,2\1 ay - 66-cı piyada polkunda dinləyici. 79, 2\1 ay - 36-cı piyada polkunun dispisiyasında. 14. IV. 1931 - D.O.K. I-ə keçirilir. 78, 2\1-O.K.I Başçısının dispozisiyasında. 26.X. 1937 - 26-cı piyada diviziyasına keçirilir. 7.8.1939 - Keçirilir Varşavanın ON Briqadasına" (60, v.4-5).

Əlavə edək ki, Polşa Sovet İttifaqı və Almaniya tərəfindən işğal edildikdən sonra Cahangir bəy sovet rejiminə qarşı mübarizəsini dayandırmadı. 1943-cü ildə Berlində keçirilən Milli Azərbaycan Qurultayını açmaq şərəfi də məhz ona nəsisib oldu. Sürəklı alqışlar altında qurultayı açan C. Kazımoğlu demişdi: "Yurddaşlarım! Azərbaycanın azadlığı və istiqlalı uğrunda bundan 23 il əvvəl bolşevik istilaçılara qarşı mübarizəyə girən və mübarək vətənin hər qarış torpağını qanı ilə boyayan Milli Azərbaycan Ordusunun köhnə bir zabiti olaraq mən, o ordunun davamçıları olan qəhrəman legionerlərimizin nümayəndələrini salamlamaqdan böyük bir zövq duyuram. Azərbaycan xalqı bir çox dəfələr öz milli hüququnu silahla müdafiə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Cavad xanın milli istiqlal uğrunda qəhrəman mübarizəsi, bolşevizmə qarşı edilən Gəncə, Şəki, Zaqatala, Qarabağ üsyanları və digər bir çox silahlı çıxışlar azadlıq yolunda aparılan bu mübarizələrin parlaq nümunələridir". (50, s. 163).

Polşanın hərbi arxivlərində azərbaycanlı zabit *Hüseynqulu xan Xoyski* haqqında isə aşağıdakı məlumatlar vardır:

"Adı, soyadı, rütbəsi - Hüseynqulu xan, Xoyski, polkovnik.

Anadan olduğu il - 22 sentyabr 1871.

Anadan olduğu yer - Gəncə.

Ölkə - Azərbaycan.

Dini mənşəyi - Müsəlman.

Milliyyəti - Azərbaycanlı.

Valideynlərinin soyadı - İsgəndər xan Çoropan Zeynal.

Ailə vəziyyəti - Evli.

Arvadının soyadı - Ziyat Xan.

Uşaqlarının adı və anadan olan il - Valiye - 17.XI.905, İsgəndər- 15. IV.907,
Sima- 18. III. 911, Zahid - 06.XI. 19.

Təhsil - Kadetlər korpusu.

Polyak ordusuna daxil olan il - 10.III.1924.

Xarici orduya daxil olan il - 15.VIII.1989.

Hərbi təhsil - Süvari zabitlər məktəbi. Yelizavetpolda ştab zabitləri üçün kurslar.

Dilləri bilməsi - yazılı - fars, türk, rus.

Şifahi - fars, türk, rus.

Ölkələri bilməsi - İran, Türkiyə, Rusiya.

01.XI.1918-Cİ ilə qədər hesablanmış hərbi qulluğunun stajı - 29 il, 2 ay, 15gün". (60,v.21).

Qeyd edək ki, digər azərbaycanlı zabit *Vəli bəy Yedigər* isə 1932-ci ildə Polşa Silahlı Qüvvələrinin Ali Hərbi akademiyasını bitirmişdi. İkinci Dünya müharibəsi illərində -Xalq Ordusunun (Armiya Krayova) tərkibində süvari briqadanın qərargah rəisi və Lyubesk süvari alayının komandiri kimi hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdi. Polşada Tatar süvari alaylarının tarixindən bəhs edən kitabçanın (Varşava, 1925) və 1956-cı ildə Londonda çap olunmuş "Xalq ordusu tərkibindəki süvarilər" tədqimatının müəllifidir. O, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Argentinaya mühacirət etmiş, buradakı Xalq Ordusu döyüşçüləri mühacirət hərəkatının başçısı olmuşdu. Argentinada vəfat edən Vəlibəy Yedigərin nəşi 1991-ci ildə qohumları və dostları tərəfindən Polşaya gətirilərək Varşavadakı Tatar qəbiristanlığında dəfn edilib (26).

Qeyd edək ki, Polşa ordusundakı qafqazlılara, o cümlədən, azərbaycanlılara xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu, yalnız maddi təminatla bağlı deyildi, eyni zamanda onların dini, adət-ənənələrinə də sayğı ilə yanaşmaqda özünü göstərirdi.

Marşal Pilsudskinin müvafiq əmrlərinin birində göstərilirdi: "Hərbi əmrlər kitabından. Çıxarış: N13\32. Müsəlmanlar-onların ibadətləri. Orduda dini ibadətlər - əmrə əlavə.

- Müsəlman dininə mənsub əsgərlər, öz dini bayramlarında məşğələdən və dərslərdən azad olunmalıdırlar. Məscid olan qarnizonlarda əsgərləri hər beşinci gün saat 11-14-də namaza getmək üçün dərslərdən azad etmək lazımdır.

Hərbi Nazir

Y. Pilsudski

Polşanın marşalı" (60, v. 5).

Bundan əlavə, 1928-ci ildə Polşa hökuməti rəhbərliyinin göstərişi ilə Varşava şəhərində məscid tikilməsi də qərara alınmışdı. "Varşavada Məscid Tikilmə Komitəsi"nin Nizamnaməsindən olan çıxarışda isə bu sözlər yazılmışdı: "&1. Yaradılmış cəmiyyət "Varşavada Məscidin Tikilməsi Komitəsi" adını daşıyacaq. Onun fəaliyyəti bütün Reçrospolita keçiriləcək. Cəmiyyətin hüquqlarının qorunmasına riayət edilməlidir. Komitənin yerləşdiyi yer Varşavadadır".

Faktlardan məlum olur ki, azərbaycanlı hərbiçilərə Polşa ordusunda və bütövlükdə ölkə ərazisində böyük diqqət və hörmətlə yanaşılırdı. Bu da həmin zabitlərin Polşa ordusunda qalmasına və həm də könüllü olaraq xidmət göstərməsinə şərait yaradırdı.

VII FƏSİL

Varşavada "Prometey" klubunun keçirdiyi "Dil Qurultayı". Sovet İttifaqında aparılan ruslaşdırma siyasətinə mühacirlərin etirazı

"Prometey" klubuna daxil olan millətlərin nümayəndələrini narahat edən problemlərdən biri də Moskvanın on illər idi ki, davam etdirdiyi ruslaşdırma siyasəti idi. Rusiya əsarətində saxladığı xalqların doğma dilini məhv edir, amansız bir rejimlə onları ruslaşdırdı. Moskvanın yürütdüyü bu siyasət ayrı-ayrı mühacirət mətbuatı orqanlarında öz əksini tapır və ciddi tənqid edilirdi. Bu problemi dünya və Avropa ictimaiyyətinə çatdırmaq, Sovetlər Birliyinin yürütdüyü siyasəti ifşa etmək üçün ayrıca bir qurultayın keçirilməsi işinə başlanıldı. 1936-cı ilin mayın 31-dən iyunun 1-dək Varşavada ikigünlük "Dil Qurultayı" keçirildi. Qurultayda aşağıdakı bölgələrin nümayəndələri iştirak edirdilər: Azərbaycan, Belorusiya, Gürcüstan, İdil-Ural, İnquriya, Kareliya, Komi, Krım, Kuban, Şimali Qafqaz, Türkünstan və Ukrayna(174,s. 20).

Qurultay Varşavadakı "Ü.M.C.A."-nın binasında mayın 31-də saat 11-də öz işinə başladı. Qurultayın açılışında çoxsaylı qonaqlar, Polşa və xarici ölkə mətbuatının nümayəndələri iştirak edirdi. Qonaqlar arasında aşağıdakı nüfuzlu şəxslər vardı: nazir L. Vasilevski, Varşava Şərq İnstitutunun direktoru, senator S. Sedlitski, Krım Milli Mərkəzinin sədri C. Seyidəhməd, Ali Məhkəmənin prokuroru O. Nayman Mirzə Kriçinski, redaktor V. Bonçkoyski, Varşava Universitetinin professoru, doktor S.Ponyatovski, professor Potoski, Polşa Ədəbiyyat Akademiyasının üzvləri K. Stokovski, Boy-Jelenski və b.

Qurultayı "Prometey" klubunun sədri, professor R. Smal-Stotski açaraq, toplantının məqsəd və vəzifələri haqqında qısa məlumat verdi. Sonra təbrik çıxışları oldu.

İlkin olaraq danışan senator Sedlitski ümuminsanlığın azadlıq uğrundakı mübarizəsini geniş əsaslandırıldıqdan sonra qeyd etdi ki, "Prometey" xalqları yalnız öz xoşbəxtlikləri üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin xeyrinə və şərəfinə çalışırlar. Sedliçski çıxışının sonunda Polşa hökuməti adından qurultayı təbrik etdi.

Sonra professor S. Ponyatovski çıxış etdi. İxtisasca etnoqraf olan, tam şəkildə elmi obyektivlik və Prometey xalqlarına rəğbətlə çıxışını quran Ponyatovski sovet dövlətinin milli siyasətinin elmə zidd əsaslarını aydınlaşdırdıqdan sonra məhkəmə əminliklə bildirdi ki, dil sahəsində yalana söykənən bu nəzəriyyə də uğursuzluğa düşür olacaq.

Gənc Polşa şərqşünasları tərəfindən qurultayı salamlayan "Vosxod" jurnalının redaktoru V. Bonçkovski Prometey ideyalarının Polşa üçün əhəmiyyətindən danışdıqdan sonra, bu ideyaların həyata keçməsi üçün uğurlar arzuladı. Prokuror O. Nayman Mirzə Kriçinski isə qurultayı "Polşa Tatarları İttifaqı" və "Varşava Müsəlman İcması" adından salamladı. Ukrayna elmi dairələri adından isə professor Pototski qurultaya xoş arzularını bildirdi.

Qurultayı salamladıqdan sonra nazir L. Vasilevski "Dünya müharibəsi ərəfəsində Polşanın ruslaşdırmaya qarşı mübarizəsi" mövzusunda geniş və məzmunlu çıxış etdi. Qurultay iştirakçıları nazir Vasilevskinin çıxışını gurultulu və ardıcalsız alqışlarla qarşıladılar. Bu məruzə ilə qurultayın birinci hissəsi başa çatdı. (174, s.20-21).

Gündüz saat 16.00-da Qurultay öz işinə başladı. Ayrı-ayrı bölmələrin nümayəndələri sovet dövlətinin dil siyasəti əleyhinə referatlarla çıxış etdilər. 5 saata qədər oxunan referatlarla yanaşı qurultay iştirakçılarına illüstrasiya və faktlarla zəngin olan materiallar təqdim edildi. Hər bir referat Sovet hökumətinin əleyhinə bir ittiham aktı idi. Bundan əlavə, Moldoviyada rumın dilinin təqibi ilə bağlı olduqca maraqlı referat təqdim edildi.

Qurultayda Azərbaycan nümayəndələri adından, tanınmış mütəfəkkir, M. Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşı *Mirzə Bala Məmmədzadə* çıxış etdi. O, dedi: "Möhtərəm Qurultay nümayəndələri! Hörmətli qonaqlar! Millətlərin oyanış, yüksəliş və düşüş tarixləri göstərir ki, Milli xüsusiyyətlərini və Milli kulturlərini qoruyub yaşatmağa müvəffəq olan hər millət gec-tez müstəqil milli bir dövlət qurmağa namizəddir. Milli xüsusiyyətlərini və Milli kulturlərini itirmiş olan millətlər, milli mənlklərini və ilham alacaq milli qaynaqlarını daha itirmişlər deməkdir. Bu kimi millətlərin gələcəyi yoxdur. Onlara ölmüş nəzəri ilə baxmaq lazımdır. Milli xüsusiyyət və milli kultürün başında isə milli dil gəlir. Milli dilin milli varlığı qorumasında rolu həlledicidir

Bu cəhəti çox gözəl anlayan qızıl Moskva əsarətində saxladığı başqa millətlər kimi Azərbaycanı da istila edər-etməz 6-7 əsrlik qoca ədəbiyyata malik olan ədəbi Azərbaycan türkcəsini məhv etməkdədir: 1. - Bunun üçün Moskva müxtəlif yollara əl atmışdır. Qızıl Moskva ilk öncə Türkistanda, Şimali Qafqazda və başqa yerlərdə etdiyi kimi Azərbaycanı kiçik qəbilələrə və orta q dili də məhəlli qəbilə dillərinə parçalamaq istədi. Azərbaycanı çoxmillətli bir məmləkət deyə elan etdi. Azərbaycana yavaş-yavaş göndərilən rus "elmi rəhbərləri" "türkləşmiş əski millətlər" aramağa başladılar. Fəqət bundan özləri üçün müsbət bir nəticə əldə edə bilmədilər. Doğrudur, tatlara, talışlara və dildən, yazıdan məhrum digər müsəlman əhaliyə ayrıca əlifba, yazı, qrammatika meydana gətirdilər. Hətta Azərbaycanda yaşayan türküstanlı və İdil-Ural türklərini Azərbaycan məktəblərinə buraxmadılar. Onlara məxsus da ayrı-ayrı məktəb, teatro, mətbuat və s. təsis edərək bunların hamısını

rus dili vasitəsilə bir-birinə Rusiyaya bağlamaq istədilər. Fəqət bütün bu şeytani tədbirlərlə Azərbaycan milli vücudunun parçalanmasına müvəffəq ola bilmədilər.

Yerləşmiş, sayları 5-10 min olmayan rusların və başqa islam olmayan millətlərin belə çoxdan türkləşmiş olduğu bir məmləkətdə türk və müsəlman qəbilələrin 80% nisbətini türk təşkil edən bir dəniz içərisində ruslaşacaqlarını ümid etmək əbəsdə. Xüsusən də bunları irq, tarix, kultür, ənənə, din, yurd və müqəddərat birliyi ilə ortaq tarixi düşmən bir-birinə bağlamaqdadır (179, s. 11).

M. B. Məmməd zadə qurultaydakı çıxışında çox maraqlı məqamlara toxunmuşdur. Göstərmişdir ki, Azərbaycan türkünü qəbilələrə ayırmaq mümkün olmadığı kimi Azərbaycan ədəbi türkcəsini də şivələrə parçalamaq əbəsdə. Çünki əsas ünsürü və təşəkkülü etibarını ilə oğuz-türkmən zümrəsinə daxil olan bu dil məlum tarixi səbəblərlə ərəb və fars dillərindən mütəəssir olaraq inkişaf etmiş, Osmanlı dövlətinin təşəkkülündən əsrlərlə sonralara qədər belə Yaxın Şərqdə Yeganə ədəbi türkcə olaraq qalmışdır. M. B. Məmməd zadə çıxışında bildirdi: "Osmanlı ədəbi türkcəsinin təşəkkülündən sonra belə inkişafında davam edən və Füzuli kimi yüksək ədəbi simaların işləyib incələtdiyi bu dil, yayıldığı coğrafi sahə etibarını ilə, Osmanlı ədəbi türkcəsi ilə Türkünstanı ədəbi cığatay türkcəsi arasında daima vasitəçi rolunu oynamış və bu dillərlə və bu zümrələrə daxil Kırım və İdil-Ural türkcələri ilə yaxınlaşmaqda davam etmişdir. Xüsusən, XIX əsrin sonlarına doğru Kırımlı böyük İsmayıl bəyin açdığı "dildə birlik" hərəkatı sayəsində digər türkcələrlə də çox yaxınlaşan Azəri türkcəsi, bütün türk dünyasında anlaşılan ortaq ədəbi türkcə mahiyyətini açmışdır" (179, s. 11-13).

M. B. Məmməd zadə qurultaydakı çıxışında maraqlı məqamlara toxunurdu. Qeyd edirdi ki, XIII, XIV, XV və XVI əsrlərdə Həsənoğlu, Nəsimi, Həbib, Füzuli, Xətai kimi böyük Azərbaycan şairlərinin sayəsində yüksək ədəbi dil şəklinə düşən yalnız Qafqazda deyil, eləcə milyonlarca Azəri Türkünün anlaşılmaqdan danışdığı bu dili bolşeviklər az qala qəbilə dillərinə aid etmişlər. M. B. Məmməd zadə tənqid edirdi ki, "Qızıl rus istila ordusunun süngüləri üzərində Azərbaycana gələn rus elmi rəhbərləri" Romanovların ədəbi ruscasını bütün qısqançlıqları ilə qoruduqları halda, Azərbaycan ədəbi türkcəsini milliyyətçilik və müsavətçiliği tərənnüm edən və feodalizm-kapitalizm dövrlərinin ideologiyasını yaşadan bir dil olduğunu vurğulayıb ortadan qaldırırlar.

M. B. Məmməd zadə qeyd edirdi ki, bolşeviklər eyni ssenarini az əvvəl Şimali Qafqazda "sınaqdan çıxardılar". Burada onlar ümumi dili məhv etdikdən sonra qəbilə dillərinə üstünlük verdilər. Məqsədləri isə bir qədər sonra o dilləri də məhv etmək və yalnız rus dilinin hegemonluğunu təmin etməkdir. Çünki İdil-Ural ilə ümumi ədəbi türkcəni aradan qaldırırdıqdan sonra ruslaşmış qarqonlardan ibarət bir küçə dilini rəsmiləşdirirdilər. Məruzəçi göstərirdi ki, Azərbaycan ədəbi dilini də təxminən eyni sistemə salmaq istəyirlər. Bundan ötrü

isə ədəbi dili yaşadan şair, ədib, jurnalist, müəllim, elm adamları kimi milli ziyalı kadrlarını işdən çıxarırdılar, çoxlarını isə sürgünə göndərirdilər. Bolşeviklər bundan sonra məhv edilən ədəbi dilin yerinə, "proletar dili"nin vacibliyini qəbul edirdilər. Milli ziyalılarımızı tərcüməçilər kadrosu" ilə əvəz edən bolşeviklər bunula bir məqsəd güdürdülər: hər şeyi ruscadan tərcümə etməklə, Azərbaycanda "içi sosializm, üzü millət" bir proletar mədəniyyəti yaratmaq!

M. B. Məmmədzadənin çıxışında maraqlı məqamlar çox idi. O, göstərirdi ki, bolşeviklərin ədəbi dilimizi məhv etmək siyasəti bütün türklərin yaşadığı bölgələri əhatə etmişdir. Belə ki, Türkünstanda orta q ədəbi türkcənin yerinə özbək, qazax, qaraqalpaq və qırğızların şivələrinə ədəbi dil mahiyyəti verilmişdir. Kırmıda isə Qaspirallı İsmayıl bəylərin işlətdiyi ədəbi türkcənin yerinə, sahilboyu, orta və şimali olmaqla üç "ədəbi dil" təsis edilmişdir. Eyni proses İdil-Uralda da aparılmışdır. Burada isə tatar, başqırd dillərinə rəsmiyyət verilmiş, orta q ədəbi dil məhv edilmişdir. Beləcə, imperialist Moskva Rusiyada yaşayan türklər üçün onlarla "ədəbi türkcə" meydana gətirmişdir. Ən ziyanlısı o idi ki, bolşeviklər bu dilləri türkcə orta q istilahlardan təmizləyərək onların yerinə rusca istilahlər işlədilməsinə göstəriş vermişdilər. Aparılan bu siyasət nəticəsində fizika, anatomiya, biologiya, riyaziyyat, tarix, kimya, coğrafiya, ədəbiyyat kimi elmi-fənn kitablarındakı istilahların az qala yüzdə yetmişini rus sözləri təşkil edirdi. Maraqlıdır ki, bolşeviklər türkcə sözlərin işlədilməsinə isə "pantürkizm damğası" adını vururdular. Eyni zamanda qeyd olunurdu ki, türk dilinə mənsub ölkələrin məktəblərində rus dilinin tədrisi 12 saatdan 25-30 saata qaldırılmışdır.

Məlumdur ki, 1918-ci ildə Şimali Qafqazın istiqlalını elan edən Milli Konqres kumik türkcəsini ümumi dövlət olaraq qəbul etmiş və Şimali Qafqazın Adıgey-Çərkəz, Osetin kirmi türk olmayanlar belə, ana dilində açılacaq məktəblərdə kumikcanın bir dil kimi oxunmasını və ali məktəblərdə isə tədrisin kumik türkcəsində aparılmasını qərarlaşdırmışdı.

Lakin 1920-ci ilin bolşevik istilasından sonra Moskva Şimali Qafqazda orta q dövlət dilini ləğv edərək, onun yerinə qəbilə dillərinə rəsmiyyət vermiş, hər dilə uyğun əlifba yaratmış, mətbuat və nəşriyyat formalaşdırmışdır. Buna müvafiq olaraq Moskva həmin dilləri sonradan ayrı-ayrılıqda ruslaşdırmağa başlamış, rus dilini isə "birləşdirici ümumi dil" formasında tətbiq etmişdir.

Qeyd edək ki, M. B. Məmmədzadənin Qurultaydakı çıxışında qaldırdığı problemlərə diqqətlə yanaşılmışdı.

Təmsilçilərin referatları oxumasından və çıxışlardan sonra Qurultay Sovet Rusiyasının dil siyasətini tənqid edən bəyannamənin hazırlanmasını qərara aldı. Qurultayın Rəyasət Heyəti mətnin hazırlanması üçün redaksiya komissiyasını seçdi. Bununla da Qurultayın birinci günü başa çatdı.

Qurultayın ikinci günü səhər və axşam iclaslarında ancaq bəyanatların müzakirəsi oldu və bu müzakirələr nəticəsində Millətlər Cəmiyyətinə müraciətin yazılı mətni qəbul edildi. Azərbaycan təmsilçilərinin bir təklifi ilə razılaşırdı ki: yəni qurultayda qəbul edilən bəyanatların mətni həm də fransızca Millətlər Cəmiyyətinə təqdim olunsun.

Qurultayın qəbul etdiyi bəyanat aşağıdakı məzmununda idi: "Sovetlər İttifaqı daxilində yaşayan, rus olmayan millətlərin dillərini tədqiqlə məşğul olanların birinci dil Qurultayı, 1936-cı ilin 31 may və 1 iyununda Varşavada keçirilən toplantısında belə qərara alınmışdır:

1) 1926-cı ildən başlayaraq rus-bolşevik partiyası öz təşkilatları vasitəsi ilə ilk öncə Azərbaycan, Belorusiya, Gürcüstan, İdil-Ural, İncəriya, Kareliya, Komi, Krım, Kuban, Şimali Qafqasya, Türküstan, Ukrayna (və bununla yanaşı Moldoviya Respublikasında rumin, polyak və s.) kimi millətlər olmaqla bütün rus olmayan millətlərin dillərini sistemətik surətdə ruslaşdırmağa başlamışdır.

2) Kommunist Partiyasının Baş katibi Stalinin Kommunist Partiyasının XVI Qurultayında dediyinə görə bu dil siyasətinin dayanacağı son nöqtə budur: proletariat bütün dünyada qalib olduqdan sonra bütün kultürləri, tək, müstərak dilli, tək və ortağ bir kultür halına gətirmək.

3) Son illərdə baş verən hadisələr bolşeviklərin bütün dünyada qalib olmaq ümidini qırıldığından Kommunist Partiyası rus dilini, Lenin dili, proletariya və Oktyabr inqilabı dili elan etməklə, tək ortağ dil fikrini Sovetlər İttifaqı hüduqları daxilində təhəqqüq etdirməyə çalışdı.

Bunun icrası, yəni rus olmayan millətlərin dillərini ruslaşdırmaq üçün Kommunist Partiyası bütün ittifaqa məxsus olmaq üzrə yeni bir dil bilgisi ortalığa qoyaraq öz dilçilərini "Təhəqqüq etdirilmiş bu günkü dilləri birləşdirmə işinin asanlaşdırılması və sürətləndirilməsi üçün dil yaradıcılığı texnikasının tədqiqi" ("Dillərin mənşəyi" - N. Y.) kimi bir məqsəd ətrafında çalışmağa sövq etdi.

Kommunist Partiyasının ancağ sözdə mövcud milli Cümhuriyyətlərin pərdəsi arxasında qalmaqla keçmiş çarlığın tətbiq etdiyi ruslaşdırma siyasəti yoluna dönməklə, eyni zamanda partiya dövlət aparatından istifadə edərək, ən amansız üsulları tətbiqlə ruslaşdırma işini son dərəcə kəskinləşdirərək dərinləşdirdiyini qeyd edən Qurultay: a) Sovetlər İttifaqındakı rus olmayan millətlərin, dillərinə qarşı edilən vəhşi təqibləri və sistemətik bir şəkildə aparılan ruslaşdırmanı, bütün kultür dünyası nəzdində etiraz edir və bütün beynəlmiləl elmi və kultür təşkilatlarını ilk sırada Beynəlxalq intellektual Əməkdaşlıq Komissiyasını millətlərimizin müdafiəsinə çağırır; b) Millətlər Cəmiyyətinə mənsub bir dövlət olan Sovetlər İttifaqı daxilindəki bu vəziyyətin, Millətlər Cəmiyyətinin istinad etdiyi bəşəri ədalət kimi təməl fikirlərinə

tamamilə müxalif olduğunu Millətlər Cəmiyyətinin nəzəri diqqətinə çatdırır. Sovetlər İttifaqı daxilində sözdə guya milli Cümhuriyyətlərə malik millətlər Cümhuriyyətləri daxilində nəinki öz dillərindən istifadə etmirlər, hətta sivil dövlətlərdəki milli azlıqlara verilən hüquqlardan da məhrumdurlar. Beləliklə, Sovetlər İttifaqındakı bu vəziyyət 1922-ci ildə Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilərək 1933-cü ilin sentyabrında müştərək şəkildə təsdiqini tapan "azlıqlara aid olmaq üzrə hər hansı hüquqi bir təhəqqüqlə Millətlər Cəmiyyətinə bağlı olmayan dövlətlər, irq, din, yaxud dil baxımından azlıqda qalanlarla münasibətlərdə heç olmasa cəmiyyət hüquqi ədalət dərəcəsini indilik mühafizə edəcəkləridir"dən ibarət qərarına da çirkin bir şəkildə təcavüzdən başqa bir şey deyildir; c) Qurultay Millətlər Cəmiyyətinin bu ilki toplantısında Sovetlər İttifaqında yaşayan, rus olmayan millətlərin dillərinin müqəddəratının tədqiqilə məşğul olması və Sovetlər İttifaqındakı rus olmayan millətlərə dillərinin inkişafına tam hüquq və sərbəstliyin qaytarılması, dil yaradıcılığına azadlığın verilməsi ilə bağlı Sovet hökumətinə müraciət etməsi tələbini qaldırır" (179, s. 15).

Qərarın qəbulundan sonra Qurultay nümayəndələri "Prometey" klubunun işi ilə bağlı bir sıra arzu və istəklərini bildirdilər: a) "Prometey" qurultayının tez-tez keçirilməsi; b) Qurultayın tam hesabatının və bütün çıxışçıların referatlarının ayrıca broşur şəklində nəşri və s.

Axşam saat 7-də Qurultaya sədrlik edən professor Smal-Stotski nümayəndələrə təşəkkürünü bildirib qurultayı bağlı elan etdi.

Qeyd olunmalıdır ki, "Prometey" təşkilatı tərəfindən Varşavada "Dil Qurultayı"nın keçirilməsi həm Polşa, həm də xarici mətbuatda öz geniş əksini tapdı. Qurultayda qaldırılan problemlərin aktuallığı ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda əhatəli şəkildə işıqlandırıldı.

VIII FƏSİL

Müsavət Partiyasının Varşavada keçirilən konfransı. Konfransın qəbul etdiyi qərarlar

1936-cı ilin avqustunda Müsavat Partiyasının üzvləri Varşava şəhərində təşkilatın Konfransını keçirdilər. Konfransın keçirilməsinə Polşa dövləti razılıq vermişdi. M. Ə. Rəsulzadənin Polşa hökumətində nüfuz və şəxsi əlaqələrinin olması da bu işdə mühüm rol oynamışdı.

Müsavət Partiyasının Polşada keçirilən konfransı böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi.

Hələ 1936-cı ilin fevralında M. Ə. Rəsulzadə konfransın çağırış tezislərini əlaqədar üzvlərə göndərmişdi. Tezislərə görə konfrans aşağıdakı nümayəndələrdən ibarət olmalı idi -yeni Divan Heyətinin namizədləri: Partiya Divanına mənsub keçmiş üzvlər; müxtəlif yerlərdəki partiyaçılar. Bildirilirdi ki, konfransa gəlməyən nümayəndələr öz fikirlərini yazılı olaraq göndərə bilərlər. Bu fikirlər konfransda oxunmaq məcburiyyətindədir. Konfrans Rəyasət Heyəti tərəfindən layihəsinin əvvəlcədən üzvlərə paylanmış olduğu yeni partiya proqramını müzakirə edərək bu xüsusda rəy verir, partiya taktikasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Konfrans Partiyayı xaricdə idarə edəcək məsul heyəti müəyyənləşdirir. Konfransda oxunması arzu olunan qərar layihələri əlaqədar üzvlər tərəfindən iyunun 20-dən gec olmamaq şərti ilə Rəyasət Heyətinə təqdim edilir.

Konfransı Müsavatın Başqanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə açdı. Onun təklifi ilə konfrans nümayəndələri milli istiqlalımız yolunda canının fəda edənlərin xatirəsini yad etdilər.

M. Ə. Rəsulzadə təşkilatın keçdiyi tarixi yol haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirdi: "Azərbaycan istiqlal hərəkatında yolgöstərənlik yolunda bulunan və qurtuluş savağını yürüdən birinci firqə "Müsavət"dır. Bunun yanında başqa bir firqə və təşkilat yoxdur". (48, s. 204). M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, bu gün müsavətçılıqla azərbaycançılıq eyni məzmun daşıyır: "Yaşadığımız tarixi dövrdə Azərbaycan varlığında yaşanacaq ən təbii ideoloji bizim təmsil və müdafiə etdiyimiz ideolojidir". (48, s. 204).

M. Ə. Rəsulzadənin açılış nitqindən sonra aşağıdakı məsələlər müzakirəyə verildi: 1. Təbriklər və yerlərdən məlumatlar. 2. Milli Hərəkatda Firqənin rolu haqqında çıxış. 3. Firqə Proqramının müzakirəsi. 4. Firqə Nizamnaməsinin təsdiqi. 5.

Firqə taktikasının əsasları. 6. Firqə sıralarını təmizləmə əsasları. 7. Firqə yubileyi. 8. Cari məsəbbə. 9. Firqə Divanının təşkili.

Konfransla əlaqədar partiya rəhbərliyinə gəlmiş məktublar, təbriklər oxunduqdan sonra Konfransın ilk hissəsi bağlı elan edildi.

İkinci hissədə M. Ə. Rəsulzadənin "Milli Hərəkətdə Partiya" fəaliyyəti haqqında çıxışının müzakirəsi başlandı M. Ə. Rəsulzadənin çıxışının ümumi tezisləri belə idi: (Bildiririk ki, M. Ə. Rəsulzadənin çıxışının bəzi məqamları ümumi vəziyyətə görə gizli saxlanılmışdı - red): "1) Qızıl rus bolşeviklərinin məmləkətimizi istilasına ilə Milli Azərbaycan hərəkəti yeni şəkillər alaraq, əsgisindən daha fəal bir surətdə yürümüş, gərək daxildə, gərəkse xaricdə durnadan irəliləmişdir. 2) İstila qüvvətinə qarşı aparılan xalq üsyanları vətənsəvər gəncliyin istiqlal uğrundakı gizli çalışması, istilal rus ideologiyasına həyatın hər sahəsində qarşılıq göstərməsi milli qurtuluş hərəkətinin içəridəki müvəffəqiyyətini göstərir" 3) Bu hərəkətin xaricdəki müvəffəqiyyətləri isə Qafqasiya Konfederasyonu şüari üzərinə, Qafqasiyanı qonşu millətlərlə bağlamaq; Rusiya məhkumu türk elləri ilə sıx surətdə təmasda bulunmaq və Rusiya istilasına qarşı istiqlal mücadiləsində olan bütün millətlərlə "Prometey" cəbhəsində birləşmək kimi xüsusiyyətlərdən başqa davamızın mədəniyyət dünyası qarşısında təbliğ olunmasıdır. 4) İstiqlal ərəfəsindəki siyasi hazırlıq və istiqlal dövründəki dövlət quruculuğu işlərində olduğu kimi, istiqlalı geri almaq uğrunda aparılan indiki fəaliyyətdə də, milli qurtuluş hərəkətinin aparıcısı Müsavat Firqəsi olmuşdur. 5) Hər zaman və hər məkanda müşkülsüz olmayan koalisiyon, mühacirət şəraiti içərisində də müşkül və əngəllidir. 6) Taktika, koalisiyon, təşkilat və təmizləmə işlərinə yanaşmaq və məsələni az-çox dürüst həll edə bilmək üçün konfransın həllinə məcbur olduğu məsələ budur: ideologiya ib ideologiyaya sadıq kədrdir, yoxsa ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdirmi(148, s. 205).

Sonra Mandat Komissiyasının hesabatı dinlənilədi və təsdiq olundu. Mandat Komissiyası bildirdi ki, konfransda iştirak etməli olan iki adam haqqında texniki səbəbbərə görə məlumat alınmayıb, bir nəfər partiya üzvü məlumat göndərməmiş, bir qismi maddi çətinlik üzündən gələ bilməmişdir. Qalan əksəriyyət isə konfransda iştirak edir. Sonra M. Ə. Rəsulzadə Partiya Proqramı haqqında izahat vermiş "Proqram Əsasları" maddə-maddə müzakirə edilədi qəbul olunmuşdur.

Konfrans "Partiya sıralarının təmizlənməsinə" diqqət yetirdi. Bütün iştirakçıların qızğın müzakirəsindən sonra vaxtilə partiya rəhbərliyinin verdiyi - Mir Əzizlə Şəfi bəy Rüstəm-bəylinin təşkilatdan çıxarılması qərarı təsdiq edilədi. N. Şeyxzamanlı, X. Xasməmmədov və S. Ağasıbəyli də partiya lideri və digər sınaılmış üzvlər əleyhinə apardıqları mənfi işə görə Müsavatdan xaric

olunmuşdular. Konfrans iştirakçıları bəzilərinin də partiyadan çıxarılmasını təklif etsə də, M. Ə. Rəsulzadə bununla razılaşmadı (48, s. 206).

Qeyd olunmuşdur ki, Konfransın keçirildiyi il, həm də Partiyanın 25 illik yubileyidir. M. Ə, Rəsulzadənin təklifi ilə partiyanın ilk üç qurucusundan olan, ötən il (1935-ci il - N. Y.) Bakıda vəfat etmiş Tağı Nağıoğlunun xatirəsi ayağa qalxmaqla yad edildi. Partiyanın digər qurucusu M. Ə. Rəsuloğlu iştirak edə bilmədiyindən konfransa təbrikini göndərmişdi. Partiya qurucularından olan Abbasqulu Kazımzadəni isə bütün iştirakçılar şiddətli alqışlarla qarşıladılar. Bununla əlaqədar Konfrans aşağıdakı qəran verdi: "2-... Firqə həyatında fəal iştirak etməkdə olan Abbasqulu və Məhəmməd Əli bəylər 25 ildən bəri sarsılmadan partiya və onun müdafiə etdiyi milli istiqlal qayəsinə göstərdikləri bağlılığın bir mükafatı olmaq üzrə yaşadıkları müddətcə toplanacaq partiya konfranslarına Fəxri Üzv sayılacaqlar" (48, s. 206).

Konfransda Partiya Divanının yeddi üzvdən ibarət heyəti müəyyənləşdirildi. M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə Divan üzvüyünə gələcəkdə iki nəfərin də qəbul edib biləcəyinə qərar verildi.

Beləliklə, təşkilatın rəsmi yığıncağına verilən 17 illik fasilədən sonra Müsavat özünün böyük əhəmiyyətə malik konfransını keçirdi. Konfransın bağlanması M. Ə. Rəsulzadə yekun nitqi söylədi: "Qardaşlar, tarixdə böyük iş gördünüz. Firqənin Proqramı, təşkilatı və taktikasına aid bütün cəhətləri tamamlamaq üçün qərarlar alındı... Yetər ki, özümüz məğlubiyyət material olmayalım. Daşdıığımız ideologiya kimi, özümüzün də zəfər amili olması öz əlimizdədir. Bunu etməyə çalışalım. Biləlim ki, haqq bizim olduğu kimi, zəfər də bizimdir, bizim olacaqdır!" (48, s. 207).

Konfrans iştirakçıları bir səslə deyirdilər: **"Yaşasın Azərbaycan, yaşasın İstiqlal, yaşasın mücahidlərimiz, yaşasın firqə və onun lideri!"** (48, s. 207).

Yeni Proqram Əsaslarının qəbul edilməsi böyük hadisə idi. Yeni Proqram Əsaslarında bir fikrə başlıca üstünlük verilirdi: Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini rus istilasından qurtarmaq və onu qeydsiz-şərtsiz müstəqil bir dövlət halında yaşatmaq! Yeni Proqram Əsasları müsavatçılığın tərifi belə müəyyənləşdirirdi: *"Müsavatçılıq böyük Türk Kültürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, Cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyidir"* (48, s. 207).

Yeni Proqram Əsasları Milli Təsənüdə cəmiyyətdə böyük ehtiyac duyulduğunu vurğulayaraq bildirirdi: "4. Müsavatçılıq, hər bə sonu təcrübələrində, vaxtı ilə iqtisadi açılışda böyük rol oynadığı əsgə klassik liberalizmin, fərdlər üçün heç bir qeyd, hüdud görməyən "Tezis" kimi sinif mücadiləsi fikriyyətinə dayanaraq fərdiyyətçiliyi kökündən rədd edən kollektivism antitezisinin də xüsusilə rus təcrübəsində iflas etdiyinin qətiyyətlə sabit olduğuna qanədir... Bu surətlə

Müsavətçilik, Milli Birlik və Təsanüdü əsas olaraq alır və hər türlü sinif və zümrə hakimiyyətini rədd edir". (48, s. 208).

Azərbaycan vətəndaşlarına müraciətlə qəbul edilən bəyannamədə partiya konfransının keçirildiyi bildirilir, razılaşıdırılan qərarlardan danışılırdı. Göstərilirdi ki, məhz müsavətçilik ideallarına bağlılığından xalqımız Qızıl rus əsarətinə qarşı amansız savaşı aparır. Azərbaycan vətənsəvərliyinin göstərdiyi şanlı müqavimət düşməni daima qorxuda saxlamaqdadır. Bəyannamənin sonunda yazılırdı: "Milli Qurtuluş yolunu bizdən əvvəl gedən müvəffəqiyyətli millətlərin tarixindən alacağımız çox dəyərli bir dərslə vardır: Vətən xilasına aid müəyyən ideoloji müəyyən təşkilat ətrafında birləşmiş, biri-birinə candan bağlı idealist, fədakar əzmlilə mücadilə zümrəsinə malik hərəkətlərdir ki, müvəffəq olmuşlar, ideallarına çatmışlar.

Vətəndaşlar! Sizi böylə əzm və iman sahibi bir zümrə halında yürüyən İstiqlal Mücadiləsinə candan qoşulmağa çağırırıq!" (48, s. 208).

IX FƏSİL

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada nəşr edilən kitabları

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə istər Türkiyədə, istərsə də Avropa ölkələrində Milli İstiqlal mübarizəmizin tarixi-ideoloji əsaslarını təşkil edən çoxlu sayda kitablar yazmış, nəşr etdirmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyada, Fransada, Polşada çap olunan əsərləri ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdə nəşr etdiyi ilk kitab "Azərbaycan Cümhuriyyəti. Keyfiyyəti təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti" adlanırdı (146). 1922-ci ildə İstanbulda əski ərəb əlifbası ilə çap olunan bu kitab Türkiyə ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olmuşdu. Təsadüfi deyildi ki, 1923-cü ildə İzmirdə keçirilən kitab sərgisində həmin əsər Atatürk mükafatına layiq görülmüşdü. M. Ə. Rəsulzadə sonradan Türkiyədə aşağıdakı kitablarını yazıb çap etdirmişdi: 1) "Əsrimizin Siyavuşu" (İstanbul, 1923); 2) "istiqlal məfurəsi və gənclik" (İstanbul, 1924); 3) Rusiyada siyasi vəziyyət (İstanbul, 1924); 4) "İxtilalçı sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi" (İstanbul, 1928); 5) "Milliyyət və bolşevizm" (İstanbul, 1928); 6) Milliyyət və bolşevizm" (İstanbul, 1930, farsca).

M. Ə. Rəsulzadənin sayca yeddinci, Avropada isə nəşr edilən birinci kitabı belə adlanırdı: "Panturanizm və Qafqasya problemi". Bu kitab 1930-cu ildə Polşanın Varşava şəhərində rus dilində çap edilmişdi. (Qeyd edək ki, bu kitab "Panturanizm haqqında" adı ilə Parisdə də rus dilində nəşr edilmişdi - N.Y.). Kitabın giriş sözünü gürcülərin tanınmış lideri Noy Jordaniya yazmışdı. Kitab həmin dövr üçün olduqca aktual bir problemə həsr edilmişdi: Qafqaz Birliyini pozmağa çalışanlara ciddi və elmi-tarixi, ideoloji, konseptual cavab!

Məlum olduğu kimi, həmin illərdə Qafqaz qurtuluş hərəkatını və Qafqaz Birliyini pozmağa çalışan qüvvələr vardı. Bu qüvvələr çar "üsul-idarəsi"nin və jandarm qaydalarının köhnəlmiş üsullarından istifadə etməyə çalışırdılar. Bu "pozğunçular" keçmişin qaranlıqlarından "türk işğalı" tendensiyasını əsas götürərək, Qafqazın müsəlman və xristian əhalisi arasındakı ziddiyyəti qabartmaq, öldürücü şübhə toxumu səpməklə, keçmiş illərin təcrübəsini təkrar etmək, Rusiya hakimiyyətini Qafqazda yenidən yerləşdirmək işini asanlaşdırmaq istəyirdilər.

Lakin "pozğunçular"ın bu cəhdi uğursuzluğa düşər oldu. Qafqazlıları ayırmaq istəyənlərin süni niyyətlərini M. Ə. Rəsulzadə 1930-cu ildə Varşavada nəşr edilən "Panturanizm və Qafqasya problemi" əsərində ifşa etdi. Onların saxta tarixi faktlar əsərindəki məntiqi M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən dağıldı. Maraqlıdır

ki, M. Ə. Rəsulzadənin bu kitabına milliyyətcə gürcü olan, gürcülərin lideri Noy Jordaniyanın giriş sözü yazması da böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu fakt bir daha müsbət birlik siyasətini reallaşdırmağa çalışan Qafqaz milli Qüvvələrinin sarsılmazlığının təxribata uymadığını təsdiqləyirdi. Oxucular kitabda verilən aşağıdakı fikrin doğruluğuna bir daha inanırdı ki: "Türkçülük bu günkü vəziyyətdə Qafqaz üçün heç bir təhlükə yaratmır, əksinə, türkçülük rus imperializminə qarşı bir ideya olması etibarlı ilə Qafqazın müttəfiqidir" (209, c. 3).

1938-ci ildə Polşanın Varşava şəhərində Azərbaycan Milli Nəşriyyatı tərəfindən **M. Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə"** kitabı nəşr edildi. 180 səhifədən, iki hissədən ibarət olan bu kitabda Azərbaycanla bağlı çoxlu fotolar da yerləşdirilmişdi.

Kitabın titullarında Polşa xalqının qəhrəman oğlu marşal Jozef Pilsudskinin bu sözləri verilmişdir: "Məğlub olsan da, təslim olmamaq - bu qələbədir!" Elə həmin titullarında istiqlal şairimiz Gültəkinin Yanuş Kavetskinin tərcüməsində bir şer parçası verilmişdi:

Üsyankarlıq qanı damarlarımda axır,
Məni doğan şanlı Azərbaycandır.
Mən köməksiz tənha deyiləm,
Həqiqət adına bütün dünya mənimlədir...

Kitabın əvvəlində Azərbaycan Milli Nəşriyyatı adından aşağıdakı fikir oxuculara çatdırılır: "Bizə dost olan Polşa ictimaiyyətini Azərbaycan problemi ilə hərtərəfli tanış etmək üçün nüfuzlu bir şəxs olan, Azərbaycan azadlıq hərəkatının lideri Məhəmməd bəy Rəsulzadə tərəfindən yazılmış bu kitabı nəşr etmək qərarına gəldik. Kitabın giriş sözünü senator Stanislav Sedlilski yazmışdır.

Biz bu kitabı çoxlu illüstrasiyalarla nəşr etmək qərarına gəlmişdik, lakin azərbaycanlıların yaşadığı ağır mühacirət şərtləri bu istəyimizi tam reallaşdırmağa imkan vermədi. Oudur ki, bəzi çatışmamazlıqlara görə oxuculardan üzr istəyirik.

Öz gücümüz və imkanlarımız daxilində biz Polşa oxucusuna ölkəmizin həyatı və onun apardığı milli müstəqillik mübarizəsi haqqında həqiqi və aydın bir mənzərəni çatdırmağa çalışdıq.

İnanırıq ki, dünyanın milli azadlıq mübarizəsinin, xüsusən Prometey hərəkatının tərkib hissəsi olan bizim problemimiz Polşa oxucuları tərəfindən aydın başa düşülməkdir.

Xoşbəxt olarıq ki, bu kitabımız Polşa oxucularında apardığımız mübarizənin məqsədlərinə maraqla yaratsın.

Nəşriyyat əvvəlcədən bütün dostlara bu kitabın və kitabdakı ideyaların yayılmasındakı müxtəlif köməklərinə görə təşəkkür edir" (84, s. 3).

Kitaba giriş sözünü Polşanın tanınmış ictimai xadimi, senator, *Şərq İnstitutunun direktoru Stanislav Sedlitski* yazmışdı. S. Sedlitski qeyd edirdi ki, son illərdə Polyak dilində Rusiyanın işğal etdiyi xalqların tarixinə dair bir neçə kitab nəşr edilmişdir. Bu kitabların əhəmiyyəti Polşa ictimaiyyətini Şərqlə, onun ayrı-ayrı ölkələri və xalqları ilə tanış etməkdir. , yazırdı ki, biz polyaklar imkan verməliyik ki, həmin ölkələrin nümayəndələri öz xalqlarının ruhu və obrazları haqqında bizə məlumat versinlər.

Senator Sedlitski M. Ə. Rəsulzadənin polyak dilində nəşrə hazırladığı kitabı da yüksək qiymətləndirirdi: "Məni hədsiz dərəcədə sevindirir ki, "Azərbaycan Milli Nəşriyyatı" tərəfindən nəşr edilən bu kitab Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyinin bərpası uğrunda apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsini işıqlandırır. Bu, həm də ona görə xoşdur ki, yazılmış kitab öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan, şərqlə xalqlarından daha birisinin tarixini göstərən bu kitabın müəllifi Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqu və Milli Müsavat Partiyasının lideri, müstəqil Azərbaycanın Milli Şurasının keçmiş sədri, görkəmli dövlət xadimi və patriotu Məhəmməd Əmin bəy Rəsulzadədir. Mən inanıram ki, Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda apardığı ağır mübarizəni təsvir edən bu kitab Polşa ictimaiyyəti tərəfindən yaxşı qarşılanacaq. Bu ona görə baş verəcək ki, hər bir xalqın müqəddəs hüququ olan böyük azadlıq ideyası Polşadakı kimi başqa heç yerdə hiss olunmayacaq və başa düşülməyəcək, alimlər tərəfindən aydınlaşdırılmayacaq, şairlər tərəfindən yazılmayacaq və artistlər tərəfindən oxunmayacaq.

Odur ki, heç kimi təəccübləndirməməlidir ki, 10 il əvvəl rus bolşevizminə qarşı duran xalqların azadlıq hərəkatı adı məhz Polşada yarandı. Və həmin hərəkatı "Prometeyçi" adlandırdılar.

Bu, əlbəttə ki, boş və səslənişi gözəl sözlər deyildir, əksinə, bu hərəkatın öz məzmununa və vəzifəsinə dəqiq uyğun gələn dərin məntiqi mənası vardır. Prometey hərəkatı kommunizmin təcavüzkar ideyalarına qarşı bir reaksiya deyildir, bu, Rusiya bolşevizminin utopik və qaranlıq qüvvələrinə qarşı olan progressiv və inqilabi münasibətdir.

Odur ki, mən Azərbaycan türklərinin və Qafqaz Konfederasiyasının həyatiliyinin və gücünün sübutu olan bu kitabı alqışlayıram. Bununla yanaşı böyük Prometeyizm hərəkatının üzvü olan, müqəddəs alovları haqqında əfsanələr dolaşan "Odlar Yurdu" Azərbaycanı salamlayıram.

Qoy bu Prometey odunun parlaq alovları Sizin hamınız üçün, bu Yer Kürəsinin insanları üçün missiya olan milli birlik hissələrini isitsin və möhkəmlətsin. Bu hissələr isə ümüdünya mədəniyyətinin və insan sivilizasiyasının güclü və hərəkətdə olan yaradıcısıdır (84. s. 4-5).

Senator Sedlitskinin bu təsirli sözlərindən sonra kitabda "müəllifdən" başlıqlı 6 səhifəlik ümumi bir yazı verilmişdi. M. Ə. Rəsulzadə bu yazısında kitabın başlıca ideya istiqamətlərini əsaslandırır və yazırdı: "Bu əsərin əsas vəzifəsi Polşa oxucusunu Azərbaycanla, onun qəhrəmanlığı və Rusiya bolşevik imperializminin zülmündən xilas olmaq mübarizəsi ilə tanış etməkdir.

Polşa oxucusuna xalqın azadlıq mübarizəsi haqqında xatırlatmaq olduqca xeyirxah bir işdir. Azadlıq və milli ideal uğrunda apardıqları mübarizədə öz adları ilə yalnız qəhrəman polşa tarixini deyil, eləcə də bütün ümumi azadlıq hərəkatını zənginləşdirən Kostyuşkonun, Slovaçskinin, Mitskveviçin, Bemanın, Pulasskonun və başqalarının həmvətənlərinə rəğbət və saygımızı bildirməklə, əvvəlcədən, problemlərimizin tam mənası ilə anlaşılacağı inamındayıq. Böyük mübarizə və milli azadlıq hərəkatının rəhbəri, ilk marşal Yozef Pilsudskinin vətəninə yeni yaranmış Rusiya imperiyası ilə, bolşevizmlə mübarizə aparmaq haqqında danışmaq, elə həmin andaca hansı mübarizədən danışdığını anlayan, açıq fikirli bir qəlb dünyasına düşmək deməkdir" (84, s. 7).

Sonra müəllif polşalı oxucuları "Azərbaycan" sözünün etimologiyası ilə tanış edir. Bu sözün "Odlar Yurdu" mənasında başa düşüldüyünü bildirən müəllif Bakının "Atəşgah", Suraxanı bölgələrində və digər yerlərində daim yanan alovun olduğunu göstərir.

Azərbaycanın bir hissəsinin də əsas şəhəri Təbriz olmaqla İran dövlətinin ərazisində qaldığını bildirən M. Ə. Rəsulzadə, Sovetlər Birliyinin tərkibində on bir ölkədən biri olan (o zaman SSRİ-11 respublikadan ibarət idi - N. Y.) Qafqazdakı Azərbaycanın tarixini və azadlıq mübarizəsini araşdırdığını göstərir.

M. Ə. Rəsulzadə qısa və yığcam tərzdə Azərbaycanın qədim tarixindən XX əsrin əvvəlinə qədərki dövrün tarixi ilə polşa oxucularını məlumatlandırmağa çalışır.

M. Ə. Rəsulzadənin giriş hissədə təqdim etdiyi faktlar onun həqiqətən Azərbaycanın tarixini dərinəndən bildiyini sübut edir. Yəni maraqlıdır ki, o, bu faktları yalnız tarixçi kimi yox, həm də jurnalist olaraq məhərdətlə oxuculara çatdırır. M. Ə. Rəsulzadə nəşr edilən kitabın yalnız elmi dairələr üçün deyil eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğunu düzgün olaraq qeyd edirdi.

M. Ə. Rəsulzadənin nəşr edilən kitabı üç hissədən ibarətdir. 1 - Azərbaycan Respublikası; 2 - Milli Azərbaycan hərəkatı; 3 - Əlavə məqalələr.

Kitabın birinci hissəsi belə adlanır: Azərbaycan Respublikası. Bu hissə aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) Ümumi məlumatlar. 2) Tarixi öçerk. 3) Rusiyanın hökmranlığı altında. 4) Milli mədəniyyət tarixinin öçerki. 5) Milli siyasi oyanış. 6) Rusiya bolşeviklərinin işğalında.

Bu hissədə verilən materiallarda M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin başlıca tarixi inkişaf mərhələlərini göstərir. Burada çar

Rusiyasının müstəmləkə və Rusiyapərəst siyasətinə toxunulur, maraqlı məqamlar açıqlanır. Eyni zamanda müəllif milli-mədəni oyanışın tarixinə qısa səyahət edir, fikirlərini mətbuatdan, ədəbiyyatdan və incəsənətdən gətirdiyi faktlarla zənginləşdirir. Sonra müəllif mədəni hüquqlar uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində milli-siyasi dirçəlişinin başladığını göstərir. Bu mərhələnin isə 1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan İstiqlalının elan edilməsi ilə nəticələndiyini qeyd edir. 23 aylıq mövcudluğu dövründə Azərbaycanda əsaslı dəyişikliklər edilməsi, milli ordu yaradılıb ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması, ali qanunverici orqan olan ilk Parlamentin formalaşması, iqtisadiyyatda və mədəni həyatda olan yeniliklər burada geniş şəkildə təsvir edilir. Ölkənin demokratikləşməsi üçün çoxlu sayda qanunlar qəbul edilməsi və söz, mətbuat azadlığının qorunması ilə bağlı da hüquqi bazanın yaradılması faktlarla təqdim olunur. Bu dövrdə Azərbaycan üçün ən önəmli hadisələrdən biri ölkəmizin 23-ə yaxın dövlət tərəfindən tanınması idi (84; 147). 1920-ci ilin yanvarın 12-də baş verən bu tarixi hadisənin çox böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti vardı. Müəllif razılıqla bildirir ki, bu Azərbaycanı tanıyan ilk dövlətlər sırasında Polşa da var idi. Sonra M. Ə. Rəsulzadə göstərir ki, rus-bolşevik işğalının 1920-ci ilin 27 aprelində baş verməsi nəticəsində demokratik dövlət quruculuğu prosesi dayandırıldı. Ölkədə amansız repressiyalar başladı. Qısa bir müddətdə Azərbaycanın müstəqilliyindən heç bir əlamət qalmadı. Azərbaycan Moskvadan göstərişlərlə, əmrlərlə idarə olunan bir məmləkətə çevrildi.

Kitabın ikinci hissəsində isə Milli Azərbaycan Hərəkatının xarakteri haqqında müəllif oxuculara məlumat verir. Göstərir ki, Milli Azərbaycan Hərəkatı "Şərqi milli qurtuluş ideyaları ilə, Qərbi demokratiya cərəyanlarını" özündə birləşdirir. Və bu milli hərəkat demokratik məzmunlu Azərbaycan dövlətinin qurulması ilə öz bəhrəsini verdi. Kitabın bu hissəsində Azərbaycan xalqının bolşeviklərə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsinə də ciddi önəm verilir. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən onlarla xalq üsyanı, partizan hərəkatı sübut edirdi ki, xalq bolşevikləri qəbul etmir, Rusiya işğalı ilə razılaşmır. Bu hissədə həmçinin Azərbaycan kommunistləri arasında olan milli əyintilikdən, rus kommunistləri ilə yaranan problemlərdən danışılır. Kitabın bu hissəsində Azərbaycan mühacirətinə, problemlərinə də geniş yer ayrılır. Mühacirət mətbuatının və milli nəşriyyatımızın yaranması xüsusi olaraq vurğulanır. Müəllif milli hərəkatın inkişafını təhlil edib bu çənaətə gəlir ki, milli Azərbaycan ideyası üç əsasdan qaynaqlanıb və düşmənə müqavimət göstərir. Bu üç cəbhə aşağıdakılardır: Xalq kommunist müxalifəti və mühacirət. Bu üç əsas üzərində Qafqaz Konfederasiyası ideyası aktual bir şüara çevrilmişdir.

Kitabın sonunda - üçüncü hissədə Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin tarixi araşdırılır, maraqlı faktlar göstərilir. Sonra Azərbaycanın təsərrüfat strukturu,

sənayesi, mövcud sərvətləri haqqında geniş məlumat verilir. M. Ə. Rəsulzadə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının ümumi ərazisi Naxçıvan Muxtar Respublikası (5989 kv km) və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ilə birləşərək 85963 kv km-dir. Azərbaycan işğal edilənə qədərki dövrdə isə Respublikanın milli sərhədləri 92160 kv km idi.

Müəllif kitabın son hissəsində Azərbaycanın Ümumqafqaz təsərrüfat həyatında əhəmiyyətini verərək yazır: "1928-ci ildə SSRİ atlasını öyrənən və 1926-cı ilin RSFSR-ə və onun muxtar vilayətləri olan Şimala: Qafqaza-Kabardin-Balkariyaya-Qaraçaya-Çeçenistana-İnquşetiyyəyə-Şimali Osetiyaya-Adıgey və Dağıstana aid statistika materiallarına əsaslanaraq Qafqazın ərazisinin 30%, əhalisinin isə 31%-i Azərbaycan Respublikasına aiddir. Mədəni-iqtisadi baxımdan Qafqazın 60% əhalisi müsəlman dininə mənsubdur ki, onların 70%-i azərbaycanlıların danışdığı türk dilindən istifadə edir. Bütün Qafqazın 35%-i isə türklərdən ibarətdir.

Qafqazın əkilib-biçilən 31% ərazisi Azərbaycandır" (84, s. 196).

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadə Polşada nəşr edilən bu kitabında Azərbaycan haqqında bütün sahələri əhatə edən, ensiklopedik xarakterli məlumatlar hazırlamışdır.

Kitabın sonunda Azərbaycanın tarixinə, mədəniyyət və incəsənətinə, milli-ictimai-siyasi fikir və demokratik dövlət quruculuğu tarixində əhəmiyyətli rol oynamış görkəmli şəxsiyyətləri haqqında fotolar, rəsmlər vermişdir.

Sonuncu səhifələrdə isə istiqlal şairi Gültəkinin milli-inqilabi şerlər silsiləsindən "Buzlu cəhənnəm" şeri verilmişdir.

Bu şerləri polyak dilinə Yozef Lobodevski tərcümə etmişdir.

Ümumiləşdiririk ki, Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin və apardığı müstəqillik uğrunda mübarizəsinin əhəmiyyətinin Avropa ictimaiyyətinə, eyni zamanda Polşa xalqına çatdırılmasında bu kitabın böyük rolu olub.

Qeyd edək ki, azərbaycanlılar Polşada olduqları müddətdə çox böyük fəallıq göstərirdilər. Bu fəallıq özünü yalnız siyasi həyatda yox, eyni zamanda milli Azərbaycan ideyalarının və Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinin təbliğatı baxımından da sistemli, əsaslı şəkildə aparılmasında özünü göstərirdi. Bu mənada, böyük ideoloq M. Ə. Rəsulzadənin Polşada nəşr edilmiş kitablarının böyük əhəmiyyəti vardı. Bu kitablar həm də Avropa ictimaiyyətini Azərbaycan problemi ilə tanış edir, bolşeviklərin işğalçılıq siyasətini ifşa edirdi.

X FƏSİL

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı yazılarının təhlili

Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə Polşa dövlətinə və polyak xalqına, onun mədəniyyətinə, tarixinə, qəhrəman övladlarının fədakarlığına, milli azadlığı uğrunda apardığı mübarizəyə böyük sayğı ilə yanaşmışdır. Bu səmimi münasibət onun Polşada nəşr edilən kitablarında, müxtəlif qəzet və jurnallarda nəşr etdiyi məqalələrində parlaq əksini tapmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı məqalələrindən biri 1933-cü il ilin noyabrın 20-də Berlində nəşr edilən "İstiqlal" qəzetinin 46-cı sayında çap olunmuşdur (158). Özünün Baş redaktoru olduğu bu qəzetdəki məqaləsində M. Ə. Rəsulzadə həm Çexoslovakiyanın, həm də Polşanın milli bayramlarının əhəmiyyətini açıqlayır. Məqalənin Polşaya aid olan hissəsində o, bu ölkənin tarixinin ümumi xülasəsini verir, üç dəfə bölünməsindən danışıq, Polşa xalqının apardığı azadlıq mübarizəsini, polyak vətənpərvərlərin qəhrəmanlığını xüsusi qeyd edir. Müəllif yazır: "Həç bir xalqda polyaklardakı kimi üsyan ruhu olmamışdır. 1794-cü il üsyanının qəhrəmanı olan Kostyuşkonun adı Polşada müqəddəslərin adı ilə birgə çəkilir. Onun mövqeyi, Krakovda Babel qapılarında dahiyənə dayanması Polşa krallarının mövqeyi ilə də müqayisə edilməz. Polşanın istedadlı rəssamlarının yaratdığı - Raqlavski altında gedən qəhrəmanlıq mübarizəsinin təəssüratını doğuran "Lvov panoraması" isə həqiqətən hansı millətə mənsubluğundan asılı olmadan, bütün dünya patriotları üçün nümunə sayıla bilər" (158; 59, v. 15-16). Müəllif göstərir ki, Kostyuşkonun qəhrəmanlıq nümunəsi sonradan da təkrarlanmışdır. Məqalədə yazılır: "Və hər dəfə kəskin Polşa üsyanları polşanın amansız qatili olan Rusiyaya qarşı yönəlmişdir. General Bern (Muray Paşa), K. Vojçeski (Mustafa Cəlaləddin Paşa) və Polşa mühacirləri bu üsyanların qəhrəmanları olmuşdular. Tanınmış Polşa şairi - vətənpərvər Mitskeviçin bioqrafiyası hamımıza məlumdur" (158).

Müəllif göstərir ki, bu üsyanlar uğurla başa çatmasa da, tam pessimist əhval yaratmadı. Və son hadisələrin təsvirini verən M. Ə. Rəsulzadə aşağıdakıları qeyd edir: "Lakin müasir Polşanın şanlı oğlu Y. Pilsudski yenidən bu mübarizəni Kostyuşkonun yoluna yönəltdi. O, başa düşürdü ki, Polşa xalqının azad olunması xalqın kütləvi çıxışlarından başlayır və odur ki, deyirdi: "azadlıq yalvarmaqla yox, qan bahasına başa gəlir, xalq buna hazır olmalıdır". Onun 15 il əvvəl Krakovda təşkil etdiyi legionlar, hazırda güclü Polşa ordusuna çevrilib və bu legionların komandiri olan Pilsudski bu yaxınlarda həmin Krakovda bütün dünyanı

heyrtləndirən 10 min nəfərlik Polşa süvarilərinin təntənəli nümayişini qəbul etdi" (158).

Sonra müəllif çəxlərlə polyakların milli hərəkətlərini müqayisə edir, onların taktiki fərqlərini göstərir və yazır: "Bir zamanlar çex vətənpərvərləri yalnız mədəni işlərlə məhdudlaşmış, gözləmək taktikası əsasında təbliğati-diplomatik mübarizəyə üstünlük verirdilərsə, lakin polyaklar, əksinə, qanlı mübarizə yolu ilə getdilər. Hətta dirçəlişlərinin o biri günü də tale Polşanı mübarizə meydanında sınadı. Düşmən isə yeni görkəmdə olan həmin rus imperializmi idi. 1920-ci ildə bolşeviklər Varşavanı təhlükə altına aldılar. Polşa xalqı Visla üzərindəki qələbəsi ilə başda öz qəhrəmanı olmaqla Kostyuşkonun şanlı əməlini başa çatdırıb yalnız özünü deyil eləcə də bütün Avropa sivilizasiyasını azad etdi" (158).

Sonra müəllif aşağıdakı məqamları vurğulayır: "Polşanın tarixi faciəsi onunla yekunlaşdı ki, o, güclü hakimiyyət yarada bilmirdi. Pilsudskinin öz vətəni qarşısında başlıca xidməti odur ki, o, dövlət hakimiyyətinin nüfuzunu təmin etdi. Müasir Polşanın yüksək beynəlxalq nüfuzu yalnız onun hərbi gücü ilə deyil, eyni zamanda ictimai-siyasi stabilliyi ilə təmin edilmişdir" (158).

M. Ə. Rəsulzadə bu məqaləsində Polşanın müsəlman-türk dünyası ilə əlaqələrinə də toxunur. Bu münasibətlə yazır: "Polşada türk və müsəlmanlara bağlılıqda dərin bir əlaqə var. Polyaklar heç zaman unutmuşlar ki, onların parçalanmasına qarşı çıxan yeganə güc dövləti Türkiyə olub. İstanbul sarayının ənənəsinə görə, bütün təntənəli qəbullara, digər diplomatik korpusun nümayəndələri ilə yanaşı, Polşa təmsilçisini də çağırırdılar. Bu hadisəni isə bütün polyaklar bilir və bu haqda həmişə böyük həyəcanla danışırlar.

Polşa patriotları Qafqaz xalqlarının azadlıq mübarizəsi ilə, xüsusən böyük İmam Şamilin savaşı ilə maraqlanıblar. Polşanın Kazan və Krım xanları ilə Rusiyaya qarşı müttəfiqlik münasibəti də tarixdə yer tutur.

150 ildən çoxdur ki, Polşanın maraqları türk-müsəlman dünyasının maraqları ilə üst-üstə düşür; onların hər ikisi rus imperializmindən əziyyət çəkmişlər və özlərinin azad yaşamaq hüquqlarını müdafiə üçün ona qarşı mübarizə aparıblar (158).

M, Ə. Rəsulzadə məqaləsini belə yekunlaşdırır: "Bundan başqa Polşanın milli müstəqillik bayramı çəxlər kimi biz azərbaycanlılar üçün də ona görə qiymətlidir ki, bu bir daha milli prinsipin doğruluğunu və xalqların müstəqil yaşamaq hüququnun reallığını sübut edir.

Əgər bütün milli xüsusiyyətlərini itirmək həddində olan Çexiya və onun ziyahı və şəhərlisi, kəndlilərə əsaslanıb yenidən milli ruha sahib olursa, əgər dünyanın üç böyük imperiyası tərəfindən bölünüb-parçalanan Polşa üstündən bu ağır qəbir daşını atıb ölümdən dirilərək müstəqil dövlət olursa, onunla müqayisədə yaxşı şəraitdə olan Azərbaycan nə üçün müstəqilliyinə çatmasın? Nə üçün Qafqaz,

Türküstan, İdil-Ural, Krım və Ukrayna xalqlarının milli azadlıq prinsipi uğur qazanmasın?

Əlbəttə qazanacaq!

Bax budur, iki respublikanın milli dirçəliş yubileylərini ürəkdən təbrik edərkən bizi həvəsləndirən böyük ümid". (158).

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa və polyaklar mövzusunda yazdığı məqalələr sırasında marşal *Jozef Pilsudski haqqındakı* yazısı xüsusi yer tutur. "Qurtuluş" jurnalının 1935-ci ilin may-iyun aylarının 7-8-ci sayında çap edilən bu məqalənin böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllif öz xalqının azadlığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış bir şəxsiyyətin maraqlı obrazını yaratmış, onun mənəvi həyatı ilə bağlı maraqlı məqamları əks etdirə bilmişdir. Məqalə Marşal Pilsudskinin ölümü münasibətilə yazılsa da, bədbinlik ruhundan uzaqdır. M. Ə. Rəsulzadə ölməz Pilsudskinin ölümünün yalnız polyaklar üçün deyil, eləcə də, bütün azadlıqsevər xalqlar üçün ağır itki olduğunu göstərir. Və qeyd edir ki, bu insanın ölümündən bütün polyak xalqı kədərli və üzüntülüdür. Müəllif yazır: "Lehistan (Polşa-N.Y.) qaralara bürünmüş, lehlilər milli bir matəm yaşayırlar.

Milli Qəhrəman marşal Pilsudski həyata vida etmişdir.

Rəisicumhur (ölkə başçısı) İ. Moiseyski yayılan matəm bəyannaməsində "Lehistan tarixinin ən böyük insanını qeyb etdi - deyir. Bu böyük insan leh vətənpərvərliyinin parlaq bir timsalı idi. Bir timsal ki, tabutu önündə ayrılıq nişqi söyləyən rahib onun haqqında "Tanrı onu özünə bənzədərək yaratmış və qəhrəman başına krallarından da şərəfli bir tac qoymuşdur" demişdi.

İşdə, milyonların qəlbinin ən incə tellərinə toxunan, sevgi və təəssüb içərisində Krakovda, Lehistanın bu əski paytaxtında krallarla milli qəhrəmanların yaratdıqları Lehistan əzizlərinin türbəsinə təslim olunan Pilsudskinin Lehistan tarixindəki əhəmiyyət və tutduğu yerini göstərən biri siyasi, o biri dini olmaq üzrə iki tərifi.

Bu tərifləri mübaliğəli sayanlar belə inkar edə bilməz ki, əsirlikdən sonra yenidən hürriyyət və istiqlalına qovuşan bir millətin öldükdən sonra diriliyini göstərən bir simvol olmaq üzrə Pilsudskinin adı dünyalar durduqca duracaq və millətlərini zülmədən qurtarmış tarixin ən böyük isimləri arasında məxsus bir minnət və hörmətlə anılacaqdır" (142, c. 192).

Sonra müəllif Pilsudskinin inqilabçı fədakar xüsusiyyətlərindən danışır. Göstərir ki, mənsub olduğu siyasi partiyanın proqramına da Polşanın istiqlalı ideyasını məhz o daxil etmişdi. M. Ə. Rəsulzadə məqaləsində Pilsudskinin vətənpərvər bir inqilabçı olmasının səbəbini də açıqlayır. Qeyd edir ki, Pilsudskinin ailəsi də üsyan və inqilab ənənəsinə bağlı olmuşdur. 1863-cü il üsyanından sonra onun sürgün edilənlər arasında doğmaları da var idi. Jozef Pilsudskinin "çökən imperatorların yerində Lehistan Cümhuriyyəti" fikrini təqdir edən məqalə müəllifi

göstərir ki, 1920-ci ildə Varşavanı işğal etmək istəyən rus ordularına qarşı polyaklar onun başçılığı altında böyük savaşı açdılar. Bununla da Pilsudski yalnız Polşanı deyil, həm də Avropa mədəniyyətini bolşevizmədən qoruyub saxladı.

Müəllif qeyd edir ki, yeni və güclü idarəçiliyi olan Polşa dövlətinin formalaşmasında J. Pilsudskinin danılmaz xidmətləri vardır. Polşa aparılan doğru xarici siyasət nəticəsində Avropada bir güc mərkəzinə çevrilməkdədir. Müəllif yazır: "Müttəfiqi Fransanın Sovet Rusiyası ilə oynamasına qarşı o, öz mənfəətini Almaniya ilə anlaşmada tapır. Rus ordularının nə məqsədlə olursa-olsun Lehistan yolu ilə keçməsi ehtimalının Varşavada nə kimi bir ciddiyyətə rədd edildiyi məlumdur"(158).

Müəllif Pilsudski haqqında yürüdülmə "diktator" fikrinə isə belə münasibət bildirir: "Pilsudskini hər bə sonu Avropasında yetişən diktatorlar zümərəsində saymaq bir adətdir. Fəqət diktatorluq mənəvi qüvvətə dayanan, şəxsi bir hakimiyyətdirsə, Pilsudski həqiqətən də bir diktatordu. Sözü mənəvi mənası ilə onu biz yeni Lehistanın yeganə sahibi olaraq qəbul edə bilirik. Bu mənəvi üstünlüyünü o, yalnız bütün varlıqları ilə özünə bağlı olan legionerlər üzərində deyil, geniş xalq kütlələri üzərində də qurmuşdu. Hər türlü yaşayışdan uzaq Belveder sarayına çəkilən və xalqca "baba" deyə anılan bu "dərvişin" rəsmi mövqeyi sadə hərbiyə naziri ikən, mənəvi nüfuzunu sezməyən bir lehli tapılmaz.

Siyasi müxalifləri onu proqramsızlıqda ittiham edirlər, ətrafındakı zümərənin bir firqə deyil, bir qəsd olduğunu irəli sürürdülər. Ölümündən bir az əvvəl bitirmiş və rəsmən qəbul etdirmiş olduğu yeni qanunu-əşaya görə o, həqiqətən də firqəçi olmadığını, firqələri və firqə proqramlarını inkar etdiyini göstərmişdir. Onun yeganə proqramı qüvvətli Lehistandır və yeganə taktikası da bu məqsədi təmin edən icraatdır. Müvəffəqiyyət dərəcəsi, təcrübəylə anlaşılacaq bu sisteminin binası ilə, demək olar ki, Yeni Lehistanın qurucusu öz ciddi fəlsəfəsinin bir xülasəsini vermişdir.

Öyla ya!.. O, nəzəriyyədən ziyadə bütün həyatında yalnız bir hərəkət və aksion adamı olaraq qalmışdır. Bir aksion ki, tək bir qayəsi, tək bir istəyi vardır: - Müstəqil və qüvvətli Lehistan!.."(142, s. 194).

Müəllif göstərir ki, indi hamını düşündürən, narahat edən Pilsudskidən sonrakı Polşanın-Lehistanın taleyidir. İndi nə baş verəcək? Polşanın işləri necə gedəcək? Sonra müəllif bir həqiqətin və reallığın mövcudluğunu ortalığa qoyaraq Polşanın irəli gedəcəyini əsaslandırır; o da Pilsudski kimi böyük bir qəhrəman yetişdirən xalqın necə ağır olsa da, hər çətinliyə dözə biləcəyidir. Digər tərəfdən, Lehistan idarəçiliyinin mövcud intizamı, Polşa xalqının dünyanı heyrətdə qoyan intizamı da, polyakların Pilsudskisiz də yaşaya biləcəyini sübut edir. Bir həqiqət isə indidən özünü göstərməkdədir: Pilsudski yoxsa da, Pilsudskiçilik vardır və yaşayır"(142, s. 194).

M. Ə. Rəsulzadə Polşanın qəhrəman oğlu Pilsudski haqqında olan məqaləsini belə yekunlaşdırır: "Mənəli yaşadığı kimi, dünyadan getməsinə də yaxşı bilən marşalın vətəndalarına buraxdığı vəsiyyəti diqqəti cəlb edir: ürəyinin Vyanada anasının ayaqları altında basdırılmasını, beyninin tədqiqat üçün elm adamlarına verilməsini, vücudunun da Vaveldəki tarixi türbəyə götürülməsini istəməklə o, adətən demək istəmişdir ki, hər Lehli qəlbi ilə anasına, beyni ilə elmə, vücudu ilə də milli tarixinə verilməlidir.

Sadə bir lehlimi?.. Xeyir!

Pilsudski kimi qəhrəmanlar bütün milliliklərinə rəğmən bəşərədirilər. Onların öz millətlərinə etdikləri müraciət, bütün insanlara, hələ bənzər vəziyyətdə olan millətlərə edilmiş bir müraciətdir.

Bilxassə, Lehistan qəhrəmanının müraciəti ki, bütün həyatını Rusiya imperializmi kimi, bizim də düşmənimiz olan bir qüvvətə qarşı mücadilədə keçirmiş və bizim tanıdığımız milliyət ilahəsinə ibadəti özünə din olaraq qəbul etmişdir.

Leh millətinin itkisi böyükdür. Matəmi ölçüyəgəlməzdir. Biz də böyük itkidəyik. Bizim millətlərimiz də təəssürdədir. Lehlilər milli böyük bir qəhrəman itirdilər. Başları sağ olsun. Biz də əsir millətlərin mənəvi bir rəhbərini itirdik. Böyük acıda onlarla ortağız.

Lehli vətənpərvərlər çalışacaqlar ki, Lehistan daima qüvvətli və böyük qalsın. Biz də mücadiləmizdə davam edəcəyik ki, millətlərimiz qurtulsun, bir müstəqil dövlət olsunlar!" (142, s. 194).

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı məqalələrindən biri də belə adlanır: "Yeni Leh Konstitusiyası". Bu məqalə "Qurtuluş" jurnalında 1935-ci ilin avqust ayında, 10-cu sayında nəşr edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə məqaləsini çox maraqlı bir məqamla başlayır: "Lehistan vəkillər heyətinin rəisi Valeri Slavek bu günlərdə söylədiyi bir nitqində yeni Lehistanın indi əzizlər sırasına keçən qəhrəman qurucusu marşal Pilsudskidən bəhsdə demişdi: "O, millətin həqiqi rəhbəri idi. Bu əvəzsiz rəhbərin yerini tutacaq aramızda kimsə yoxdur. O, öz şəxsinə məxsus mənəvi bir qüvvətdi. Bu qüvvət bizə, özündən sonra rəhbər olmaq üzrə, yeni Lehistan Konstitusiyasını buraxmışdır. Vəzifəmiz bütün varlığımız və sədaqətimizlə onu həyata keçirmək və bütün bu surətlə böyük rəhbərin vəsiyyətinə əməl etməkdir" (145, s. 263). Müəllif bu məqalədə yeni Konstitusiyanın əhəmiyyətini, əvvəlki ilə müqayisədə daha vacib xüsusiyyətlərini qeyd edir. Göstərir ki, Lehistan dövlət başçısı tərəfindən aprelin 23-də imza edilən və 24-də elan olunan yeni Konstitusiya 1921-ci ilin martın 17-də elan edilmiş olan köhnə Konstitusiyanı tamamilə dəyişmişdir. Müəllif Konstitusiyadakı müəyyən maddələrin əvvəlki ilə müqayisəli təhlilini də aparır. Məsələn, Polşanın əvvəlki Konstitusiyasına görə, "Lehistan Cümhuriyyətində hakimiyyət xalqa aid olub", ölkə başçısı da ancaq "Xalq hakimiyyətini icra edən bir vasitə" idi (2-ci maddə). Yeni Konstitusiyanın eyni

maddəsinə görə: "Dövlətin başında duran dövlət başçısı öz idarəsinə verilən dövlətin müqəddəratından allah və tarix hüzurunda məsuldur: bölünməz bir vəhdət təşkil edən dövlət hakimiyyəti onun şəxsinə mərkəzləşir" (145, s. 264).

Müəllif əvvəlki Konstitusiyanın 3-cü maddəsindəki dəyişikliklərin də ciddi olduğunu göstərir. Və müqayisədə yeni Konstitusiyada dövlət başçısının səlahiyyətlərinin artırıldığı göstərilir. 12-ci maddədə bu hüquqlar belə qeyd edilir: Seym ilə senat məclislərini buraxmaq, barış və savaşa məsələlərini həll etmək, özge dövlətlərlə müqavilələr imzalamaq, təsdiq etmək haqqı və s.

Sonra müəllif dövlət başçısının Konstitusiyaya səlahiyyətlərinin belə müəyyənləşdiyini qeyd edir: 1) Dövlət başçısı seçilərkən namizədlərdən birini göstərmək və ümumi seçkini təyin etmək. 2) Hər b zamanında Cümhur rəisi vəkilini təyin etmək. 3) Hökumət, yüksək məhkəmə və dövlət müfəttişliyi rəislərini təyin etmək və çıxarmaq. 4) Ordu baş komandanı və ümumi müfəttişini təyin etmək və çıxarmaq və s.

Müəllif yazır: "Yeni Konstitusiyaya görə Cümhur rəisi veto hüququna malikdir (Maddə 54). Bu haqqı isə Seym və Senatdan keçdiyindən, 30 gün müddətində hər hansı qanunu təkrar baxılmaq üçün müzakirəyə göndərə bilər. Bu qanun ikinci dəfə dəyişdirilmədən, təkrar məclislər tərəfindən qəbul edilirsə, o zaman Cümhur rəisi artıq onu qəbul etmək məcburiyyətindədir" (145, s. 264).

Məqalədə dövlət başçısının seçilməsi proseduru, hökumətin parlament qarşısındakı məsuliyyəti, Seym məclisinə seçkilər, seçənlərin 21-dən 24 yaşa, seçilənlərin isə 25-30 yaş arasında olmaq məqamları təhlil edilir.

Məqalədə Polşanın demokratikləşməsində mühüm rol oynayan seçki prosesinin də təkmilləşdirildiyi maddələr üzrə əsaslandırılır. Göstərilir ki, Konstitusiyaya əsasən Seym üzvlərinin sayı 208 olmalıdır. Bütün ölkə isə 104 seçki dairəsinə bölünür. Senatın isə üzvlərinin sayının 96 olduğu bildirilir. Bunlardan 32-ni dövlət başçısı təyin edir. Qalan 64-nü isə Voyevodluqlar (vilayətlər) daxilindəki seçki ictimaları seçirlər. Bu ictimalar isə şəxsi nüfuzları, təhsillərinin dərəcəsi və əhaliyə olan etimadları baxımından Senat seçkilərinə iştirak haqqında olan vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş nümayəndələrdən formalaşır. Senata seçənlərin yaşının 30, seçilənlərin isə yaşının 40-a çatması lazımdır.

M. Ə. Rəsulzadə Polşa Konstitusiyasında təsbit olunan bu maddələri yüksək dəyərləndirir və ölkənin hüquqi demokratik əsaslarla inkişafında önəmli rol oynayacağını göstərir. Və belə ünvanlaşma aparır: "Bu xülasələrdən görürük ki, bu konstitusiyanın ağırlıq mərkəzi icra orqanlarında olan qüvvətli hökumət idarəsi yaratmağı gözə almışdır. Gerçəkdən də belədir. Özünə verilən səlahiyyətlərə baxılırsa, Lehistan Cümhur Rəisi kraldan da nüfuzlu, adətən diktatorca bir hökmdardır Demək olur ki, Lehistan Cümhur Rəisi Amerikanınkı qədər hətta ondan bəlkə də artıq səlahiyyət və nüfuzla malikdir.

Bütün həyatını xalqçılıq adına və istibdad idarəsinə qarşı mücadilədə keçirən inqilabçı Pilsudskinin candan bir demokrat olduğunda şübhə yoxdur. Öylə ikən ən böyük əsər olaraq buraxdığı bu Konstitusiyada rəsmi demokrat əleyhindən tendensiyanı nə ilə izah etməli?

Burasını unutmamaq lazım ki, Pilsudski, sözün sosial mənası ilə, atəşli bir inqilabçı olmaqla bərabər, daima ondan atəşli bir patriot olaraq qalmışdır. O, bütün həyatını tarixin ən böyük faciəsinə uğramış bədbəxt yurdunun üç böyük imperatorluq arasında bölünən vücudunu təkrar birləşdirməyə və onu yeni başdan istiqlalına yetişdirməyə vəqf etmiş bir adamdır". (145, s. 266).

Müəllif doğru mövqedədir ki, Pilsudski bu Konstitusiya ilə Polşaya qüvvətli idarə sistemi verməyi düşünərəkən, ilkin olaraq məmləkətinin coğrafiyasını, tarixini, indiki durumunu və beynəlxalq vəziyyətdən çıxan həqiqi realığı hesablamağı bacarmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin fikrincə yeni Polşa Konstitusiyası sadə proporsional seçki sistemini məjoritar sistemə çevirməklə qalmamışdır. Eyni zamanda yeni dövlət sisteminin quruluşu zamanı Konstitusiyada əksini tapmış müasir mühakimələrdən də ilham almışdır. Müəllif məqaləsində yeni cəmiyyət quruculuğu dönməində cəmiyyətdə formalaşan demokratiyanın da həddinə münasibətini belə açıqlayır: "Cəmiyyətin müəyyən açılış dövrlərində siyasi firqələrə dayanan parlamentarizm, demokrasiyanın ayrılmaz bir tərkibi ikən, indiki iqtisadi və inkişaf əsrində isə dövlət işlərini sadə bir dəstəyə bağlamaq onlarca, demokrasiyi demokratlardan ziyadə demaqqolara verməkdən ibarətdir" (145, s. 266).

M.Ə. Rəsulzadə yeni Konstitusiyadakı əsas müddəalara toxunaraq göstərir ki, "Sağlığında şəxsi hakimiyyətini mənəvi nüfuz əsasma dayandıran Marşal" yeni Polşa dövləti təşkilini də bir növ "mənəvi nüfuz" sistemi üzərində qurmağı düşünmüşdür. Belə yanaşmanın nəticəsidir ki, yeni Polşa Konstitusiyası siyasi partiyaları tamamilə məhv edərək iş, idarə, bilik və ideya adamlarının dövlət idarəsindəki rollarına xizmət və əhəmiyyət vermişdir.

M. Ə. Rəsulzadə məqaləsindəki fikirlərini əsaslandıraraq Polşanın aparıcı qəzetlərindən olan "Kuryer Poranu"da nəşr edilən bir məqalədən də nümunə gətirir: "İqtisadi amillərin təsiri altında dövlət məfumu çox dərinə dəyişmiş oldu. Əskidən millətin daxili həyatı ilə xəfif surətdə əlaqədar, sadə bir əmniyyət cihazı ikən, indi dövlət milli həyatın hər sahəsini əhatə edən, bir orqanizasion (təşkilat - red.) halına gəlmişdir. Dövlət ictimai və siyasi zümrələr, ihtisas müəssisələri və iqtisad təşkilatları üstündə bir kooperativ cəmiyyət şəklinə girmişdir ki, bu şəkil onu cəmiyyətin ihtisas, iqtisad və idarə işlərini yapmaq rolunda bulunmağa məcbur edir" (145, s. 267).

M. Ə. Rəsulzadəyə görə, Polşanın yeni Konstitusiyası həm də orijinal bir təcrübə ilə diqqəti cəlb edir. Yəni burada ümumi seçki əsasları mühafizə olunur,

demokratiyanın əsl varlığını təşkil edən əsas azadlıqlara toxunulmur, siyasi demokratiyanın meydanı daralır, ictimai təsanüd, bilik və qisas üzərində dayanan idarəçiliyin realizm prinsipi təşviq olunur.

Göstərilir ki, yeni Polşa Konstitusiyası müharibədən əvvəlki klassik parlamentarizmə nisbətə deyil, müharibədən sonrakı yeni rejimlərə nisbətə də orijinal bir təcrübə olmaq dəyərindədir.

M. Ə. Rəsulzadə məqaləsini belə yekunlaşdırır: "Pilsudski Konstitusiyasının ən bariz cəhəti dövlət mənfəətlərini xüsusi zümrə mənfəətləri üzərinə hakim qoymaq və siniflər arasındakı mücadilənin yerinə ictimai təsanüd prinsipini möhkəmlətməkdir. Qurtulacaq məmləkətlərimizin idarəsində hər şeydən əvvəl bizi əlaqədar edən prinsip də, şübhəsiz bu olmalıdır və bu olacaqdır" (145, s. 268).

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı digər bir maraqlı məqaləsi "Lehistan müsəlmanları"dır. "Qurtuluş" jurnalının 1935-ci ilin noyabr-dekabr aylarında 13-14-cü sayında nəşr edilən "Lehistan müsəlmanları" (Mühüm bir əsər münasibəti ilə) məqaləsi ciddi tarixi dəyərə malikdir.

Polşada çap olunan "Roçnik tatarski" (tərcüməsi - "Tatar illiyi" - N. Y.) məcmuəsinin böyük əhəmiyyəti olduğunu bildirən M. Ə. Rəsulzadə məqaləsini bu sözlərlə başlayır: "Masamız üzərində qoca bir cild, 500 böyük səhifəliyi dolduran bir kitab. Yaxşı kağızda, yaxşı hərflərlə, basılmış türlü rəsmlərlə bəzənmiş, yalnız görünüşü ilə belə insanı özünə çəkən gözəl bir əsər. Üz səhifəsində vaxtilə bütün cahana qorxu verən irqdaşlarımızdan əski tatar minicisinin şahə qalxmış at belində oxu yayından buraxan qoşucu və atıcı bir tablò!..

Polyak dilində çıxan bu illik - "Tatar illiyi". Bu, Polşada yaşayan türk-tatar qardaşlarımızın maarif və mədəniyyət cəmiyyətləri tərəfindən çıxarılan illiyin (salnamə) ikinci cildidir. Bu illik müstəqil Azərbaycanda dəyərli xizmətləri ilə Tanınan Kriçinski qardaşlarından Arslan bəy Nayman-Mirzə Kriçinskinin baş yazarlığı və idarəsi altında nəşr edilir" (144, 5. 365). M. Ə. Rəsulzadə məqalədə çox maraqlı tarixi məqamlar açıqlayır. Göstərir ki, tatarlar adı ilə tanınan bu Polşa müsəlmanlarının tarixləri uzundur. XIV əsrin sonları və XV əsrin əvvəllərində, Qızıl Ordu çağlarında, qismən Teymurdan qaçan Toxtamış xanla bərabər, qismən də ondan sonra gələn tatar əsgərləri və daha sonra Krımdan və Kazandan köçən türk əsgər ailələrinin indiki Vilna ətrafında yerləşərək qalan davamçılardır.

Vaxtı ilə Litva və Lehistan (Polşa) krallarına sədaqətlə xidmət etmiş olan bu əsgər xalqın Lehistan tarixində buraxmış olduğu böyük bir kultür "Roçnik Tatarski"-nin ilk cildində olduğu kimi, bu cildə də məharətlə canlandırılmışdır. Biz burada litvalı tatarın Litva ilə Lehistanı birləşdirmiş kral Yadillonun Grinvalddakı zəfərində iştiraklarını, böyük kral Ziqmund ordusunda Rusiyaya qarşı

rəşadət göstərdiklərini oxuduğumuz kimi, bu tatarların milli leh hərəkətində də çalışqan bir surətdə iştiraklarını öyrənirik. Öyrənirik ki, Rusiyaya qarşı Lehistan istiqlalını geri almaq məqsədilə aparılan qanlı qiyamlarda Lehli müsəlmanlar da iştirak etmiş və nəhayət milli qəhrəman böyük Marşal Pilsudskinin təşkil etdiyi istiqlal hərəkətində də saygılı bir yer tutmuşlardır. 1920-ci ildə qızıl Rusiyaya qarşı yapılan istiqlal hərbində xüsusi olaraq yaradılan tatar alayı vasitəsi ilə iştirak etdiklərindən yana, bu tatarlar arasında Marşal ilə bərabər gizli çalışma dövründə işləyən müsəlmanlar da olmuşdur. Bunların başında Pilsudskinin xətirini çox istədiyi "Qara Mihal" adı ilə tanınan İsgəndər Sulkeviç gəlməkdədir. 1920-ci ildəki istiqlal hərbində ölənlər bu qəhrəmanın cəsədi mərhum Pilsudskinin vəsiyyətinə görə bu günlərdə paytaxtda dəfn edilmək üçün Varşavaya götürülməkdədir" (144, s. 365).

Məqalədə çox maraqlı tarixi faktlara toxunulur. Polşa ilə müsəlmanların, türklərin əlaqələri tarixinin öyrənilməsində ortalığa ciddi mənbələr qoyulur. M. Ə. Rəsulzadənin tarixi məqalələrində çox ciddi faktlara rast gəlmək mümkündür.

M. Ə. Rəsulzadə qeyd edir ki, Litva türkləri Polşanın əsgər və milli istiqlalı tarixində sadə izlər buraxmaqla qalmamış, eyni zamanda böyük Polşa ədiblərinin əsərlərində də ideal bir obraz olaraq təsbit edilmişdir. Böyük Polşa ədibi Senkeviçin idealizə etdiyi Səlim Mirzə Tiri haqqında "Roçnik" bizə canlı məlumat verməkdə və bir rəvayətə dayanaraq, digər Polşa ədibi Mıtskeviçin nəslən bir türk olduğunu da qeyd etməkdədir.

Müəllif açıqlayır ki, bu türklərin sayı səkkiz-on mindən bir qədər artıqdır və onları digər polyaklardan ayıran şey yalnız özlərini müsəlman olaraq hiss etdikləri və qəhrəman bir nəslə mənsub olduqları haqqında bəsləməkdə olduqları xatirədir. Çünki öz dillərini unutmuşlar və yaşayış etibadı ilə tamamilə polyaklaşmışlar.

Əksəriyyətinin Vilna və Rusiya hüduqlarında yaşayan bu müsəlmanların Polşada mühüm mövqeləri vardır. Özlərinin ayrıca məscidləri və nəşriyyatları olan bu insanlar dövlət tərəfindən tanınmış bir müfti vasitəsilə idarə olunur. Müftiliyə Polşa hökuməti tərəfindən hər cür yardım göstərilir. Bildirilir ki, Polşa prezidenti Mositski Vlnada olarkən müsəlman məscidini də xüsusi olaraq ziyarət etmişdir.

Polşalı müsəlmanların bu yeni yurdlarından məmnun olduqları özləri tərəfdən daim etiraf olunur.

M. Ə. Rəsulzadə məqaləsində göstərir ki, Polşa Cümhuriyyətinin elm və məmurluq sahəsində də polşalı müsəlmanlar vardır. Həmin müsəlmanlar Polşa kultürünə qarışmış qəribləşsə də, "ruhən şərqli qalıb" digər din qardaşları ilə mənəvi rabitəni unutmamışlar. M. Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi: "Xarici qəribli, daxili şərqli qalan bu kiçik zümənin böyük misyonu isə "gəldikləri qəribli Lehistan ilə vaxtı ilə çıxdıqları şərq, islam dünyası arasında rabitə (vasitə) olmaqdır" (144, s.

366). Həqiqətən də, Rusiyadakı milli türk hərəkətlərində və onların siyasi müqəddəratlarının həlli işlərində polşalı müsəlman ziyalılarının çox dəyərli xidmətləri olmuşdur. Onların nümayəndələri Rusiya müsəlmanları tərəfindən çağırılan Nijni-Novqoroddakı İslam Konfransından başlayaraq Rusiya inqilabı başlanarkən tatar alaylarının təşkilində, Krım və Azərbaycan Cümhuriyyətlərinin qurulmasında mühüm rol oynadılar. Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bakıda istilaçı bolşeviklər tərəfindən edam olunan general Süleyman Mirzə Sulkeviç hərbiyyəimizin şefi idi. Eyni zamanda o, Krım hökumətinin də başında olmuşdur. Kerenski hökuməti zamanında tatar əsgərlərini milli alay şəklində ilk olaraq təşkil edən də özü olmuşdur. Sonra digər bir çox lehli müsəlman ziyalılarının Krımda, Kazanda və Azərbaycanda milli məmurluqlarda çalışdıqları məlumdur. Bunlardan bu gün Lehistan Cümhuriyyəti daxilində də ən yüksək məmurluqlarda olan Kriçinski qardaşların (Olqred və Arslan bəylər) Azərbaycandakı xidmətlərini və tutduqları mövqeləri hamımız bilirik". (144, s. 366).

M. Ə. Rəsulzadə L. N. Kriçinskinin bir məqaləsinə istinadən bildirir ki, polyak W. Koşçivezkonun 1858-ci ildə yazdığına görə o illərdə Bakıdan Polşaya Mirzə Kazım Məşədi Abdulla oğlu adında bir "tatar" gəlmişdi. Bu adam Varşavada 18 il yaşamışdı. Mükəmməl olaraq polyakca və rusca öyrənmiş, almanca da oxumağı bacarımış. Ən yaxşı bildiyi və əhatə etdiyi dillər isə ərəbcə və farsca imiş. Bu dillərdə o, gözəl şeirlər də yazmış. Varşavanı təsvir edən şeirləri daha təqdir olunasıdır. Mirzə Kazım bəy polyakca bir-iki dini qəsidə də yazmışdır. Həmin qəsidələr W. Koşçivezkonun 1858-ci ildə Varşavada nəşr etdiyi bir kitabda dərc olunub,

M. Ə. Rəsulzadə məqaləsini belə yekunlaşdırır: "Roçnik" in bizdə yaratdığı dərin təsir və özünə qarşı cəlb etdiyi səmimi təsir üzərində düşünərkən mühləm olduğumuz bu fikri, illiyin müqtədir və talant sahibi müdiri, dostumuz Arslan bəy Kriçinskini məqbul görürlərsə, bu xüsusda özünə hər türlü mənəvi yardımda olacağıma qətiyyətlə əmin ola bilirlər; zira ki, Lehistan kimi Rusiya istibdadı altından çıxaraq yenidən dirilən, dərddən anlar. Bir dövlətin ən parlaq kitab mağazalarında yer tutduğuna şübhə olmayan bu əsər səhifələrində, millətlərinin tarixi, ədəbiyyatı, ictimaiyyət, iqtisadiyyat və siyasətləri haqqında əsaslı məlumat verməyi Rusiya məhkumu türk və müsəlman millətlərin nümayəndələri özləri üçün mənəvi bir borc sayarlar. "Roçnik" isə böylə bir qardaşlıq münasibətindən bizə elə gəlir ki, ancaq qazanır və girişdiyi vasitəçilik vəzifəsini də real surətdə etmiş olur" (144, s. 367).

Qeyd edək ki, "Roçnik Tatarski" məcmuəsinin Baş redaktoru Arslan Nayman Mirzə Kriçinski idi. Redaksiya heyətinə isə aşağıdakılar daxil idi: Mustafa Aleksandroviç (Qahirə müxbiri), Arslan Nayman Mirzə Kriçinski (Qdinya),

Ovkiyero Cayman Mirzə Kriçinski (Varşava), Adige Şinkeviç (Vilno), Əli İsmayıl Voronoviç (Qahirə).

"Roçnik Tatarski" məcmuəsi illik olaraq nəşr edilirdi, nəşiri isə "Lehistan Cümhuriyyəti türkləri mədəniyyət və inkişaf cəmiyyəti mərkəz heyəti" idi. Məcmuənin ünvanı belə idi: Polşa, Qdinya, Sviyetojansk küçəsi 48, mənzil 8.

Ümumilikdə 6 bölmədən ibarət olan məcmuədə məzmun və tarixi baxımdan çox maraqlı yazılar vardır. Birinci bölmə "Məqalələr" adlanır. Burada aşağıdakı yazıları oxumaq mümkündür: 1) Lehistan tatarları və müsəlman şərqi (müəllif -Arslan Nayman Mirzə Kriçinski); 2) Litva tatarları və yevraziya (Yulyan Talko Hçinseviç); 3) Litva tatarlarının dini ədəbiyyatı və mənşəyi (Yaqub Sinkeviç); 4) Lehistan və qeyri tatarlara dair bəzi mülahizələr (Olgerd Giçka); 5) Leh ərazisində türk ünsürləri (Ananyas Zayonskovski); 6) Lehistandakı müsəlman xalqın əfsanələri, fəlcılığı vüyüculuğu və hurafatı (Mustafa Aleksandroviç). 7) Milcərayan və Lehistan türkləri (Olgiyerd Nayman Mirzə Kriçinski). 8) Polşa əsilli polyakların dilinə türkcənin təsiri haqqında (Tadeuş Kovalski. 9) Lehistan türklərinin öz dilini unuduqlarına dair (Hacı Sürəyya Şapial. 10) Sabiq Rusiya qələmcəvi və indiki Lehistan daxilində İslam məzhəbinin hüquqi vəziyyəti (Aleksandr Axmatoviç). 11) 1831-ci il üsyanında Leh ordusunda lehistan türkləri (Arslan Kriçinski). 12) Nefsi Minsk və civarında sakin olan lehistanlı türklərin müxtəsər tarixi (Tadeuş Stiçkenuç Korzon).

"Müxtəlif yazılar" adlanan ikinci bölmədə aşağıdakı məqalələrə rast gəlmək mümkündür: 1) Senkeviçin tatar mənşəyinə aid yeni məlumat (Stanislav Cadiyeviç); 2) Lvov vayevodalılığı hüdudu daxilində tatarçılıq izləri haqqında bir neçə söz (Mihat Zdan; 3) Dəyərli müsəlmanların həyatı (S. Kriçinski); 4) II Fridrix Vilhelm ordusunda Litva tatarları (Stanislav Kriçinski).

"Materiallar" başlıqlı üçüncü bölmənin yazıları belə müəyyənləşdirilib: 1) Kral Mihalının Volin tatarlarına 1669-cu ildə yaptıkları (Stanislav Kriçinski); 2) Lehistanda tatar alayları tarixinə dair materiallar (Stanislav Kriçinski); 3) Litva tatarlarının xalq üsyanlarında iştirak tarixinə dair materiallar (Arslan Nayman Mirzə Kriçinski). 4) Lehistan türklərinin milli qayəsi (Ayaz İshaqi). 5) İslam əqvamının statistikasını və ruhani ittihadı (Vassan Girey Cabaqi). 6) Əleykum Səlam! (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. 7) İslam və müxtəlif izdivac (Aleksandr Axmatoviç). 8) Aleksandr Sulkeviç (Qara Mihal) (1867-1916) - (Arslan Kriçinski). 9) General Süleyman Sulkeviç (1865-1920) (Arslan bəy). 10) Kırım türklərinin faciəsi (Aleksandr Axmatoviç). 11) 1863-cü il üsyanında Lehistan türklərinin iştirakı (L. Mirzə Naymanski). 12) Lehistandakı tatar alaylarına aid tarixi məlzəmələr (S. Kriçinski).

Dördüncü bölmədə tənqid və kitablar bölməsinin yazıları isə belə təqdim edilib: 1) Dr. J. Stankeviç, L. Kolankovski Ş. A. Brükner, İ. St. Vrustron, M. Zdan,

Cəfər Seyidəhməd bəylərin kitabları haqqında müaliələr (Yaqub Sinkeviç, S. K. Kırımlı Yigid); 2) Lehistan tatarlarına aid yeni əsərlərə bir nəzər (R) və s.

Beşinci bölmə xronika (15. 06.1931-15.06.1935) adlanır: 1) Məmləkət xronikası; 2) Əcnəbi xronikası. 3) "Lehistan türklərinin ailə aromaları" sərlövvhəli kitab haqqında (Julian Talko-Hqunseviç). 4) İslam tarixi və Lehistan türklərinə aid 1922-1932-ci illərin kitablarına dair notlar. 5) Avropada islam mətbuatı.

Altıncı bölmədə "Ədəbiyyat qismi"ndə verilənlər: 1) Jozef Vejinski. Səlim və Hanya bir rəmz kimi.

Məcmuənin bir dəyəri də çox maraqlı və tarixi fotoların oxuculara təqdim edilməsidir. Məcmuədə aşağıdakı fotoları görmək mümkündür: "1) Krımın tanınmış şəxsiyyətlərindən "Tərcüman" qəzetinin müdiri Qaspirallı İsmayıl Mirzə (1851-1914); 2) Krım müftisi Çələbi Cahan və Krım parlamento rəisi Cəfər Seyidəhməd (1917); 3) Azərbaycan hökumət üzvləri, Azərbaycan dövlətinin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması dolayısı ilə Bakıda Xarici İşlər Nazirliyində verilən ziyafətdə iştirak edənlərlə bir arada (1920). Fotoda bir çox polşalı tatarlar da vardır. 4) Kral Fuada verilən bəyannamə (muxtarannı) üz səhifəsi. Məcmuələrin olduğu məqalələri göstərən Lehistan xəritəsi; 5) Yuqoslaviya müsəlmanlarının rəisi İsmayıl ağa Camaloviçin 1934-cü ildə Vilnaya gəlişi münasibətilə yapılan toplantıda iştirak edənlər; 6) Ali məhkəmə ümumisi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sabiq Ədliyyə Naziri müavini Olgerd Nayman Mirzə Kriçinski; 7) Qdanya vilayət məhkəməsi rais müavini və Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinin qələmi məxsus müdiri Arslan Nayman Mirzə Kriçinski; 8) Müsəlman qəzet və məcmuələrinin müdirləri. Varşava, 1937. 9) Napoleonun 1-ci ordusunda litvalı tatarlar; 10) 1863-cü il üsyanlarından lehli tatar Romyald Smolski. 11) Aleksandr Sulkeviç (Qara Mihal) (1867-1916). 12) General Süleyman Sulkeviç. 13) Polşa prezidenti Moicski cənabları Vilno məscidində (20 iyun 1930)" (90).

Bu baxımdan "Roçnik Tatarski" məcmuəsində türklərin də tarixlərinə aid maraqlı yazılar, sənədlər öyrənmək mümkündür.

XI FƏSİL

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada keçirilən tədbirlərdə iştirakı, çıxışları

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə Polşada yaşadığı illərdə həm Varşavada, həm də qonşu Avropa ölkələri olan Almaniya və Fransada keçirilən tədbirlərdə bəzən təşkilatçı, bəzən də nüfuzlu şəxs olaraq çıxış edirdi. Təbii ki, bu tədbirlərin əksəriyyəti, Azərbaycan və kommunist əsarətində qalan xalqların tarixi, mədəniyyəti, milli istiqalal mübarizəsi ilə bağlı idi. "Prometey" klubunun Varşavada keçirilən əksər tədbirlərində isə M. Ə. Rəsulzadə məqamı gələndə əsas məruzəçi, müəyyən hallarda çıxışçı, dinləyici olaraq iştirak edirdi. 1938-ci ilin fevralında "Prometey" təşkilatına mənsub olan millətlərin mühacirətdəki milli təşkilatları daha bir tədbir keçirdilər. (Qeyd edək ki, bundan əvvəl "prometeyçilər" Krım türklərinin milli qurultayının 20-ci ildönümünü keçirmişdilər.) İdil-Ural Millət Məclisi açılışının 20 illiyi münasibəti ilə Varşava Şərq İnstitutu yanındakı "Gənc Şərqşünaslar Cəmiyyəti"nin Krım-İdil-Ural bölməsinin təşəbbüsü ilə fevralın 6-da Varşavada böyük bir mərasim keçirildi. Varşava "İş adamları Cəmiyyəti"nin böyük salonunda tərtib edilən mərasimdə, Varşavada olan Şimali Qafqaz, Gürcüstan, Azərbaycan, Ukrayna, Krım, İdil-Ural təmsilçiləri, yerli Polşa tatarları və polyaklardan başqa, Türkiyə, Finlandiya, Estoniya, Almaniya gələn İdil-Ural təşkilatı nümayəndələri də iştirak edirdilər.

İdil-Ural milli marşı çalındıqdan sonra Varşava Şərq İnstitutunun direktoru senator Sedlitski tədbiri açdı.

Mərasimdə ilk çıxışı Şərq İnstitutunun ümumi katibi professor Gurka etdi. Çıxışının əvvəlində Polşa ictimaiyyəti adından İdil-Uralıları təbrik edən cənab Gurka, lehtatatar münasibətlərinin tarixinə aid fikirlər söylədi, xoş arzularını bildirdi. Sonra söz Azərbaycan Milli Hərəkəti rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə verdi. M. Ə. Rəsulzadənin çıxışı iştirakçıların böyük marağına səbəb oldu, çoxlu alqışlarla qarşılandı.

M. Ə. Rəsulzadə çıxışını bu sözlərlə başladı: "İdil-Uralı qardaşlar! Bir millətin uğradığı ən müdhiş zülmə və tarixin özünün rəva gördüyü ən qəddar şəraitə rəğmən, məhv olmayıb da, mənliyini mühafizəyə bir misal aranırsa - bunun ən klassik örnəyi mənə Siz olursunuz!..

Elədir: Kazan, Rusiya məhkumu millətlər və əsir türk elləri arasında çarlığın zülmünə ilk uğramış bir məmləkətdir. Rus cəlladı yavuz İvanın Kazanı istilasından az

qala 400 il keçir. Uzun sürən bu istilanın nə qədər qanlı dəhşətlərlə başladığını diksinmədən xatırlamaq mümkün deyildir.

Qədim Bulqar mədəniyyəti və Altın Ordu ənənələrinə varis olan türk və müsəlman Kazanda qanıçən İvanın vəhşi varisləri daşı-daş üstünə buraxmamışlardı: tatar aristokratiyası tamamilə məhv edilmiş, şəhərlər dağıdılmış, kəndlər alınıb ruslara verilmişdir. Şəhər mədəniyyətindən, yüksək təbəqələrdən və oturduğu ata-baba torpaqlarından edilən Kazan türkünün dini xüsusən hücumə məruz qalmışdı. "Kreşen" deyilən bu cəbhə xristian olanların macərası qədər bir faciə təsəvvür edilə bilməz. Felən müsəlman, rəsmən xristian olaraq keçinmək məcburiyyətində qalan bu zavallıların çəkdikləri ruh əzabını xalqınm siyasi yolbaşçısı olduğundan daha əvvəl tanınmış ədibi sayılan sayğılı dostumuz Ayaz bəy (Ayaz İshaqi - N.Y.) ürək yaxan qələmlə təsvir etmişdi. "Kreşenlər" - tarixi Kazan faciəsini canlı olaraq təsvir edən bir rəmzdır.

Çar rejimi düşər-düşməz "Kreşenlər" həmin müsəlman olmuşlardı. Çarlıq tərəfindən ruslaşdırmaq istənilən millətlər də bu "kreşenlər" kimi əski siyasi dinlərinə, yəni milli hüriyyət və istiqlallarına qovuşmağa qalxdılar. Bunlar arasında ən ümitsiz bir vəziyyət və şərait içində olan bəlkə də Kazandı. Belə olduqda İdil-Ural adı altında Kazan elinin məhviniə çalışıldı.

20 illiyini təsəd etdiyimiz İdil-Ural Millət Məclisinin açılması işdə bu vananın hadisəsidir". (165, s. 221)

M. Ə. Rəsulzadənin çıxışında çox maraqlı tarixi faktlar açıqlanırdı. Müəllif qeyd edirdi ki, Kazan tatarları öz milli dini varlığı üçün qanlı savaqlar aparmışdır. Birinci Dünya hərbindən əvvəl onlar da Rusiya əsarətində qalan digər türk xalqları ilə birgə milli-mədəni hüquqların əldə edilməsi üçün azərbaycanlılarla da iş ortaqlığı qurmuşlar.

Müəllif qeyd edirdi ki, istər 1905-ci ildə "Müsəlman İttifaqı" dövründə, istərsə də 1918-ci ildəki proseslərdə, milli işlərdə və siyasi müharibələrdə onlar Azərbaycan ziyalılarını öz nümayəndələri ilə birgə gördülər. Bizim azərbaycanlılar da, onlar kimi eyni taleyi yaşamaq məcburiyyətində qalıblar. Çətin və ağır günlərdə hər iki xalq qardaşcasına bir səmimiyyətlə bir-birlərinə kömək etmişlər. M. Ə. Rəsulzadə çıxışında xatırladı ki, Birinci Dünya müharibəsi zamanında qırğına məruz qalan Acar müsəlmanları üçün Bakıda təşkil olunan yardım cəmiyyətinə İdil boyunun ən ucqar kəndlərindən ianələr göndərilmişdi. Eyni zamanda Kerenski dövründə Türkiyə hüdudundan qayıdan pozğun rus əsgərləri hər bir xidmətdən məhrum olan Qafqaz müsəlmanlarını təhqir edərəkən tatar əsgərlərinin olduğu "Əsgəri Şura"nın verdiyi qəti bəyanat ciddi hadisəyə çevrilmişdi.

M. Ə. Rəsulzadə çıxışında xatırlayır ki, Bakı qəzetlərində müxbirlik edən millətçi tatar jurnalisti olan, sonradan bolşevik istilası dövründə "müsavətçi" adı ilə

ittiham edilən mərhum Zərif əfəndinin xatirəsi bizə əzizdir və onun adı Azərbaycan istiqlalı uğrunda şəhid gedənlərin arasındadır. Bu mənada M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, müqəddəratımız birdir: çarlığa qarşı eyni mücadilədə idik. Qızıl çarlıqdan başqa bir şey olmayan bolşevizmə qarşı da eyni mücadiləni aparmaqdayıq! Müəllif vurğulayırdı ki, çar istilasının uzun sürməsinə baxmayaraq, bu qəddar rejim nə sizdə şanlı Kazan tarixini, nə də bizdə Şeyx Şamilin məşhur qazavatı ilə yüksək əsərini tapan istiqlal fikrini unutmura bilmədi. Eyni zamanda bolşevizm də bu millətləri milli idealdan ayırmağı bacarmadı. Hər iki xalqın amansız düşmənlə eyni məzmunlu mübarizə apardığını bildirən M. Ə. Rəsulzadə, 20 il əvvəl Azərbaycanın da eyni tarixi yaşadığını toplantı iştirakçılarına çatdırırdı.

M. Ə. Rəsulzadə çıxışını belə yekunlaşdırırdı: "Düşmənin bir az əvvəl etdiyi 20 illik zəfər yubileyi heç də bizi məyus etməsin. Bu bayramın nə kimi terror və qan içində keçdiyini bilməmiş deyilik. Sovetlər Birliyindəki 11 rəisi cumhurdan həməm həpsinin milliyyətçilik və Sovetlər İttifaqını parçalamaq töhməti ilə ittiham və qismən də qurşuna düzülüklərini bildikdən sonra, məruf kommunistlərlə, qızıl ordu marşallarının eyni ittiham ilə öldürüldüklərini hesaba qatması belə həqiqi zəfərin bolşeviklərdə deyil, bizlərdə olduğunu cəsarətlə deyə bilərik.

Bəli, qardaşlar! Müzəffər olan onlar deyil, bizik. Mənəvi zəfər bizdədir. Seyr etdiyimiz siyasi əlamətlər qızıl çarlığın çökəcəyi müqəddəs günləri bizə müjdəlləyir. Yetər ki, biz yıxılmadan və sarsılmadan yürüyəlim; şübhəsiz məqsədə nail olacaq, məmləkətlərimizin xilas günlərini mütləq görəcəyik!..

Bir an əvvəl bu məsud günə qovuşmamızı təmsil etdiyim Azərbaycan, Şimali Qafqaz və Gürcüstandan, birləşik Qafqaz Konfederasiyası adından təmənna edərim! Yaşasın müstəqil İdil-Ural!" (165, s. 223).

Qeyd etdiyimiz kimi, M. Ə. Rəsulzadə Varşavada "Prometey" klubunun toplantılarında da fəallıq göstərirdi. Burada aparılan tarixi, siyasi müzakirələrdə onun fikirləri maraqla qarşılanırdı.

Belə toplantılardan biri də 1938-ci ilin aprelin 7-də keçirildi. Əsas məruzəçi olan tanınmış polyak alimi V. Bonçkovski "Yeni çağların ruhu haqqında" mövzusunda çıxış etdi. V. Bonçkovskinin məruzəsi böyük bir dövrü və maraqlı tarixi əhatə edirdi. Məruzədən sonra ciddi müzakirələr başladı. Müzakirələrdə E. Braun (Varşavadakı aylıq "Zet" məcmuəsinin müdiri), M. Ə. Rəsulzadə (Azərbaycan Milli Hərəkatının lideri), Ayaz İshaqi (İdil-Ural Milli Hərəkatının lideri), J. Çarnetski ("Przeqład Katoliçki" məcmuəsinin siyasi müdiri, Polşadakı "Salibi Əhnər" cəmiyyətinin təbliğat şefi), B. Bilatti ("Prometey" klubunun İdarə katibi) və başqaları mövcud problemlə bağlı fikirlərini bildirdilər.

M. Ə. Rəsulzadə çıxışını bu sözlərlə başladı: "Əsrin ruhundan bəhs edilir. Və bu XIX əsrin ruhuna qarşı tutulur. Məruzəçiyə görə bu Fransa inqilabı ilə başlayıb, Rusiya inqilabı ilə tamamlanan bir hərəkatdır. XIX əsri və onun mədəniyyətin hər

sahəsində qazanmış olduğu müvəffəqiyyətləri inkar etmək qeyri-mümkündür. Məruzəçi də bunu göstərməmişdir. Fransa inqilabı hürryyətin zəfərini elan etmişdir, XVIII əsrin böyük ideoloqları bu əsas üçün mücadilə etmişlərdir. Bu əsasın zəfəri insanlıq tarixinin irəliləyən yürüşünü təmin edərək, fikir, fəlsəfə, elm, texnika, ədəbiyyat və sənət kimi mədəniyyətin hər sahəsində fəvqəladə nəticələr vermişdir.

Şəxs hürryyəti ilə bərabər Fransa inqilabı ictimai müsəvat ideyasını da irəli sürmüşdür. Fəqət Fransa inqilabı ideoloqlarının nəzərində bir-birini təkmil edəcək olan bu iki əsas bütün əsr boyu daima mübarizə halında olmuşdur. XIX əsrin tarixi -şəxs hürryyəti ilə ictimai müsəvat ideyaları arasındakı mübarizənin tarixindən ibarətdir. Şəxs hürryyəti ideoloqları -yəni liberallar, əsas olaraq fərdə üstünlük verirdilər və onların zehniyyətində birincilik vətəndaşındır. Dövlət, şəxsin haqqını və məsuliyyətini qorumaq üçün qurulmuşdur. Dövlət bir "gecə gözətçisi" hökmündədir və yalnız vətəndaşların milli və şəxsi haqlarının qorunması ilə məşğul olmalıdır". (169, s. 12)

Sonra M. Ə. Rəsulzadə sosial siniflər arasında gedən amansız mübarizəni vurğulayır. Göstərir ki, artıq bu mərhələdə proletar ilə kapitalistlər qarşılaşır və mübarizənin ideoloqları - beynəlmiləçi-sosialistlər ortaya çıxırlar. Bir tərəfdən klassik liberalizm, digər tərəfdən də klassik sosializm öz aralarında yorulmaz mübarizə aparırlar.

M. Ə. Rəsulzadə göstərir ki, Fransa inqilabı ictimai bərabərlik məsələsini həll edə bilmədi. Rusiya inqilabı isə əsas olaraq sinif mübarizəsi fikrinə önəm verdi, liberalizmə qarşı savaşı açdı. Şəxsin hürryyəti ilə parlament demokratizmini "burjua xurafası" adlandırdı. M. Ə. Rəsulzadə fikrini belə davam etdirirdi: "Əsas olaraq şəxs hürryyətini alan klassik liberalizm kimi, sinif mücadiləsindən gələn klassik sosializm də eyni dərəcədə internasional və kosmopolitdirlər. İkisinin də nəzərində milli məhdudluqla dövlət hüdudları hürryyət və ictimai müsəvat fikirlərinin cahana şamil bir şəkildə qalib olmalarına manedirlər" (169, s. 13).

M. Ə. Rəsulzadə bu qənaətə gəlir ki, "Millətlər üzərində hakim çağdaş ruhun həqiqi adı Milli Təsənuddür. Bu ideoloji sistemində ixtilafı ilə insaniyyət faciəsini iki fikir mənşəyi təklif olunur. Şəxs ilə kollektiv arasındakı mücadilə ilə bu cəmiyyətə mənsub siniflər arasındakı vuruşma, mövqelərini milli barış və anlaşmaya tərək etməlidirlər. Küllün - millət -dövlətin mənfəətləri digər bütün mənfəətləri tənzim edərlər" (169, s. 13).

M. Ə. Rəsulzadə müxtəlif ideoloji cəbhələrin mövcudluğu şəraitində "prometeyçilərin" hansı ideoloji xətti təyin etməsinin çətin olmadığını göstərir. Və bildirir ki, mənsub olduğumuz hərəkətlərin xüsusiyyətlərinə görə biz milli inqilab təmsilçiləriyik. Milli haqlarımızın tanınması və milli xüsusiyyətlərimizin özgə və xarici qüvvələrin hər cür təcavüzdən qorunmasını istəyirik.

M. Ə. Rəsulzadə ciddi işlənmiş bir ideologiyanın vacibliyini mütləq şərt olaraq irəli sürürdü: "Beynəlmiləl qüvvələrin amansız mücadilə dövrü olan yaşadığımız bu zamanda bütün fəal qüvvələrini bir rəhbərliyə tabe tuta bilən millətlərdir ki, müvəffəqiyyətlə savaşa məqsədlərinə çatırlar. Bizim belə bir ideya sistemini məlum işdir ki, yalnız millətin ictimai təbəqələri arasında təsanüd güdən və vətəndaşların fədakarlıqlarına dayanan millətçilik təşkil edir. Bir millətçilik ki, öz xalqının tarixi - kültür dəyərlərini yüksəltmək planını ilk nəzərdə görərək, millətin sadə siyasi istiqlalı üçün deyil, milli hüddud daxilində ictimai ədalətin də təminatına çalışır" (169, s. 13).

M. Ə. Rəsulzadə inqilabçı Rusiyanın məkrli siyasətinə də aydınlıq gətirir. Göstərir ki, Rusiya "dünya inqilabı" pərdəsi altında sovet sosialist sisteminə yeni dövlətlər daxil edəcək və o dünyanın əsl sahibinə çevriləcək. Lakin millətçiliyin yeni dinamiki və inqilabçı qüvvələrinin meydana gəlməsi Sovet Rusiyası üçün ciddi təhlükələr yaratdı.

M. Ə. Rəsulzadə çıxışının sonunda dedi: "Məsələni bu qədər müştərək və müzakirəyə qoyan məruzəçiyə təşəkkür edirik. Məsələ, mənə, çox zamanında qoyulmuşdur. Yeganə düşmən Rusiya ilə mücadilədə anti-sovet və anti-rus qüvvələrlə ittifaqa gedən "Prometeyçilik" anlayır və qətiyyənlə gözdən qaçırmır ki, irəlidə bu mühüm müttəfiqlərdən bəziləri ilə itxilafa da düşə bilər. Çünki müttəfiqlərin növü müxtəlif olur.

Yalnız kommunizmə qarşı müttəfiqlər ola bilər ki, onlarla yoldaşlığımız müəyyən bir mənzilə qədərdir.

Yalnız kommunizmə qarşı deyil, ələlümüm Rus imperializminə qarşı müttəfiqlər də ola bilər ki, bunlarla dostluğumuz da səmimi və daimidir. Bu növdən müttəfiqlər bizcə öz məmləkətləri üzərində daimi təhlükə kimi duran imperializm qüvvəsini zəif salmaq üçün Rusiyanın parçalanmasında tarixən əlaqədar olan dövlətlər və beynəlmiləl qüvvələrdir. Qonaqpərvərliyindən istifadə edərək, əfkari-ümumiyyəsinə təmsil edən cəmiyyət adamları ilə birlikdə siyasi vəziyyət icabı hərərlə müzakirə və münəqişəyə imkan yaradan qonaqpərvər Lehistanı biz bu məmləkətlər sırasında görürük. Lehistanın Şərqi siyasəti, digər bəzi siyasətlərin "Rus məsələsi" nə yanaşmasından fərqlidir. Bu siyasət kök etibarlı ilə tədafi bir mahiyyətdədir və Leh istiqlalının geri alınması üçün "Sizin də bizim də hürriyyətimiz üçün" şüarından hərəkət edən şanlı istiqlal mücadiləsi ənənəsinə dayanmaqdadır" (169, s. 14).

Bundan əlavə Fransanın Paris şəhərində "Qafqaz, Türkünstan və Ukrayna Dostluğu Cəmiyyəti" də fəaliyyət göstərirdi ki, bu qurumun da toplantılarında M. Ə. Rəsulzadə və digərləri çıxışlar edirdi. Bu qurumun İdarə Heyətinin sədri A. Şulkin sədr müavini M. Çokayoğlu, katibi isə azərbaycanlı Abbas bəy Atamalı oğlu idi. Cəmiyyətin xətti ilə Reno Pimen "Şərqi Avropada milliyyət məsələsi",

şair De-Magalon "Ukrayna poeziyası", Mustafa Çokayoğlu "Şərqi Türküstan", M. Ə. Rəsulzadə isə "Azərbaycanda milli əyinti" mövzularında konfranslar keçirmişdilər.

M. Ə. Rəsulzadə Almaniyanın Berlin şəhərində keçirilən müxtəlif tədbirlərdə də böyük fəallıq göstərirdi.

Qeyd olunmalıdır ki, M. Ə. Rəsulzadənin Polşada keçirilən tədbirlərdəki çıxışları mühacirətdə yaşayan insanlarımızın apardığı azadlıq və milli istiqlal mübarizəsi, tariximizin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

NƏTİCƏ

1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Türkiyədə və Avropada məskunlaşan azərbaycanlı mühacirlər həmin ölkələrdə ciddi fəaliyyət göstərdilər. Onlar bu ölkələrdə həm siyasi təbliğatla məşğul olurlar - təşkilatlar yaradırlar, qəzetlər, jurnallar çap edirlər, həm də müvafiq dövlət strukturlarına Azərbaycan probleminin həlli baxımından təsir etməyə çalışırdılar. Digər tərəfdən isə Azərbaycanlı mühacirlər beynəlxalq qurumlara müraciətlər edirdilər, SSRİ dövlətinin işğalçılıq siyasətini tənqid edirdilər.

1923-cü ilin sentyabr ayından Türkiyədə "Yeni Qafqasiya" jurnalının nəşri ilə mühacirət mətbuatımızın əsası qoyuldu. Bu, SSRİ dövlətinin yürütdüyü imperiya siyasətinin ifşası baxımından böyük hadisə idi. Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsasını qoyan, görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə bolşevik işğalına qarşı davamlı mübarizə aparırdı.

1931-ci ildə SSRİ dövlətinin təzyiqi ilə siyasi mövqeli azərbaycanlılar Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Elə həmin dövrdən Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsinin səsi Almaniyadan, Polşadan eşidilməyə başladı. Əsasən Polşada məskunlaşan azərbaycanlılar burada siyasi fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bu əlaqələrin yaradılmasında və inkişafında Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin böyük xidmətləri vardı.

Azərbaycanlıların Qafqaz xalqlarının birliyi uğrunda fəallıqları inkaredilməzdir. Bu baxımdan istər "Qafqaz istiqlal Komitəsi"nin yaradılmasında, istərsə də "Qafqaz Konfederasiya Paktı"nın imzalanmasında mühacirətdə yaşayan həmvətənlərimizin rolu inkaredilməzdir.

Əslində hələ 1920-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq azərbaycanlı mühacirlər Marşal Pilsudskinin qurduğu Polşa dövləti rəsmiləri ilə əlaqələr yaratmağa başladılar. Marşal Pilsudski böyük uzaqgörənliklə bolşevizmin Polşada və bütövlükdə Avropada törədəcəyi təhlükənin qarşısını alması üçün SSRİ işğalında qalan xalqların mühacirləri ilə sıx əməkdaşlıq edirdi. Bu əlaqələr və danışıqlar Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq Departamenti vasitəsi ilə aparılırdı. Arxivlərdə saxlanılan mövcud yazışmalar bunu bir daha sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, SSRİ işğalında qalan xalqların "Prometey" adlı təşkilatı da 1926-cı ildə məhz Polşada yaradıldı. Polyaklarla əsaslı hələ XIX əsrdə qoyulan dostluq əlaqələrimizi də qeyd etsək, azərbaycanlı mühacirlərin bu ölkədə daha azad və sərbəst mübarizə apardıqları qənaətinə gəlirik.

Polşa ordusunda 1923-1925-ci illərdən başlayaraq azərbaycanlı hərbiçilərin müqavilə əsasında xidmət göstərmələri də böyük maraq doğurmaqdadır.

Kitabda Azərbaycanlı hərbiçilərin 1920-ci illərdən başlayaraq Polşa ordusunda müqavilə əsasında xidmətdə olmaları haqqında da oxuculara ilk dəfə olaraq

məlumat verilir. Tədqiqat işində hərbiçilərdən - Gəncə üsyanının məşhur qəhrəmanı Cahangir bəy Kazimoğlunun, İsrafil bəy Yadigarın və başqalarının fəaliyyətləri də araşdırılmışdır.

Polşa arxivlərindəki sənədlərdən məlum olur ki, bu dövlətin Türkiyədə, İranda və səfirləri azərbaycanlıların siyasi fəaliyyətləri ilə daim yaxından maraqlanmışlar. Polşa dövləti isə Sovet imperiyasının işğalında qalan Azərbaycandakı prosesləri ardıcıl olaraq izləmişdir.

Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin mühacirət dövründə sistemli və əsaslı şəkildə formalaşmasında M. Ə. Rəsulzadənin xidmətləri danılmazdır.

1930-cu ildə M. Ə. Rəsulzadənin rus dilində Varşavada nəşr edilən "Panturanizm və Qafqaz problemi" kitabı böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu əsəri ilə M. Ə. Rəsulzadə Polşa ictimaiyyətinə çox ciddi məlumatlar, tarixi bilgilər çatdırırdı. Avropalıları qeyri-dəqiq məlumatlarla çaşdırmaq istəyənlərə qarşı M. Ə. Rəsulzadənin yazdığı bu kitab olduqca aktualdır.

Bundan əlavə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Əli Azərtəkinin, Mustafa Vəkillinin "Prometey" klubunda və onun nəşr orqanı olan "Prometey" jurnalındakı çalışmaları çox əhəmiyyətli idi.

1936-cı ildə Polşanın Varşava şəhərində "Prometey"-in təşkilatçılığı ilə keçirilən "Dil Qurultayı" tarixi bir hadisə idi. Diqqət edək ki, Sovetlər Birliyində yürüdülməyən ruslaşdırmaya qarşı həmin qurultay ciddi zərbə vurdu. "Prometey"çilər qurultaydan sonra Millətlər Liqasına müraciət edib bu siyasətin dayandırılmasını tələb etdilər. Azərbaycanlı mühacirlər bu proseslərdə çox böyük fəallıq göstərirdilər.

M. Ə. Rəsulzadənin 1938-ci ildə Varşavada nəşr edilən "Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə" kitabı polyak dilində çap olunan əsaslı mənbə idi. Polşanın tanınmış xadimi, senator Sedlitskinin giriş sözü ilə nəşr edilən bu kitabda Azərbaycanla bağlı geniş məlumatlar verilmişdi. Kitabda Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin də tarixinə toxunan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu münasibətlər üç əsas üzərində dayanır: 1) Azərbaycanın Qafqaz xalqları ailəsinə mənsubluğu. 2) Ölkə əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olması. 3) Rusiya imperializminin bu xalqı əsarətdə saxlaması" (84, s. 185).

Rusiya işğalına qarşı polyaklar da uzun müddət mübarizə aparmış, çoxlu sayda siyasi insanları isə mühacirətdə yaşamaq məcburiyyətində qalmışdı. İndi eyni taleyi digər xalqlarla birlikdə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Odur ki, polyaklar bu xalqların mühacirətdəki təmsilçilərinə diqqətli yanaşırdılar.

M. Ə. Rəsulzadənin bu kitabında çoxlu sayda tarixi fotolar da verilmişdir. Həmin fotolardan polyakların memarlığı ilə Bakıda tikilən məşhur binaları da tanımaq mümkündür.

1936-cı ilin avqust ayında Polşanın Varşava şəhərində Müsavat Partiyasının konfransı keçirildi. Əhəmiyyətli və tarixi qərarlar qəbul etməsi baxımından bu konfrans azərbaycanlılar arasında ciddi maraq doğurdu. Əslində Azərbaycanın istiqlalı və bolşevizmdən xilas uğrunda gedən mübarizəyə böyük dəstək verən bu konfrans "Milli Təsənüd" proqramını irəli sürüb gələcək Azərbaycan cəmiyyətçiliyinin hüquqi, siyasi mənəvi, ideoloji bazasını yaratdı. Konfransda Azərbaycan vətəndaşlarına ciddi müraciət qəbul edildi: "Milli Qurtuluş yolunu bizdən əvvəl gedən müvəffəqiyyətli millətlərin tarixindən alacağımız çox dəyərli bir dərs vardır: Vətən xilasına aid müəyyən ideoloji müəyyən təşkilat ətrafında birləşmiş, bir-birinə candan bağlı idealist, fədakar əzmlə mücadilə zümrəsinə malik hərəkatlardır ki, müvəffəq olmuşlar, ideallarına çatmışlar.

Vətəndaşlar! Sizi böylə əzm və iman sahibi bir zümrə halında yürüyən istiqlal mücadiləsinə candan qoşulmağa çağırırıq!" (48, s. 208).

Azərbaycanlı mühacirlərin Polşadakı fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini də "Prometey" klubunun keçirdiyi tədbirlərdə iştirakı təşkil edirdi. Əsasən tarixi, ideoloji mövzularda keçirilən bu tədbirlər müxtəlif xalqların təmsilçilərini bir-birinə yaxınlaşdırır, mədəniyyət və kültür tarixləri ilə tanış edirdi. Bu tədbirlərdə Ümumqafqaz problemlərinə toxunulur, regionun bolşevizmdən xilasından sonrakı gələcək durumu müzakirə olunurdu. Elə bu effektiv münasibətlərin nəticəsi idi ki, 1934-cü ilin iyul ayında Azərbaycan, Gürcüstan, Dağlı Respublikası təmsilçiləri çox əhəmiyyətli bir sənədi - "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı imzaladılar. Qeyd edək ki, qafqazlı siyasi mühacirlərin imzaladığı bu sənəd Sovetlər İttifaqını ciddi narahat etmişdi. Azərbaycan adından sənədi Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov imzalamışdılar.

Azərbaycanlı mühacirlər Polşada nəşr edilən müxtəlif mətbuat orqanlarında da məqalələr çap etdirirdilər. Polşada çıxan "Roçnik Tatarski" jurnalında M. Ə. Rəsulzadənin yazısına rast gəlmək mümkündür.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadənin Baş redaktorluğu ilə Almaniyanın Berlin şəhərində nəşr edilən "İstiqlal" qəzetində, "Qurtuluş" jurnalında Polşa ilə bağlı çoxlu məqalələr çap olunurdu. Bu yazılarda Polşa xalqının illər boyu apardığı azadlıq mücadiləsi təqdir olunur, Marşal Pilsudski haqqında geniş məlumatlar verilir, bu ölkədəki müsəlmanların tarixi araşdırılırdı.

Polşanın Xarici İşlər Nazirliyinə və Müdafiə Nazirliyinə məxsus sənədlərin də açılması Azərbaycan siyasi mühacirət tarixinin araşdırılmasında ciddi mənbədir.

Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar Azərbaycanla Polşa xalqının tarixi dostluğunu, siyasi, iqtisadi, mədəni-kültürəl və ədəbi əlaqələrinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Summary

Azerbaijan emigrants in Turkey and Europe started to take up serious activities there, once Azerbaijan was occupied on April 27, 1920. They earned out political propaganda in those countries by establishing associations, publishing newspapers, magazines as well as influencing related government structures, in order to address Azerbaijan's problems, on one part: they appealed to international organizations and criticized the occupation Soviet regime, on the other part.

The publication of the journal "Yeni Kafkasiya" (New Caucasus) in Turkey in 1923 laid foundation of our emigre press. It was a remarkable event in terms of criticizing the imperial politics of the USSR. The prominent State Figure, Mehmet Emin Resulzade, the founder of Azerbaijan emigrants press, was continuously struggling against the Bolsheviks occupation.

Some Azerbaijan Turks had had to leave Turkey for reasons of policy starting from 1931 under the pressure of the Soviet Union. Exactly at that time, the echo of Azerbaijan's Struggle for Dependence started to spread from Germany, Poland. In particular, the Azerbaijan nationals immigrated to Poland continued their political activity there. Resulzade, the notable ideologist of Azerbaijan National Salvation Movement, made irreplaceable contributions to the establishment and advancement of these ties.

The Poles had fought against Russian occupation for a long period of time, and even some of them had to emigrate. The other nations, including the Azerbaijanians, became living similar destiny like the Poles. Therefore, the Poles had immense respect for emigrants representing other nations.

This book of Resulzade also includes several historic photos, some of which mirrors famous buildings in Baku built in Polish-style architecture.

The Musavat Party held its Conference in the Polish capital of Warsaw in 1936. The event deeply interested the Azerbaijanians in terms of adopting significant and historic decisions. In fact, the Conference that supported Azerbaijan's independence and its struggle to escape Bolshevism forwarded a National Program and laid the legal, political, spiritual, and ideological bases for Azerbaijan society. The Conference adopted an address to the Azerbaijan people. The document reflected spiritual ideas and lessons learned from world practice. The document ends with "Compatriots, we do call on you to heartily join our struggle for independence!" (Musavat bulletin, p.22, #1, 1936).

As part of their activity in Poland, Azerbaijanian emigrants attended events organized by Prometheus Club. The events that mainly covered historic, ideological themes would bring together representatives of different nationalities and familiarize various cultures. Such events also focused on the All-Caucasian

problems as well as the future position of the region after destroying Bolshevism there. As a result of effective relations, in July 1934, representatives from the republics of Azerbaijan, Georgia and Dagestan signed the important document called "The Caucasus Confederation Pact". Much noteworthy is that it was the very document signed by the Caucasian emigrants that had seriously worried the Soviets. The document for and on behalf of Azerbaijan was signed by the Chair of Azerbaijan National Council Mehmet Emin Resulzade, and Azerbaijan Parliament's Speaker, Alimardan bey Topchubashov.

The emigrants from Azerbaijan had a lot of articles published in the Polish press. There are some articles by Resulzade in the Polish magazine "Rodchik Tatarski".

Accessing documents filed by Poland's foreign and defense ministries and their availability can be a good source in investigating the history of Azerbaijan political emigration.

The studies prove existence of historic relationship, political, economical, cultural and literary ties between the peoples of Azerbaijan and Poland.

The book reflects the analysis for works of Azerbaijan National Salvation Movement Ideologist Resulzade's about Poland, and briefs the readers on his books published in Poland.

This book not only for teachers, postgraduates and students will be significant, but also mass readers, and contribute to the development of our international relations system as well as Diaspora.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan türkcəsində

Arxiv materialları:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 28.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 410.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 414.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 894.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 895.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 970.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 661.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 648.
9. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivi, Fond 276.
10. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivi, Fond 277.

Ədəbiyyat siyahısı:

11. Arzumanlı V. Azərbaycana həsr olunmuş naməlum povest. "Ədəbiyyat və incəsənət". 20. XI. 1971.
12. Arzumanlı V. Mirzə Cəfər Topçubaşov və Adam Mitskeviç. "Ədəbiyyat və incəsənət". 15. IV. 1972.
13. Arzumanlı V. Poeziya bizi dostlaşdırmışdır. "Gervoni standart". 25. V. 1972. (Polyak dilində).
14. Arzumanlı V. Tərcümə ədəbiyyatı haqqında düşüncələr. (Polşa ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi) "Gervoni standart". 24. X. 1975. (Polyak dilində).
15. "Açıq söz", 07.11.1916.
16. "Açıq söz", 24.01.1917.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, Azərbaycan, 1998.
18. Əliyev M. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Elm" qəzeti, 07.10.1988.
19. Fətullayev S. S. Polşa arxitekturları Bakıda. Arxitektör Y. Ploşko. "Arxitektör" jurnalı. Bakı, 1967, Nil.
20. Hüseynov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı, Adiloğlu, 2004, s. 526.

21. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
22. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, "Elm", 1996, s. 308.
23. Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Bakı, "Qanun", 1998, s. 360.
24. Quliyev V. Puşkin Azərbaycanda. Bakı, Elm, 1990. Bakı, Sabah, 1996.
25. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet", 2 dekabr 2006-cı il.
26. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet", dekabr 2006-cı il.
27. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet", 16 dekabr 2006-cı il.
28. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet", 23 dekabr 2006-cı il.
29. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet", 30 dekabr 2006-cı il.
30. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet", 13 yanvar 2007-ci il.
31. Qaragözov M. N. Polşa məsələsi. Bakı, "Sovqat", 06.12.1916.
32. Miloş Q. A. və Ancey. Azərbaycan və Polşa. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1973, N 1.
33. Məmmədov X. Azərbaycan Milli Hərəkatı (1875-1918- ci illər). Bakı, Sabah, 1996, s. 175.
34. Məmmədov R. H., Həsənov V. M., Əzizova R. M. Azərbaycan nefti və polşalı mühəndis Pavel Pototski. Bakı, 2005, s. 130.
35. Mitskeviç Adam. Krım sonetləri. Bakı, "Yazıçı", 1985.
36. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 94.
37. Nəcəfov V. Azərbaycan Demokratik Respublikası (daxili və xarici siyasəti). B., 1992, s. 77.
38. Oruclu M. Müsavat Partiyasının Azərbaycanda və mühacirətdə fəaliyyəti. B., 2001, s. 271.
39. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001, s.
40. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan davası. Bakı, Ay-ulduz 1998, s. 64.
41. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm 1990, s. 112.
42. Rəsulzadə M. Ə. Bolşeviklərin Şərqi siyasəti. Bakı "Sabah", 1994.
43. Rəsulzadə M. Ə. İstiqlal məfkurəsi. "Azadlıq" qəzeti Bakı, 1990, N 8(30).
44. Rüstəmxanlı S. A. Mitskeviçin "Krım sonetləri"ni necə tərcümə etdim. Şairin 190 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransda məruzə. Azərbaycan EA, Ədəbiyyat institutu. Bakı, 1989.
45. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, 1998, s. 160.

46. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). B., 2005, s. 528.
47. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Gənclik, 1991, s. 306.
48. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı, Ay-ulduz, 1997, s. 327.
49. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 2001, s. 154.
50. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı, 2002, s. 305.

Polyak dilində

Arxiv materialları:

51. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6674B, v. 25, 39, 41-53.
52. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1919-1920-ci illər), iş N 6674 A, v. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,14-17.
53. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6676, v. 96,97,98,99,100,136.
54. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6681, v. 2-69; 118,148.
55. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1927, 1928, 1929-1931-ci illər), iş N 6685, v. 17,24,31,76.
56. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1930-1932-ci illər), iş N 6690A, v. 20,21,22,23,36,37,137,206.
57. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1933-cü il), iş N 6691, v. 17,108,110- 120;204-230.
58. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1923, 1934-1939), iş N 12, v. 1,2,3,4-11.
59. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1934-1936-cı illər), iş N 6692, v. 2-4;15- 30.
60. Polşa Respublikası, Varşava, Hərbi Qüvvələrin Mərkəzi Arxivi, məxfi sənədlər: 3180; 1939, v. 8,9,10,19,27,37,39.
61. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1926-cı il) iş N 6687, v. 193,194,212,214- 220;32-50;99-110.
62. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi,(1928-ci il), iş N 6688, v. 5-155.

63. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1929-cu il), iş N 6689, v. 13,14,18,19-33;106-113.
64. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6693, v. 13-45;46-90.
65. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6708, 41,42,43,44;65,66,67,68,69,70.
66. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 1074, v. - 60.
67. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6683, v. 1,2,3,4,5,6-15.
68. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N 6690, v. 28-48; 110-147; 148-206..

Ədəbiyyat siyahısı:

69. Ananiasz Zajaczkowski. Les elements turgues sur le territoire polonais. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
70. Andrzej Chodubski. Polacy w Azerbejdzanie. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. (DK. 693.5.P65.S. 48). Wydawnictwo Adam Marszalek, Warszawa, 2004 r.
71. Andrzej Chodubski. Aktywnosc kulturalna Polaków w Azerbejdzanie w XIX i na poczatku XX wieku. (592838), Gdansk, 1986 r.
72. Arastun-Bej. General Maciej Sulkiwicz (1865-1920). Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
73. Ajas Ishaki. Narodowe zadanie polskich Tatarów. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
74. Baranowski B., Baranowski K. Historia Azerbejdzanu. Ossolineum, 1987 r.
75. Hadzy Seraja Szapszal. O utraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce. Rocznik Tatarski. 1.1, Wilno, 1932 r.
76. Kryczynski S. Materiały do historii pulków tatarskich w Polsce. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
77. L. Mirza Najman Kryczynski. Przyczynek w sprawie stosunku Tatarów litewskich do powstania 1863 roku. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
78. Leon Kryczynski. Tatarzy litewscy w wojsku polskim w powstaniu 1831 roku. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
79. Leon Kryczynski. Aleksander Sulkiwicz (ps. Czarny Michal, 1867-1916). Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.

80. Mamed Emin Resul-Zade. Aleyhim Selam! Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
81. Mustafa Aleksandrowicz. Legendes, sorcelleries, augures et sortileges du peuple musulman en Pologne. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
82. Olgierd Najman Mirza Kryczyński. Ruch nacjonalistyczny a Tatarzy Litewscy. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
83. Przemówienie wojewody wileńskiego Olgierda Malinowskiego na Wszepolskim Zjeździe Delegatów Gmin Muzulmahskich w Wilnie w dn. 28 grudnia 1925 r.
84. Rezulzade Mehmed Emin. Azerbaydzan w walce o niepoległość. Azerbaydzjanskie wydawnictwo narodowe Warszawa, 1938? S. 258.
85. Sergiusz Mikulicz. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (DK4402.5.M.55.1971). Książka i wiedza, 1971 r.
86. Stanisław Kryczyński. Tatarzy litewscy, Rocznik Tatarski. t.II. Warszawa, 1938 r.
87. Tadeusz Kowalski. Nieco o wpływie tureckim na język Polaków z Adampola. Rocznik Tatarski. t.I, Wilno, 1932 r.
88. Stawcecki Piotr, „Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej”. Wrocław - Warszawa - Kraków. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich 1997.
89. Świetochowski Tadeusz. Azerbejdzan, Warszawa, 2006 s. 300.
- 89 a. Polacy w Azerbejdżanie. Sympozjum. Lublin, 2003.

Qəzet və jurnallar:

90. Rocznik Tatarski. Wilnie, T. 1, 1932.
91. Rocznik Tatarski. Zamose, T. 2, 1935.
92. Rocznik Tatarski. Warszawa, T. 3, 1938.

Türkiyə türkcəsində

Arxiv materialları:

93. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 080. 18.01.02.4.35.4.
94. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 272. 11. 16.64. 18.
95. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 272.11. 17.24.21.
96. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 272. 11.28. 101.24.

97. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 930.02.2. 15.3.
98. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 080. 18. 12.22.59.13.
99. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi.930. 02. 2. 15.2.
100. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030.18.01.02.5.49.16.
101. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.31.64. 12.
102. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.4.35.3.
103. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.01.03. 18. 17.
104. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.01.03.23.20.
105. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.68.76. 1.
106. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.68.75. 19.
107. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.53.30.5.
108. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02. 52. 11.4.
109. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.50.87.7.
110. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi.030. 18.01.02.50.57.6.
111. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.50.85. 15.
112. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.69.73.20.
113. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.03.48.68.4.
114. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.01.03.27.02.
115. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.01.019.30.2.
116. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18. 11.3.30.6.
117. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxivi. 030. 18.01.02.52.11.4.

Ədəbiyyat siyahısı:

118. Bongkovski V. Prometey məsələsi. Şimali Kafkasya \Severnyı Kavkaz , Varşava, 1938, N53-54.
119. Bongkovski V. Almanıyanın rus siyasəti hakkında kayıtlar. Şimali Kafkasya \Severnyı Kavkaz , Varşava, 1938,N55-56.
120. Bilatti B. İstiklalı için çarpışan Kafkasya. Şimali Kafkasya \Severnyı Kavkaz , Varşava, 1938, N51-52.
121. Cavad. Sovet rejimi paydar ola bilirmi? Şimali Kafkasya \Severnyı Kavkaz, Varşava, 1936, N26.
122. Əli Y. Marşal Pilsudskinin vəfatı və cənazə mərasimi. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1938, N7-8.
123. Gönülbol M. ve C. Sar. Atatürk ve Türkiyenin Dış Politikası. 1919-1938. İstanbul, 1963.
124. Gönülbol M. ve C. Sar. Olaylar Türk Dış Politikası. 1919-1965. Ankara, 1968.
125. Lehistan və Almaniya. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, N9.
126. Marşal Pilsudski və Rusiya məhkumu millətlər"Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, N7-8.
127. Marşal Pilsudski və Türk dünyası. "Kurtuluş jurnalı, Berlin, 1935, N9, s. 259.
128. Mir Yakub. Kafkasya meselesi. Paris, 1933.
129. Mirzə Bala Məmməd zadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Ankara, 1991, s. 298.
130. Mirzə Bala Məmməd zadə. Gəncə üsyanının 15-ci ildönümü. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, N 7-8.
131. Mirza Bala. Sovyet dil siyasətinin bu günkü safhası. "Kurtuluş", N 33-34, 1937.
132. Mirza Bala. Kafkasyada Milli Həreket. "Kurtuluş", N 36, 1937.
133. Mirza Bala. Trotskizm və Panturkizm. "Kurtuluş", N 24, 1936.
134. "Müsəvat" bülleteni. N 1, 1936.
135. Muhlen Patrik Von zur Muhlen. Camalihanç ile Kızılyıldız arasında. Ankara. 1984.
136. Münşi H. Bolşevik ekmeğine yağ deyil de, nedir? "Kurtuluş", 1935, N13-1,.
137. Rezulzade M. E. Rusiyada siyasi vəziyyət. İstanbul, 1926.
138. Rezulzade M. E. Milliyet ve Bolşevizm. İstanbul, 1925.
139. Rezulzade M. E. Ali Merdan beyin mezarı başında (mutuk). "Kurtuluş" N2, 1934.

140. Resulzade M. E. Azərbaycan hareketinde Topçubaşı Ali Merdan beyin yeri. "Kurtuluş", N 2, 1934.
141. Resulzade M. E. Kommunizme karşı milletlerarası mücadile. "Kurtuluş", N 25-26, 1936.
142. Resulzade M. E. Yozef Pilsudski. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, mayıs-həziran, N 7-8.
143. Resulzade M. E. Təmmuz hadisəsi münasibəti ilə. "Odlu Yurd" jurnalı, İstanbul, 1929, N 1.
144. Resulzade M. E. Lehistan müsülmanları. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, N 13-14.
145. Resulzade M. E. Yeni leh Konstitusiyonu. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, N 10.
146. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti- təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul, 1990, s. 205.
147. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan dövlətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması. "Azərbaycan", Ankara, 1995, IN 10-11(34-35).
148. Rəsulzadə M. Ə. Qurtulan Şərqi simvolu. "Azərbaycan", Ankara, 1981, N 235.
149. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan problemi. Ankara, 1996, s. 39.
150. Rəsulzadə M. Ə. Milli Azərbaycan hərəkətinin xarakteri. "Azərbaycan Yurd Bilgisi", İstanbul, 1934, N29, s. 5-8.
151. Səbahəddin Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara, 2001, s. 256.
152. Türk ocakları ve Atatürk. Ankara, 1993.
153. Türk ocakları Genel Başkanları. Ankara, 1993.
154. Unutkan tarih. (Sovyet Sonrası Türkdilli Alan hazırlayan: Semih Vaner). İstanbul, 1996, s. 397.
155. Varşavada Qafqasya istiqlal bayramları. "Kurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, N 9.

Qəzet və jurnallar:

156. İstiqlal, Berlin, 1933, N 44.
157. İstiqlal, Berlin, 1933, N 45.
158. İstiqlal, Berlin, 1933, N 46.
159. İstiqlal, Berlin, 1933, N 49.
160. İstiqlal, Berlin, 1933, N 50.
161. İstiqlal, Berlin, 1933, N 51.
162. Kurtuluş, Berlin, 1934, N 2.

163. Kurtuluş, Berlin, 1935, N 5.
 164. Kurtuluş, Berlin, 1937, N 35.
 165. Kurtuluş, Berlin, 1938, N 40, s. 248.
 166. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz (Azərbay və rus dillərində), Varşava, 1934, N1.
 167. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1934, N 2.
 168. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1938, N 55-56.
 169. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1938, N 47-48.
 170. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1934, N 3.
 171. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1934, N 4.
 172. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1934, N 7.
 173. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1934, N 8.
 174. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1936, N 26.
 175. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1936, N 22.
 176. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1936, N 23.
 177. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, N 24, 1936.
 178. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, N 25, 1936.
 179. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, N 27, 1936.
 180. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, N 28-29, 1936.
 181. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, N 30, 1936.
 182. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1935 N 31.
 183. Şimali Kafkasya \Severniy Kavkaz, Varşava, 1935 N 32.

Rus dilində

Ədəbiyyat siyahısı:

184. Абдуллабекова Г. Азербайджанско-польские литературные связи. 1920-1980. Автореферат на соиск.уч. Ет. К.ф.н. Баку, 1980.
 185. Абдуллабекова Г. Переключка друзей (Азербайджанско-польские литературные связи 1945-1985). Баку, Язычы, 1986.
 186. Абдуллабекова Г. Темы и инспирации Азербайджана в Польской литературе XIX века. Баку, «Озан», 1999, с. 160.
 187. Абдуллабекова Г. «Гюльшад» - повесть польского писателя. «Элм ве хаят», 1977, N12.
 188. Абдуллабекова Г. Хагани Ширвани в польских рецензиях и переводах Институт рукописей НАРА. Баку, 2006.

189. Абдуллабекова Г. Польская литература в древней азербайджанской печати. "Nova Polska", 2006, N 2, Varşava.
190. Адрес Календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Под ред. А. И. Ставровского. Баку, 1920, с. 283.
191. Алиция Дыбовская, Малгожата Жарын. История Польши (с древнейших времен до наших дней), . Варшава, 1995, с. 383.
192. Абуталыбов Р. Годы и встречи в Париже. Москва, 2006, с. 222.
193. Бончковский В. Японско-русский конфликт. Şimali Kafkasya Severniy Kavkaz, Varşava, 1938, N 51-52, с. 15-18.
194. Бедирбейли Р. Митскевич и его азербайджанские современники. Доклад научной конференции, поев. 190-летию поэта. Баку, 7 февраля - 1989. Баку, Институт Литературы им. Низами АН Азербайджана.
195. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 г. Баку, Элм, 1990, с. 280.
196. Билатти Б. Кавказ в борьбе за Независимость. Şimali Kafkasya Severniy Kavkaz, Varşava, 1938, N 51-52.
197. Гайдар Баммат. Репрессии против кавказских патриотов в Турции. «Кавказ», Париж, 1938, N 11 V59.
198. Документы и материалы советско-полских отношений. Апрель 1920-март 1921 г. Москва, «Наука», 1965.
199. Документы и материалы по истории советско-полских отношений. Апрель 1921-май 1926. Москва, «Наука», 1966.
200. Еременко М. М. Каказ и Украина. Независимый Кавказ. Париж, 1930, N3.
201. История Внешней политики СССР. Т.1. 1917-1980. Москва, «Наука», 1980.
202. Кантемир А. Смерть Ататюрка. «Кавказ», Париж, 1938, N 11\59.
203. Кулатти Мирза-Бек. Мюнхенские совещание. Северный Кавказ, 1938, N 53-54.
204. Рафили М. Первый азербайджанский просветитель Бакиханов (Из истории русско-азербайджанских литературных взаимосвязей). Литературные Азербайджан, 1940, N9.
205. Рафили М. Первый азербайджанский просветитель Бакиханов. (Литературный Азербайджан, 1941, N 2.
206. Рафили М. Тюркские западники. Автореферат канд. Дисс. Ленинград, 1936.
207. Рафили М. Мирза Фатали Ахундов. Баку, Азернешр, 1939.
208. Расулзаде М. Э. К Кончине Кемаля Ататюрка. Северный Кавказ, Варшава, 1938, N 55-56.
209. Расулзаде М. Э. Пантурианизм и Кавказская проблема. Варшава, 1930.

- 210.Расулзаде М. Э. Современная литература Азербайджана. Париж, 1936.
211.Рзаев А. К. Азербайджанские востоковеды XIX века. Баку, Элм, 1986.
212.Советско-турецкое отношения. Сб. Документов 1917-1926 г. Москва, 1947.
213.Садыхов М. Очерки Азербайджанско-русско-польских литературных связей XIX века. Баку, Азернешр, 1975.
214.Теер Э. Низами Гянджави в польских исследованиях и переводах. Автореферат канд. Дисс. Баку, 1990.
215.Топчибаши А. М. Слово о конфедерации Кавказа. Независимый Кавказ, Париж, 1930, N3.
216.Шульгин В. В. Письма к русским эмигрантам. М., 1961.
217.Шкаренко Л. К. Агония белой эмиграции. Москва, 1986.

Qəzet və jurnallar

218. «Кавказ», (le Caucase), Париж, 1938, N 11\59.
219 «Каспи», 1898, N 268.
220. «Каспи», 1901, N 71.
221. «Каспи», 1901, N 72.
222. «Каспи», 1901, N 170.
223. «Каспи», 14. 11. 1915.

Fransız dilində

Jurnal:

224. Promethee, Paris, 1926, N 1.
225. Promethee, Paris, 1926, N 2.
226. Promethee, Paris, 1927, N 3.
227. Promethee, Paris, 1927, N 4.
228. Promethee, Paris, 1927, N 5.
229. Promethee, Paris, 1928, N 23

ƏLAVƏLƏR:
FOTOLAR, SƏNƏDLƏR

DODATEK: ZDJECIA I DOKUMENTY
ARCHIWALNE

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
*(Azərbaycan Demokratik
Respublikasının banisi)*

Mehmed Emin Rasulzade
*(Twórca Azerbejdżańskiego Państwa
Demokratycznego, wybitny
państwowy działacz Azerbejdżanu)*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
(Azərbaycan demokratik dövlətinin banisi)
(1884-1955)

M. Ə. Rəsulzadə 1884-cü ildə, yanvar ayının 31-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur.

Bakı Texniki Məktəbində oxumuşdur. 1902-ci ildə "Müsəlman Gənclik" Təşkilatını yaratmışdır. 1903-cü ildə ilk məqaləsi "Şərqi-Rus" qəzetində çap edilmişdir. Sonradan "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi" və başqa qəzetlərdə məqalələrlə çıxış etmiş, "Təkamül" (Bakı), "İrani-Nov" (Tehran), "Açıq söz" (Bakı, 1915-1917), İstanbulda yayımlanan "Yeni Qafqaziya" (1923-1928), "Azəri-Türk" (1928-1929), "Odlu Yurd" (1929-1931) və 1932-1939-cu illərdə Berlində çap olunan "(Qurtuluş" jurnalları və "İstiqlal" qəzetinin yaradıcısı olmuşdur. 1952-ci ildə isə "Azərbaycan" jurnalını nəşr etmişdir.

Siyasi fəaliyyətinə görə təqib olunan M. Ə. Rəsulzadə 1908-1911-ci illərdə İranda olur, Səttarxan hərəkatında yaxından iştirak edir. 1911-ci ildə isə Rus səfirliyinin tələbi ilə İrandan çıxarılır.

1911-1913-cü illərdə İstanbulda Türk ocağında çalışır, "Türk Yurdu" və "Səbilür-Rəşad" dərgilərində yazılar nəşr etdirir. 1911-ci ildə Müsavat Partiyasının yaradılması ilə bağlı Bakıdakı dostlarına təkliflərini göndərir və sonradan bu təşkilatın əsas ideoloquna çevrilir. 1913-cü ildən Bakıda fəaliyyətə başlayır.

1918-ci ilin Mayın 28-də Azərbaycanın istiqlalı elan olunanda Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilmiş, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində yaxından iştirak etmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal olunduqdan sonra həbs olunur. Keçmiş dostu Stalin onu ölümdən qurtarır və özü ilə birgə Moskvaya aparır. Bir müddət sonra o Rusiyanı tərk edir.

1922-ci ildən mühacirət həyatı yaşayır. Müxtəlif illərdə Türkiyədə, Polşada, Almaniya yaşayır, mübarizəsi davam etdirir.

1955-ci ilin mart ayında Ankara şəhərində həyata göz yumur Əsrî məzarstanlığında dəfn edilmişdir.

Mehmed Emin Rasulzade
(tworco *pierwszego Azerbejdżahskiego Państwa*
***Demokratycznego*)**
(1884-1955)

Pierwszy przewodniczący partii „Müsavat” (*Wolność*) Mehmed Ermin Rasulzade urodził się 31 stycznia 1884 roku w Baku w rodzinie duchownego.

Rasulzade wykształcenie podstawowe otrzymał w rodzinie, następnie uczył się w Szkole Technicznej. W 1902 roku założył organizację „Müsəlman gənclik” (*Młodzież muzułmańska*).

Pierwszy artykuł M.E. Rasulzade opublikował w gazecie „Şərgi Rus” (*Wschód Rosji*). Później jego artykuły drukowano w gazetach „Həyat”, „İrşad”, „Tərəggi” w Azerbejdżanie, a także w „İraniNor” (Teheran), „Odlu Yurd” (1929-1931) (Berlin).

M.E. Rasulzade był założycielem czasopism „Qurtuluş” i „İstiqal”. Od roku 1952 pod kierownictwem M.E. Rasulzadego wydawano czasopismo „Azərbaycan”. Jest on również autorem licznych książek.

Prześladowany za działalność polityczną M.E. Rasulzade w 1907 roku wyjechał do Iranu, gdzie kontynuował działalność polityczną i aktywnie uczestniczył w ruchu narodowyzwoleńczym Sattarchana. W 1911 roku pod naciskiem Ambasady Rosyjskiej M.E. Rasulzade został zmuszony do opuszczenia Iranu; działalność polityczną kontynuował w Turcji. W roku 1911 objął przewodnictwo w Partii „Müsavat”.

W roku 1913 powrócił do Baku, gdzie nadal prowadził ożywioną działalność polityczną. 28 maja 1918 roku został wybrany na przewodniczącego Rady Narodowej Azerbejdżanu i włączył się aktywnie w budowanie pierwszego w historii niezależnego Państwa Azerbejdżahskiego.

W 1920 roku po wkroczeniu do Azerbejdżanu bolszewików M.E. Rasulzade został aresztowany. Uwolnił go były przyjaciel Stalin, który uratował go od śmierci i razem z nim wyjechał do Moskwy.

Od roku 1922 M.E. Rasulzade wiodł życie emigranta. Mieszkał w Turcji, w Polsce, w Niemczech, gdzie kontynuował walkę o niepodległość swojej ojczyzny.

M. E. Rasulzade zmarł w 1955 roku w Turcji, pochowany jest na cmentarzu Asriw Ankarze.

Marşal Yozef Piłsudski
(Polşanın görkəmli dövlət xadimi)

Marszałek Józef Piłsudski
*(wybitny działacz polski
Państwowy)*

Yozef Pilsudski
*(Polşanın görkəmli dövlət xadimi,
Polşanın Marşalı)*
(1867-1935)

Polşanın görkəmli dövlət xadimi, Marşal Yozef Pilsudski 1867-ci ildə dekabr ayının 5-də Vilynədə anadan olub. Ailəsi mənşəcə aristokrat olub. Y. Pilsudski hələ gənc yaşlarından Polşanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığına görə həbs edilib və Sibirə göndərilib.

Sonradan sosialistlərlə yaxınlıq edib və 1893-cü ildə Polşa Sosialist Partiyasının aparıcı şəxslərindən biri olub.

1918-ci ilin 11 noyabrından sonra hərbi hakimiyyət bir gün əvvəl Maqdeburq həbsxanasından çıxan Yozef Pilsudskiyə verilir. Və tezliklə Polşanın dövlət quruluşunun demokratik dövlət olacağı elan edilir. Qanunvericilik Seymi yaradılana qədər dövlətin idarəçiliyi Müvəqqəti Dövlət Rəisi vəzifəsini yerinə yetirən Yozef Pilsudskiyə tapşırılır. 1919-cu ilin fevralında azad Polşada Seymin ilk açılışı olur. Elə həmin il Polşa Seymindən Y. Pilsudski prezidentliyə namizəd irəli sürülür. 1920-ci ildə isə Y. Pilsudski Polşanın Marşalı elan edilir. Həmin il Y. Pilsudski başçılıq etdiyi hərbi hissələrlə ruslara qarşı döyüşür və qalib gəlir.

1921-ci ilin martında Qanunvericilik Seymində Y. Pilsudskinin ciddi müdafiə etdiyi Konstitusiya qəbul edilir. 1922-ci ildə Y. Pilsudski fəal siyasi həyatdan uzaqlaşır. 1923-cü ilin mayında o, Varşavanı tərk edib Suleyuvəkdə yaşayır.

1926-cı ildə növbəti hökumət böhranından sonra Y. Pilsudski tərəfdarları ilə birgə mayın 12-də dövlət çevrilişi edir və hakimiyyəti ələ keçirir. Və tezliklə başda K. Bertel olmaqla yeni hökumət kabineti formalaşdırır. Elə həmin il ölkədə yeni prezident seçkiləri keçirilir. Faktik hakimiyyət isə Y. Pilsudskinin nəzarətində saxlanılır.

Yozef Pilsudski 1935-ci ilin mayın 12-də Varşavada vəfat edib.

Jozef Klemens Pilsudski
(wybitny dzialacz polski
Pahstwowy
(1867-1935)

Jozef Klemens Pilsudski, pseud. Wiktor, Mieczyslaw (1867-1935), dzialacz niepodleglosciowy, polityk, marszatek Polski; od 1893 w PPS, czl. wladz nac.; red. nac. „Robotnika”; 1905-07 kierowal OB PPS; od 1906 przywodca PPS-Frakcji Rewol.; od 1908 organizator ruchu strzeleckiego; 1914 wspolzalozyciel POW oraz inicjator utworzenia Legionow Pol., komendantl Brygady; 1917-18 wieziony przez Niemców w Magdeburgu; od X11918 Tymczasowy Naczelnik Pahstwa, 1919-22 Naczelnik Pahstwa; od III 1920 marszatek Polski; zwolennik federacji obejmujacej Polske, Ukrainę i Bialorus; zainicjowal tzw. wyprawe kijowską (wojna pol.-bolszewicka 1919-21); 1923 wycofal sie z zycia polit; 1926 dokonat zamachu stanu (przewrot majowy 1926), ktory zapoczatkowal okres rzadow tzw. sanacji; 1926-28 i 1930 premier, od 1926 Min. Spraw Wojsk. i generalny inspektorsil zbrojnych, faktycznie sprawowal wtadze w Polsce; ograniczyl uprawnienia sejmu na rzecz wladzy wykonawczej; wystepowal przeciw opozycji (m.in. proces brzeski); w polityce zagr. realizowal koncepcje rownowagi miedzy ZSRR a Niemcami; Pisma, mowy, rozkazy (1937-38).

**M. Ə. Rəsulzadə polyak əsilli həyat yoldaşı
Vanda xanımla**

**M.E. Rasułzade z żoną polskiego pochodzenia,
Wandą**

LEYLA RƏSULZADƏ

Mayın ayı sonunda Mehmet Emin Rəsulzadə'nin mübacirətli həyat yoldaşı Leyla Hanım da müdaxirədən tədavi gördüğü İqti Sığiretəliyə Ankarə Həstəhanəsində fəni dünyəyə vədə etmiş.

Ömrünün 30 kilsür sənesini müəmin şeker həstəliyi ilə müdaxirə içində gəçirən rəhmətli mill bəderimiz Rəsulzadə, 1930'larında Varşava'da girişliyi gərəyi yayın çəşmələrində bir yandan düşmənin esir Türkiyəyə qarşı idarə etirdiği politiki, ekononiki və kültürel bəski və əsinirüleri keşkin kaləmi ilə cəvəbləməyə uğraşırken, bir yandan da içini kümsürən əfətə mücadilə etmək zərərində kəliyərödü.

Şeker həstəliyiinin başlıca tədavi usulü bolusun diət (Pəhriz) rejimine əski sursətə uyğun gərəkiyörödü. Bu işə ənək vəfəli bir həyat yoldaşının yanbaşında bələmənəyölə vətəkün oləkürök.

İçte onun içindir ki Emin Bey, yalançı bir müdiltə Polonyə qəsilə Leyla Hanım kəndisilə həyat yoldaşı olarək kətibap etmiş bələmüyörödü.

Emin Bey 1925 Mart'ında həyatə gələririni kəpədiği əmə kədir vəfəli əşi Leyla Hanım, gərəki nisbi sağlığında, gərəkiə əği həstəlik kəzələrində başı ucundan bir fəhəzə bün ayırılmamış və əir həstəlakəni gəbi bütün kümsürətləri əvəz əvəzə və bir cəpət məpəkkətlərə kətlənərək ilə əstəsil. Bütün bəskiləri yəpərkən Leyla Hanım, sadəcə vəfəli bir əşi gəbi fəqil, əyət zəmanədə Emin Bey'in bəyüklükünə və müctərək ölsünəyə kərpə müdaxirədə kəvvətli çəhəlyətini təməmijlə əndirik olarək əzəket etməktəydi.

İlə bənan içindir ki Emin Bey'i səvət bərəkət Leyla Hanım'ın da içün əyənə və əskidir vəfədi. Ruhu şad olsun.

M. Ə. Rəsulzadənin həyat yoldaşı Leyla (Vanda xanım) Rəsulzadə haqqında məlumat

Onun əsl adı: Vanda
Atasının adı: Yohannis
Doğulduğu yer: Varşava,
Polşa
Doğulduğu il: 1880-ci il
Bacısının adı: Mariya
Vəfatı: 21 may 1974-cü il
Məzarı: Ada 504
Parsel: 55
Dəfn edildiyi yer: Cəbəçi
Xristian məzarlığı
Məzarlığın yeri: Türkiyə
Ankara şəhəri

Vanda Rəsulzadənin nekroloqu. (Türkiyədə nəşr edilən "Azərbaycan" jurnalı, 1974-cü il)

Nekrolog Wandy Rasulzade
(Czasopismo tureckie „ Azerbejdżan”, 1974 rok)

Żona Mehmeda Emina Rasulzadego Wanda (Lejla Rasulzade)

Imię: Wanda (Lejla)

Imię ojca: Johannes

Miejsce urodzenia: Warszawa, Polska

Rok urodzenia: 1880

Imię siostry: Maria.

Rok śmierci: 21 maja 1974, Ankara

Grób: Aleja 504, nr 55

Miejsce pochówku: Cmentarz chrześcijański Cebeci,
Ankara

**M. Ə. Rəsulzadə Qafqaz mühacirləri arasında
arasında
M.E. Rasulzade razem z kaukaskimi
emigrantami.**

1936-ın 20. Noyabrında Polşa'nın Varşava şəhərində keçirilən Qafqaz mühacirləri arasında M.E. Rasulzade razem z kaukaskimi emigrantami.

**M. Ə. Rəsulzadə Qafqaz mühacirləri arasında (Polşa,
Krakov 1936)**

**M.E. Rasulzade razem z kaukaskimi emigrantami.
(Polska, Kraków, 1936)**

M E H M E D E M I N R E S U L - Z A D E

AZERBAJDŻAN
W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ

AZERBAJDŻAŃSKIE WYDAWNICTWO NARODOWE

W A R S Z A W A - 1 9 3 8 E

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada 1938-ci ildə nəşr edilən
“Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə”
kitabı

Książka M.E. Rasulzadego, wydrukowana w Polsce w
roku 1938 „ Azerbejdżan w walce o niepodległość”

İnsanlara
hürriyet!

KURTULUŞ

Milletlere
istiklâl!

Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketinin Organı

Nr. 7-8

Mayıs — Haziran

1935

Lehistan Millî Kahramanı Mareşal Jozef Piłsudski
(Lehli rəssam V. Kossak'ın portretindən)

“Qurtuluş” jurnalı Marşal Yozef Piłsudski haqqında

Czasopismo „Qurtuluş” o J. Piłsudskim

ALEYHIM SELAM!¹⁾

Z prawdziwym zadowoleniem powitałem list Pana Prezesa wileńskiego oddziału związku kulturalno-oświatowego Tatarów polskich. W liście tym Szanowny Arslan bek Kryczyński, zysyłając w imieniu tego oddziału selam, jednocześnie łaskawie poinformował mnie o zamierzonym wydawnictwie nowego czasopisma pod nazwą „Rocznik Tatarski”.

Wniosły cel przyświeca temu Rocznikowi, który, jako wyraziciel ideałów narodowych Tatarów polskich, stanie się świadectwem wstępu ducha nielicznego narodu muzułmańskiego i zestrzelenia jego dążeń z dążeniami innych ludów muzułmańskich.

To też serdecznie witam to nowe zamierzenie kulturalne i składam podziękowanie Panu Prezesowi i Redaktorowi Rocznika, którego łaskawej uprzejmości zawdzięczam możliwość wyrażenia bratniemu narodowi muzułmańskiemu moich szczerych sympatyj i, jak to zresztą prawemu muzułmaninowi przystoi, publicznej odpowiedzi na selam Panów.

O Tatarach polskich i ich warstwach inteligencji ongiś wiele słyszałem od naszych studentów i innych rodaków, zamieszkałych w większych miastach b. cesarstwa rosyjskiego. Ci ostatni mieli możliwość osobistego zetknięcia się z przedstawicielami tych muzułmanów, którzy, aczkolwiek nie posiadali wca/e języka tatarskiego lub tureckiego, czyli, jak się to mówiło „muzułmańskiego”, palali jednak gorącym ukochaniem wszystkiego, co jest muzułmańskie, i którzy w dni świąt muzułmańskich lubowali się w rozpamiętywaniu wzniosłego piękna pamiątki religijnej, zazwyczaj w towarzystwie ad hoc zapraszanych gości z pośród studenterji muzułmańskiej, i delectowali się słuchaniem Koranu, jeżeli którykolwiek z tych

¹⁾ W języku arabskim oznacza: niech będą pozdrowieni.

M. Ə. Rəsulzadənin “Roçnik Tatarski”də polyak dilində nəşr edilən “Əleyküm-Salam” məqaləsi (1932)

**Artykuł M.E. Rasuładze „Alejkum-Salam”,
wydrukowany w czasopiśmie „Rocznik Tatarski”
(1932)**

112/17
Yıl 4 ■ Haziran ■ 1937 ■ Juni ■ Sayı 32

KURTULUŞ

Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Organı

aylık mecmua

Başmuharriri: M. E. Resul-zade

179-280

As + 390

Adresse: Berlin-Charlottenburg 2, Postfach Nr. 16

„Die Befreiung“ Das Organ der nationalen Vereinigung von Arbeitenden ■ Organe de defense nationale d'Azerbaïdjan „La Délivrance“

Milli Azerb. Neşr. mevkute serisinden: Nr. 355

Quart 24

M. Ə. Rəsulzadənin Almaniya da Polşa hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə nəşr etdiyi “Kurtuluş” jurnalı

Czasopismo „Qurtuluş” wydawane przy wsparciu Polski

MİLLİ AZERBAIJAN FİKRİYATINI TƏVİC EDƏN AYLIK MƏCMUA
Başmuharriri M. E. Rəsul-zadə

Yıl: II

28 Mayıs 1931

Sayı 3 : (28)

M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə Polşa hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə nəşr etdiyi "Odlu Yurd" jurnalı

Czasopismo „Odlu Yurd” wydawane przy wsparciu finansowym Turcji

71
Canst. 17/9 1900.

Губернатору воеводской

III. Тольково.

Повидаючи в канцелярії Парс² Ваш
права. Мам сразу попытка ставило, римо с
на лице приобрели подготовкою бума, а в
кредит создавая будущее наущену делу.
В неслыханно свиданий с нами свои абсу-
рды свои мечты и ситоралии удав.
лето впрямь вкляпанне и вкляпанне
аднаполняють с абусом поновисшим
власи; в надрабканий, и ввернул у нас
знатнее.

Вмешает «Спи Кан»: наш удав
выпускающий «A'zori Tarс²», нумера канц.
ром на зуме тавало вела. Перевод
переводит 1² нумера в ргидан наущену
другу на Парс².

Орелы тавало римо с изданием
канцон абус арман «Арман» прощания
малокарств замшанна. Но вкляпанне у нас

**M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin
nümayəndəsi pan Tadeuş Qolubkoya məktubu**

**List M.E. Rasuľzadego do przedstawiciela Ministerstwa
Spraw Zagranicznych pana Tadeusza Hoľubki**

Миллият, кийин К.Н.К. компаниясынын президентинин с
мүдүрү аман болсо кел. Журналда негизинен
жарыялоо. Записка произведена комисси-
онными лицами. Вам неградушно
судимого между редакцией и К.Н.К.
в свои руки, вероятно напечатан в
контр. К., а также редакцией и Мур-
таза Сул, который не был в
на место своем назначении. В
небольшом из числа оговорен-
ных для выезда назначены К.Н.
Судимому выводу журнала и
привести правдивое значение.

На днях в сабировом вехам в
Тариме.

Ара кийин келгиле кайсы дая
передати кину Кавангоному, кайсы-
рай бернетел в Тариме

С дружескими приветиями.

М.Е. Rasulzade

**M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin
nümayəndəsi pan Tadeuş Qolubkoya məktubu**

**List M.E. Rasulzadego do przedstawiciela Ministerstw
Spraw Zagranicznych pana Tadeusza Hołubki**

3/12 27

Министрувону и Воротий зрч:

Ваше письмо от 27/12 27. получено.
Благодарю за его. Значит стало подтверждено.
Все, что старание раздумия из инициативы
на думилемме. о второй сессии
К. Н. К. Не смейте на эту уверенность
тур. наши действ. и не только. нам бы и
возвратили К. в. Е. Кав., но дадим нам
какую-то пред. сессии в будущем.
Наши организации на мейдот. нашей
сесси в сессии в будущем. инициативы на
этой сессии, а также инициативы на
какой сессии административной организации
на Кавказе.

Мейдот. вы уже знали нам о
своей встрече в Варшаву. Все, что
было принято нашей организацией
ваше письмо как важный предмет
нашей сессии. А вот. Нам Уильям
Надевает рюкзак и идет в Варшаву.
наши организационные вопросы. Все, что
наши все. Ваше сотрудничество. нам

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə məktubu

List M.E. Rasulzadego do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski

Съфранами, как сѣю уславлено между
Франціи и елисабѣта Сѣли; раздумсѣи
са подробно освѣтъи въсемъ съеъ.

Съ сѣверными поименованіи,

Искренно увѣровающій Васъ

М. Е. Рәсүлзадѣ

**M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə
məktubu**

**List M.E. Rasuładego do Ministerstwa Spraw
Zagranicznych Polski**

15 мая, 1986. Казань.

32
يَا قَائِلَاتِ

توبه جانا مۇزىسى مەكتىپى رەئىسلىرىگە
ئىشەنچلىك

Многоуважаемый М. Э!

Маме тяжело ой. Р. Э. 261. я получил только в последние письма от неё. Я так надеялся, что имеет сумму денег. на изд. жур. «журнал не иллюстрируемый». Р. Э. не могли поднять вопрос о сум. субсид. на наш журнал. Но давайте маме сказать, что задержана в издании жур. на стр. 123. мне французская таблица образом не по вине редакции, а по вине Парикоса. То как-то было. Редакция была тогда издана надо было перевести в Европу. Редакция было решено 1-й номер жур. издать в Парикосе. Парикос должен был послать сумму. Цена 1-го номера пришла в оклад. Сумма. займи на приобретение суммы на постав. сумму.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə məktubu

List M.E. Rasulzadego do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski

пошло расширение журнала судья
Брашару в 45 стр. в современном
населении. Фасва ^{одна} взысканий кабаров
посылаю и Вам. На днях выдана в
Свей и партийной орган по справке
взыск.

Вам права, деньги мало, а нужды
много. Не следуют их передавать
на выданы. Как выданы мы их
и не выкупаем по делу.

Примите уверения в почтении
словах уважении к Вам.

С уважением
М. Д. Рауф

P.S.

Ваше предложение пока
еще не получено
М. Д.

**M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə
məktubu**

**List M.E. Rasuładego do Ministerstwa Spraw
Zagranicznych Polski**

К-ом 29/ХІ 1920.

108
15

Дорогой друг!

Но сначала скажу по моему мнению по 25/ХІІ, пишу тебе, что наша в караване прибыла - тем же в Таршаву назначен г-н Муртазаев сын Рамиллы, который в своем будущем будет на место назначен; один французский человек, что само собой в Таршаву назначен Наз. Ченгера & сам же из, который будет жить в нем же. Сделай об этом.

А также скажу тебе, что и многому другому. В своем же из Азербайджана, как бы кто-то издала надежда духа. Раз-маленькая среда багатовидов аваденте в армянской нашей. Барда багатовидов армянской наша свое саму французские армянские в Азербайджане. Но сам же Таршаву в своей же саму армянской. Мамбу наша багатовидов тем же, что вернувшись из из своего Мамбу Камбузарина; он & сам

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə məktubu

List M.E. Rasulzadego do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski

Третья, перевод катарей конста в тур.
Газетъ Самарскъ «Ені Кокази». 186
Надешимъ, глго в спорки будучемъ вараб-
новани иради „Е. К“.

К редактору и редактору катарей конста
коммунистической группы Самарскій спекулянт-
ство Брошюру.

С Самарскима глго конста.

М. Е. Расулзаде

**M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinə
məktubu**

**List M.E. Rasulzadego do Ministerstwa Spraw
Zagranicznych Polski**

19/10/33

Prezidentowi
pan Skozziński.

Szanowny panie! Wzywam pana
do wyrażenia uwagi na temat sprawy przedłożonej
o przedłożeniu sprawy w sprawie na temat
na przedłożeniu w sprawie

W kartce

M. E. Rasulzadego

EXC. 1. 1933	
13. 10. 1933	10 A
2034	7
1. 1. 1934	

19/10/33

Waga:

Zatę opiewa dokumenty
prezidentowi, panu Skozziński, o. 2. all.
do 19. 10. 1933. 1. 1. 1934. 1. 1. 1934.
na 14. 5. 1933. 1. 1. 1934.

M. Ə. Rəsulzadənin azərbaycanlı gəncin Polşada təhsil alması haqqında zəmanət məktubu

List rekomendacyjny M.E. Rasulzadego zawierający prośbę o stworzenie możliwości studiowania młodzieży azerbejdżańskiej w Polsce

A SON EXCELLENCE MARSHAL PILSUDSKY ,
Chef de l'Etat Major Polonais .

Monsieur le Maréchal ,

Après l'occupation forcée de l'Azerbaïdjan par l'armée soviétique en Avril 1920 et l'éloignement "manu militari" de son gouvernement national , une grande partie des officiers réguliers de l'armée d'Azerbaïdjan fut obligé de quitter le pays et de se transporter dans les pays limitrophes pour éviter la vengeance féroce des usurpateurs rouges .

Dix de ces officiers, qui avaient occupé des postes de confiance dans l'armée nationale et avaient opposé une résistance armée à l'invasion de l'armée rouge et , plus tard , avaient pris part à une série de soulèvements populaires en vue de l'émancipation du joug détestable des russes , se trouvent actuellement à Constantinople dans des conditions de vie des éplorés .

Ayant appris par Mr. Djafer Bekdamet , Président et Délégué du Parlement Tatars de Crimée , que vous avez eu la bonté d'accueillir très favorablement la déclaration faite par lui pendant son dernier séjour à Varsovie à propos du désir des officiers d'Azerbaïdjan de servir dans les rangs de la vaillante Armée Polonaise afin d'approfondir leur connaissance militaires , et même que vous avez eu l'obligeance de donner en principe

M. Ə. Rəsulzadənin Marşal Pilsudskiyə fransız dilində yazdığı məktub

List M.E. Rasuľzadego do marszałka J. Piłsudskiego

55

vosre konsentement à leur admission , je me permets de profiter de cette circonstance favorable et de venir prier par la présente Votre Excellence de vouloir bien prendre les dispositions nécessaires à ce sujet . Le service rendu par la noble Nation Polonaise dans cette période difficile de notre histoire recevra , j'en suis certain , toute son appréciation de la part des Turcs d'Azerbaïdjan et servira de preuve éclatante des relations amicales qui depuis des longues années existent entre nos deux nations .

En vous présentant ma plus profonde reconnaissance , je vous prie , Excellence , de vouloir bien agréer les très sincères assurances de ma haute considération .

Président du Conseil National
d'Azerbaïdjan .

Constantinople, le 31 Mars 1923 .

Annexe : la liste des officiers .

M. Ə. Rəsulzadənin Marşal Piłsudskiyə fransız dilində yazdığı məktub

List M.E. Rasulzadego do marszałka J. Piłsudskiego

A Son Excellence

Monsieur M. M. RASSOUL-Cede

Président du Conseil National d'Azerbaïdjan,

à

Constantinople

Monsieur le Président,

J'accuse la réception de Votre lettre du 31 mars 1923 concernant

les officiers de l'armée azerbaïdjane qui ont manifesté leur désir

pour les services

qui ne s'est non désir le plus profond de pouvoir assurer aux

officiers de la vaillante armée azerbaïdjane l'indemnité possible

de servir dans l'armée de votre pays. Je suis obligé de remettre

la solution définitive de cette question jusqu'au temps de l'été

1923 ~~à cause~~ ne pouvant pas leurs assurer actuellement un être

suffisant des places financières ~~indemnités~~.

En mes respects, Monsieur le Président, l'assurance de ma sympathie la plus profonde.

Chef de l'Etat Major de l'Armée.

Pilsudski
arsudski

Marşal Pilsudskinin M. Ə. Rəsulzadəyə göndərdiyi məktub (fransızca)

List J. Pilsudskiego do M.E. Rasulzadego

W y c i ą g

z Dziennika Rozkazów Wojskowych Nr.13/32.

Muzułmanie-
praktyki religijne.

G.N.0141/11 I.

166.

Praktyki religijne w wojsku -
uzupełnienie rozkazu.

Żołnierze wyznania muzułmańskiego, którzy w dni swych świąt uroczystych, ogłaszanych rok rocznie w Dz.Rozk., mają być zwalniani od zajęć - - należą w tych garnizonach, w których są meczety, prowadzić na nabożeństwo w godzinach ustalonych z duchownym miejscowym. W garnizonach tych należą żołnierzy wyznania muzułmańskiego zwalniać na nabożeństwo w piątki w godz.od 11-14.-

Minister Spraw Wojskowych

/-/ J.Piłsudski

Marzałek Polski.

Marzał Piłsudskinin müsəlman hərbiçilərin dini ibadətlərinə icazə sənədi

**Dokument Piłsudskiego zezwalający żołnierzom-
muzułmanom na modlitwie**

BÜLTENİ

FIRKA DİYANI TARAFINDAN NEŞROLUNUR

Yıl 1 EYLÜL 1936 Nr. 1

İÇİNDEKİLER:

1-Yazı Hey'etinden	1	4-Dakikada: rə'iyət bəhəslərində Fırka taktikə	12
2-Millî Azərbaycan „Müsavat“ Halk Fırkası konfransı	2	5-Diyəndəlik düşmə vətəniyyət bəhə- məsinə girmə vəzifələri	16
3-Yeni program emaləri	3	6-Azərbaycanlılara bəyənən	21

Yazı Hey'etindən

Milli Azərbaycan „Müsavat“ Halk Fırkasının konfransı toplandı.

Konfransın program, taktik və təşkilat məsələlərinə müd. mühim kəmərlər alındı və yeni Fırka Diyanını həsrə.

Konfrans bu Diyan, konfransında ölməni kəmərlər yerinə yetirməyə və tətbiq yol həyət üzərində yürüməyə həsrə.

Bu həyətə Diyan, hər şeydən əvvəl, Milli Azərbaycan vətənpəvərliyindən ibarət müsavatçılıq uyanıq tutmaq və milli istiklal mücəhədlərindən başqa olmayan müsavatçılar arasında ki mənsəfi bəhəslər daha ziyadə kuvvətləndirmək vəzifəsindədir.

Məs'uliyətli və mühim vəzifə!

Fırka həyatına, program məsələlərinə, taktik gərəklərinə və təşkilat işlərinə mənsəf olmaqla, arada arada çıxmaq olan „Bülten“ bu vəzifəsini yerinə yetirmək üçün, Diyanın mənsəfətində bəhəslər vəzifəsindədir.

Bu vəzifə ilə Diyan, gənə Fırka əhliyə mənsəfətində sükunət təmas edəcəyi, üzərindəki vəzifələrdən mənsəf bir həyətə bu yol ilə gərəklə inkişaf mənsəfətindədir. Aynı vəzifə ilə, bəhəslər dahi, kəndi dahi, duyuy və gərəkləri haqqında gərəklə bəhəslər

həyət və gərəklə Fırka yoldəstəfənəliyi ilə dahi sərətlə təmas və fikri dəstəyən inkişaf bəhəsləndir.

Şeyləki „Bülten“ Diyanın Fırka, ideoloji və bəhəslər bəhəslərindəki vəzifələrinə yerinə yetirməni göstərən tətbiq bir vəzifə olmaqla və aynı zamanda bəhəslərin dahi yəməni bəhəslər olmaqları vəzifələrinə bir mənsəfətini təşkil edəcəkdir.

Bir mənsəfətə və bir ide orqanı olaraq işə bəhəslən „Bülten“, mənsəfətə olduğu kimi, mənsəfətə dahi kəndi tərəflərlə təmas himmətlə çıxıyır və yalnız o sərətlə ilə davam edəcəkdir.

„Bülten“ ilə mənsəfətə, ona material gələndirmək, onu kəndirmək, yaymaq, mənsəfətini sərətləndirmək, mənsəfətini bəhəsləndirmək üzrə, kəndi mənsəfətə dahi hər tətbiq yəməni bəhəslər mənsəfətində mənsəfətə bəhəslər bəhəslərindədir.

„Bülten“, in bu nüşhası təmas ilə Fırka konfransına və əhliyə kəmərlərinə mənsəfətə verilməmiş. İkinci nüşhası, təmas ilə bu həyət və mənsəfətə təmas edən vəzifələrlə, konfransın əhliyə mənsəfətində bəhəslər ayrılmaqla.

Arada bəhəsləri mənsəfətə və mənsəfətə çığıyır.

**Polşada Müsavatın konfransına həsr edilmiş
“Müsavat” bülletenini 1-ci sayı****Biuletyn konferencji partii „Musawat” zorganizowanej
w Polsce**

MİLLİ AZERBAJCAN
„MÜSAVAT“ HALK FIRKASININ

YENİ PROGRAM ESASLARI

1936

**Polşada nəşr edilən “Müsavat” Partiyasının
program əsasları**

**Podstawy nowego programu partii “Musawat”
przygotowane w Warszawie**

29. 7. 122

020317

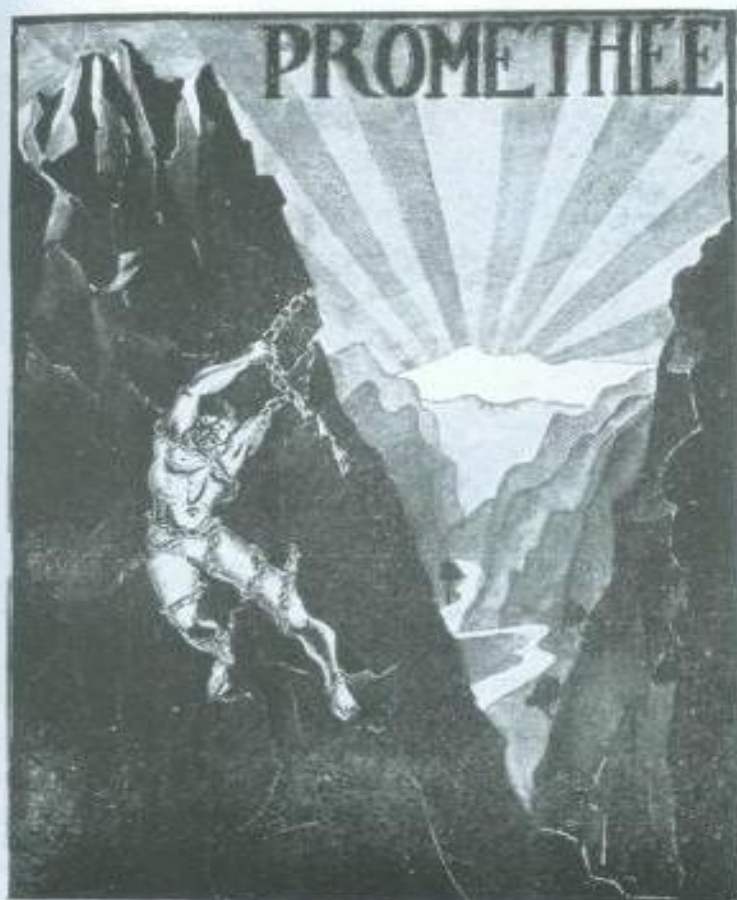
ROČZNIK

TATARSKI

Polşada naşr edilən " Ročnik Tatarski" jurnalı

Czasopismo „Rocznik Tatarski”, drukowane w Polsce

Organe de Défense Nationale des Peuples du Caucase et de l'Ukraine

Mühacirlərin nəşr etdiyi "Prometey" jurnalı

Czasopismo „Prometeusz” drukowane przez emigrantów

1935
1937
ŞİMALİ ♦ KAFKASYA
СЕВЕРНЫЙ ♦ КАВКАЗ

LE CAUCASE DU NORD

ОРГАН НАРОДНОЙ ПАРТИИ
ГОРЦЕВ КАВКАЗА

NORTH CAUCASIA

№ 21

2-й КАНУН — 1935 — ЗИМА

18 91

KLUBOWI GEDON • KAWPOBIE HEBEAS

Polşada nəşr edilən “Şimali Kafkasya” jurnalı

Czasopismo „Şimali Gafkaziya” drukowany w Polsce

Mjr. Jan Orlewicz Sz.

Kpt. Iek Borkowski

Mjr İsrail Bey

Kpt. Szalikaşvili

Polşa ordusundakı qafqazlı hərbiçilər: aşağıda soldan azərbaycanlı zabit İsrail bəy Yadiqar; aşağıda sağdan gürcü zabiti Szalikaşvili (onun oğlu Con Szalikaşvili 1993-1997-ci illərdə ABŞ Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi olub)

Oficerowie kaukasky w Wojsku Polskim; na dole pierwszy od lewej oficer azerbejdżański İsrail bej Yadiqar, a drugi - Dymitr Szalikaşvili (jego syn John Szalikaşvili był w latach 1993-1997 r. szefem Kolegium Połączonych Sztabów armii USA)

		<u>Dotk.: 1930-32</u>		
		<u>Am. Jadigar Veli</u>		
		Przejdział:	10.10.32	5 00
		Odmokczenie:	/	21
Dowódca na do Szkółki	na podsta wie	egzaminu przed- wstępniego	/	
		egzaminu wstępniego	/	
	Kursu Próbniego:		15 I - 13. II 1930r. lok 47/36	
	Jako hospitorst:		hospitant - z decemu	
Rozkazem:		dl. I. brzoja. 8. I. 30 i. C. p. 2		
Staż przed powołaniem do Szkółki:		/		
		/		
Podchorąży I. roku	23. II. - 25. II. 31 - Ewiza. lotn. w Tszkwinie			
	8. III. - 20. III. 31 - Takt. Piech. i. dol. - Otyka-kome.			
	23. III. - 31. III. 31 - Zwiada Zagł. naft. Drohobycz-1			
	1. IV. - 10. IV. 31 - Takt. Ogól. i. Takt. Kaw. - Otyka. Re			
11. IV. - 11. V. 31 - Wyuczenia no goryz - w. brzoja. 2				

Polşa ordusundakı azərbaycanlı zabıt Vəli bəy
Yadigar

Oficer Wojska Polskiego Azerbejdżanin Veli bej
Jadigar

20.12

Nazwa i adres jednostki		KAWALERYA										Kwalifikacja																																																																																							
Kawaleria 10.2.26		Kawaleria 10.2.26										Kwalifikacja																																																																																							
		Kawaleria 10.2.26										Kwalifikacja																																																																																							
		Kawaleria 10.2.26										Kwalifikacja																																																																																							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1911		1911										1911																																																																																							
1912		1912										1912																																																																																							
1913		1913										1913																																																																																							
1914		1914										1914																																																																																							
1915		1915										1915																																																																																							
1916		1916										1916																																																																																							
1917		1917										1917																																																																																							
1918		1918										1918																																																																																							
1919		1919										1919																																																																																							
1920		1920										1920																																																																																							
1921		1921										1921																																																																																							
1922		1922										1922																																																																																							
1923		1923										1923																																																																																							
1924		1924										1924																																																																																							
1925		1925										1925																																																																																							
1926		1926										1926																																																																																							
1927		1927										1927																																																																																							
1928		1928										1928																																																																																							
1929		1929										1929																																																																																							
1930		1930										1930																																																																																							

KWALIFIKACJA

19839

Polşa ordusundakı azərbaycanlı zabıtlərin şəxsi vəərəqəsi

Kwestionariusz oficerów azerbejdżańskich

**Polşa ordusundakı məşhur azərbaycanlı zabit
polkovnik Cahangir bəy Kazımoğlu (1885-1955)**

**Słynny oficer azerbejdżański pułkownik Dżachangi
bej Kazymoglu oficer Wojska Polskiego (1885-1955)**

Polşada 1920-30-cu illərdə mühacirətdə yaşamış, tanınmış Azərbaycan generalı (AXC, 1918-1920-ci illərdə) və Lvov Universitetinin Şərqişünas professoru Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə

Muhamed Sadyk-Bej Agabekzade - wybitny generał Azerbejdżańskiej Republiki Demokratycznej (1918-1920), orientalista, profesor Uniwersytetu Lwowskiego (1930-1943)

Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri M. Y. Cəfərov (1918-1920) polyak əsilli xanımı Yelizaveta Buxarskaya ilə

Minister spraw zagranicznych (1918-1920) M.J. Dżafarow ze swoją żoną polskiego pochodzenia Elżbietą Bucharską

1936-cı ildə Polşada mühacirlərin ruslaşma əleyhinə keçirdiyi "Dil Qurultayı"

Kongres emigrantów poświęcony językowi ojczystemu, przeprowadzony w Polsce w 1936 roku

Kərrar Ələsgərli (1918-1996) azərbaycanlı sovet əsgəri. 1942-ci ildə İkinci Dünya müharibəsində polyakları güllələməkdən imtina edib. Sonra almanların tərəfinə keçib, legioner həyatı yaşayıb. Müharibədən sonra 8 il Çində yaşayıb. 1960-cı illərdə Azərbaycana qayıdıb.

K. Aleskerli (1918-1996) żołnierz, który odmówił strzelania do Polaków podczas drugiej wojny światowej. K. Aleskerli przeszedł na stronę Niemców. Po wojnie schronił się w Chinach. W 1960 udało mu się wrócić do Azerbejdżanu

LE BULLETIN

du COMITE de L'INDEPENDANCE du CAUCASE

Nr. 12

le 10 JUIN 1930.

Nr. 12.

(Extrait du protocole tenu à la session de la Présidence du Comité de l'Indépendance du Caucase le 5 juin 1930).

Rapport concernant le mouvement insurrectionnel à l'Azerbaïdjan.

Le représentant de la section azerbaïdjanienne, présente un rapport détaillé traitant du mouvement insurrectionnel à l'Azerbaïdjan, basé sur des informations et des notices obtenues auprès des organisations à l'intérieur de l'Azerbaïdjan, aussi bien que des organisations dont le terrain de l'activité touche les frontières.

De ce rapport il résulte que:

1) L'insurrection se préparait depuis le novembre de l'année passée. Les paysans refusaient la vente du blé au prix officiel. Les autorités exerçaient la force. Les paysans s'y opposaient. Ils tuaient les communistes, les agents des réserves du blé. Les autorités de leur côté répondaient par des arrêtés spéciaux, par des fusillement et des arrestations en masse.

2) Des révoltes parmi les paysans datent depuis le mois de février de l'année courante. Les troubles advinrent au moment où les bolchéviks commençaient à mettre à l'oeuvre l'idée de la collectivisation rurale. Ces troubles se transformèrent vite en des révoltes, formelles contre l'autorité des Soviètes et durèrent jusqu'à la fin d'avril. Dans ce temps, en Gut-Tchal, Agdach, Kiediebiegue, Karabakh, Zakatala, Noukha, Nakhitschevan des révoltes importantes eurent lieu. Il arrivait, que les insurrectionnaires se trouvaient maîtres des villes pendant plusieurs jours, ils faisaient sauter les ponts, arrêter les trains etc... Le chiffre total des insurrectionnaires atteignait 8.000 hommes.

3) L'insurrection portait un caractère national. Une guerre civile était engagée. Les soldats de l'armée rouge—d'origine azer-

1

“Qafqaz İstiqlal Komitəsi”nin bülleteni

Biuletyn “Komitetu Niepodległości Kaukazu”

Gabinet Ministra

[7 son.]

[ZSRR. Sytuacja wewnętrzna; władze radzieckie
w Zakaukaziu, zmiany w organizacji i obsadzie
resortów gospodarczych Rady Komisarzy Ludowych.
Raporty Ambasady RP w Moskwie, Konsulatu
Generalnego w Tyflisie, korespondencja]

[1923, 1934-1939]

ARCIWUM AKT DOWCZ
W WARSZAWIE

M

Polşa arxivlərində saxlanılan azərbaycanlılarla bağlı
məxfi sənədlər

Ściśle tajny dokument, znajdujący się w archiwum
Polski

Polşadaki müsəlman qəbiristanlığı

Cmentarz muzułmański w Polsce

**Kitabın müəllifi Türkiyənin Ankara şəhərində M. Ə.
Rəsulzadənin məzarını ziyarət edir (1990-cı il)**

**Autor książki odwiedza mogiłę M.E. Rasułzadego w
Ankarze**

**Müəllif Varşavada Marşal Pilsudskinin heykəli önündə,
2006-cı il**

**Autor książki obok pomnika marszałka J. Piłsudskiego
w Warszawie**

NƏSİMAN YAQUBLU

**AZƏRBAYCAN-POLŞA ƏLAQƏLƏRİNDƏ
M. Ə. RƏSULZADƏNİN ROLU**

Dizayn məsləhətçisi:	Rəis Rəsulzadə
Dizayner:	Sənan Güllalıyev
Bilgisayar tərtibatçı:	S. Güllalıyev
Korrektor:	İradə Quliyeva
Mətin yığıcısı:	Nəzakət Muradova

Çapa imzalanmışdır: 17.02.2007

Kağız. formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 16.3 ç.v.; Sifariş: 30; Sayı: 400

Kitab "ADİLOĞLU" nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmışdır.

Ünvan: Bakı şəh., Nizami küç., 96/12

Tel: 498-68-25; faks: 498-08-14;

Web: www.adiloglu.az; E-mail: info@adiloglu.az

"Teymur Poliqraf" MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Salamzadə küçəsi, 31

POSELSTWO
ZECZYPCOSPOLITEJ POLSKIEJ
W TEHERANIE

Nr. 65/31.t.j.n.

W sprawie

W odpowiedzi na Nr. P.III.20/tjn/31

Dotyczy

Relacyjnych

J.K.S.P.

TEHERAN, dn. 29 kwietnia 1931

A 5 31

Ścisłe tajne.

202

Przetłumaczenie z francuskiego.

ŚCIŚLE TAJNE!

PARTY KONFEDERACJI KAUKAZSKIEJ z siedzibą pod zarządzeniem

Projekt Komitetu

Poprawki.

Niewodległości Kaukazu.

Republiki/: Azerbejdżańska,

Centra Narodowe

POBIEŁSTWO POLSKIE
W TURCJI
Nr. 251/T.

ANGORA, dn. 13 września 25.

Tajne

h. DM

M. S. Z.	Nr. pod:	1471/14
P III.	Data:	18/9
	Wzrost:	187

2

Nr. A. III 4567. *Original*
Archiw. W. N., 50 Original przesłano: 157
 TELEGRAM SZYFROWY
 PRZYCHODZĄCY

SEKRETOWANO.

F. Papee, do Ministerstwa Spraw Zagranicznych,

Warszawie.

22 stycznia 1931 r.

Nr. 42.

Konsepł, dn. 19/X-1931 r.

Otrzy. dn. 20/X g. 9.30

Sekretowane.

Nr. A. III 1927.

Original przesłano: *111*

Original
RAPORT SZYFROWY

DHP.

18/5

do Pał. do Ministerstwa Spraw Zagranicznych

w Warszawie

Nr. 6.

M. S. Z.	Nr. pod:	474/31
P III.	Data:	11.2.31
	Wzrost:	187

Tobryz, 4.V.1931.

Otrzy. 16.V.1931.

Ścisłe tajne

KONSULAT
IMPERIALNY POLSKI
480/29.

w sprawie emigracji
kazaskiej.

11433 WARSZAWA, dnia 27 kwietnia 1929.

Do
Ministerstwa Spraw Zagranicznych

w Warszawie.

Przebywając w perskiej Azerbejdżanie emigracja kszu-
kacza składa się przeważnie z elementów pochodzących z
obecnie sowieckiego Azerbejdżanu, tak zwanych Azerbejdża-
ni oraz z Ormuz. Ormuz jest tu stosunkowo bardzo mały.
Liczba tych emigrantów w okręgu Konsulatu wynosi około
400 osób.

Handwritten notes:
A. W. W. W.
Handwritten signatures and initials.

MINISTERSTWO SPRAW WZNEWYDRO-
WENIA
Biuro Głównego
Biuro II.

Stamp: M. S. Z. Warszawa, dn. 27. IV. 1929.

L. ds. 6040/II. Inf. S. I. O.

PILNE

Ścisłe tajne

Handwritten signatures and initials:
S. S. P.
G. T. P.
Handwritten notes and signatures.

Do
PANA MINISTRA SPRAW ZAGRANICZNYCH

w Warszawie.

MINISTERSTWO
WYNAJMU, REZERWACJI I OŚWIADCZENIA
PUBLICZNEGO

Tajne.

Warszawa,
dn. 12 czerwca 1929 r.
Nr IV27-11 p/29

DO MINISTERSTWA SPRAW ZAGRANICZNYCH
Department Policy-eko-Ekonomiczny
Szczegół Techniczny

Handwritten:
11341
1929